

С С К У П . 7 2

И С П . 2 2 9

Б 1 8

ДАВРАДУ КЪЛАДИ
ХАЛИФАТ

Мәлек

БАЙРАМУЖЪЛАНЫ

ХАЛИМАТ

Мөлек

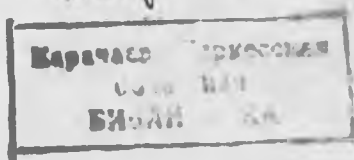
ДРСУ
8085 уауу

ROMAN

Ставрополь китаб басманы Қъарачай-Черкес бөлюмю
ЧЕРКЕССК. 1981

С(Кар.)3
Б 18

2292
кар. 2308

Тоқмакълы темир орундукъда къуш төшекге батылыб, Мёлек татлы джукъугъа сингенди. Мийик терезеден юйге джангы къагъыб, джайгъы кюн орундукъ артында къатапа кюйюзню оюулары бла ойнайды. Мёлекни къызылы бла агъы төгюлген бетинде къыл къыйылгъанча къашлары кёзюнге неден да алгъа тюртюледиле. Ачыларакъ болуб тургъан токъ эринлерини аралары бла инджиле кибик тишлери азбуз агъарадыла. Солугъаны сайын ёшюню мор атлес джууургъан бла бирге ёрге-энишге кёлтюрюледи. Къара чачы мазаллы къуу джастыкыгъа төгюлгенди.

Джууургъанны тышында, Мёлекни аякъларыны юсюнде чулгъаныб, къурумча, къап-къара киштик да хурулдагъаны юйню ала, джукълайды.

Мёлекни башы къабыргъада, уллу мияла раманы ичинде суратда, айю мамурашчыкъла аугъан терекге ерлей, дуня кёчюб бара эсе да, сан этмей, къызыу ойнайдыла.

Эшикле дюрген ачылыб, джел этгенлеринде да, бу егде джукъ тюрленмеди: Мёлек да, киштик да уянамадыла.

Анисат, бети акъ учхунлай агъарыб, орунну юсюне сюелди:

— Мёлек, о Мёлек, къазауат ачылгъанды! Къазауат! — деб, тылпыуу тамагъын бууа, эгечин тюртдю.

Мёлек бу сёзлени тюшюндеча эшитген болур эди, сыртын анга бура:

— О, къой бир, уруш танг аласында бошалгъан эди,— деб, биягъы джукъугъа кетди, киштик да, уянган-зат этмегенлей, Мѳлевни аякълары бла бирге тѳнгереб, башха джанына тюшюб, ол болумда тюрленмегенлей къалды.

Анисат а, къарышыб къалгъанча, белни ѳрге тюзетелмей, къолун да джууургъандан ѳрге алалмай, тум къара кѳзлерин кералгъаны чакълы бир кериб, ауузундан сѳз чыгъаралмай къалды. Бираздан:

— Тобастопирилла, бошалгъандымы дейсе? Чыгъарчыкъмаз?!— деб кеси кеси бла сѳлеше, юй тюбюнде къурукъча сюелди. Ийнаныргъа хап-хазыр болуб тургъан джюреги къууана башлаб, залгъа чыкъгъанында уа, кѳкден таш къуюлгъан киби, къабыргъада къара тогъай табакъдан — радиодан — сѳзле, башына данг деб тийгенча, энтда къуюлдула:

— ...Брест крепостда ачы урушла барадыла. Житомир, Вильнюс, Каунас сахарла джауну къолуна тюшгендиле. Гитлер, эки къралны арасында этилген Договорну бузуб, билдирмегенлей бизге чабыб, Ата джуртубузну джерлеринде къан тѳгюу барады...

«Мындан ачыкъ не айтырыкъды?! Тамам да Левитанны ауазыды, Мени эгешчигиме уа уруш кече огъуна бошалгъанды! Аллаи насыб къайда!»— дей, Анисат, алырын-салырын билмей, сер болду.

Радиону тауушу Анисатны къызчыгъын, джашчыгъын да уятыб, ала хынч-хынч этдиле. Анисат, радиону гитчерек этди да, ариу айтыб, къалай эсе да джюреги былагъа бир тюрлю эзилиб, ызларына-ызларына джатдырды.

Столда телефон зынгырдады.

— Анисат, эшитдингми?— деди эркиши ауаз.

— Эшитгенме, Керам, эшитгенме. Къалай боллукъбуз, ха? Туура былай башланыб къаллыкъды деб, кимни акъылында бар эди?! Ды-ды, ды-ды, ол къан джауарыкъ Гитлерни кѳрдюнгмю этиб къойгъанын?!

— Анга ышаныу джокъ эди къачан да. Бютеу Европаны алыб келиб, кючюн энди бизге сала айланганын кѳресе, аны азау тишлери бизде ууаллыкъдыла,— деб Керам, къолу бла тутханча, таукел айтханында, Анисатны кѳлю игича болду да, сора кеси кесине: «Да, къарнашынг алай айтмаса, Гитлер биз-

де тишлерин ууатырына ишегинг-затмы бар эди»,— деб айыб эте:

— Келин бла Светачыкь не этедиле?— деб сорду.

— Келининг, ма, джыламукуьларын сюрте турады, Светка уа джукълайды,— деди Керам.

— Оу, мен хариб, нек джылайды?— деб Анисат, не ючюн къоркыгъанын да билмей, соргъанында:

— Мен бюгюн военкоматха барлыкъма, дегеним ючюн,— деди Керам.

Анисатны санлары кыйылыб, телефон трубкины ызына акъырын ийди.

Урушну не зат болгъанын Анисат, къуру кинода къркб кълмай, джашауунда да къргенди, алай а туура ма бу сагъатдача уруш аны эт адамына къатылыб кълалыр деб, эсине кълалай эсе да келмеучен эди. Бусагъатда Керам алай айтханында, ол сёзлени бишген эркиши айтмай, бир сабий адам айтханча, аны отдан сакъларыгъы келди. Бу Анисат кълуп-кълуру эгечди, тиширүду. Мынга къларшчы олсагъат башха Анисат кълбду. Ол коммунист Анисатды, Совет власть ючюн джанын-къланын да аямай, джыйырманчы джылладан бери кълыйынын салгъан Анисат. «Керам башха тюрлю атламазын мен кълалай эсгермейме?! Не уа мен кесим кетиб кълаллыкъ тълмеми урушха, алсала? Ат-анг Эзаны юйдегиси, уяда къланат битиб, тышына учарлай къларыу алгъан кълуш балалача, не этериклерин, кълалай атларыкъларын кеслерин биледиле»,— дей, биягъы Мёлекге кирди.

Бу юйде уа чот биягъынлайды: Мёлек да джукъллайды; киштик да джукъллайды; кълабыргъада айю мамурашчыкъла да ойнагъланларыча ойнайдыла; стол юсюнде кёксюл патефонну башы ёрге ачылыб, юсюнде «Неаполитан джырла» деген пластинка, согълургъа ашыкългъланча, кёзге тюртюле, сакъллайды.

Анисат, уятыргъа бла уятмазгъа аккыл-теккил болуб, Мёлекни юсюне ийиле тебреди да, сора белин ёрге тюзетди: аны бусагъатда уятыб не табарыкълма, бир да кълуруса да энтда бир сагъат джукълласын. Джангыз бир сагъат. Ким биледи кълыз сабийге кълзауат не «саугъа» келтирлигин...

Анисат, чыгълыб кеталмай, бу юйде ары-бери джубанды — залгъа чыгъларгъа кълоркыгъланмы эте болур?

Анда радиодан, кылаакъ юзюлюб, ырхы уруб келгенча, ачы хапарла тохтамай келедиле.

«Зингер» машинаны юсюнде Мёлекни, акъ къарча, батист чепкенине итиу урулуб, джайылыб тургъанын эслеб, «бюгюн, солуу кюн киерге хазыр этген болур эди», — деб кёлюне келди. Терезе тубюнде гокка хансны топрагъы мылы турса да, чыгъыб кетиб, кружка бла суу алыб келиб, анга къуйду — не да болсун. бир джукъгъа булджунса, къайгъыны унутуб кюярыкъча, кесине алай кёрюннгенликге, къайгъы унутулмады.

...Мухаммат, бюгюн кирмеди эсе да, тамбласында урушха киририне ишек джокъду. Мёлек бла аны ишлерин кьолгъа алыб, Анисат кеси тындырыб нек кюймады? Лётчиклик школну бошаб, Мухаммат, фатар да алыб, Мёлекни элтирге келгенинде, Анисат, тирилик этерни орнуна, кесин бу затдан хапары болмагъанча этиб, аузуна къууут джуммакъ басыб нек кюйду?! Эллеринде да, районда да тиширыу бёлюмлени тамадалары болуб ишлей, джашауда чырмау болгъан эски-чирик адетлеге от ачыб туруб, кесини эгечине джетгенинде, джюнге тюшген тауукълай болуб нек кьалды? Бюгюн бу ачы хапар джетиб кьалмаса, сезерик болмаз эди. «Тамадангы сакълама да бар, бу джаш сеннге керти да ёмюрлюк негер боллукъду», — деб Мёлекке ауздан ауузгъа да айтыб, ашырыб нек иймеди?!

Башы сагъышдан ауур болуб, Анисат партияны сахар комитетине кетди.

...**С**ен а, Мёлек, джаным, джукъла. Къралгъа тюшген бу къыйынлыкъдан хапарсыз бир да къуруса да бир кесекни тур. Сени бюгюн джукълагъанынг сеннге кечилир...

Бир заманда Анисат къарнашы Керам, келини Абат бла къайтханында да, юдегиле биягъынлай джукълаб тура эдиле. Анисат къабыргъада сагъатха кёз джетдиргенинде, ондан атлаб бара эди.

Абат кириб, Мёлекни кьоймаздан тюрте-кьымыл-дата: «Тур, кьызчыкь, тур, джукълагъанынг болду, кьазауат ачылгъанды, кьазауат!»— деб уятыргъа кю-решеди. Тур-түрдан хапар келсе, джукъудан татыу кьа-лмаз дегенлей, Мёлек энди, кёзлерин да уа, келинине кьарады. «Былай мыдах некди?»— деб Мёлекни кё-люне келир-келмез, Абат:

— Кьызчыкь, Мелешка, кьазауат ачылгъанды,— деб, джыламуку чабхан кёзлерин бир джанына бурду. Мёлек, аякъларын палда кийизге ие:

— Нелени айтаса, ха, биз юреннген эте эдик, юрен-нген! Шахарны джаш тёлюсю, кьызылла бла «кёкле-ге» юлешиниб, чегетде «уруш» эте туруб, төрт сагъат-да чачылгъанбыз. Мен джатханымда, алтынчы сагъат башланнган эди,— деб ызына, джастыкьгъа ауду.

— Сен айтханча болса уа, не хата бар эди, Гит-лер бизге чабханлы, ма, беш-алты сагъат болуб келе-ди. Тур, радиога тынгыла. Керам военкоматха теб-реб турады,— деб, джыламуку тамагына тыгыла, ол юйге чыкьды.

Мёлек, кийине туруб: «Договора, договор?!»— деб кеси кесине сора, шаркь деб эсине Договорну юсюн-ден биринчи кере эшитген кюню тюшдю..

Кюзгюню аллында узун кьалын чачын ашыкь-бу-шукь тараб, юсюне алакьытай халатчыгъын кьаблаб, Мёлек залга чыкьгъанында, радио кьазауатны юсюн-ден кьызыу селеше, Керам, мазаллы санлары бла юй-ню саудан толтургъанча, кьолларын да сыртына ча-лышдырыб, ёрге бла энишге бара, Анисат, Керамны кьызчыгъын кьойнуна кьысыб, стол джанында олту-руб, Абат да, былагъа сыртын буруб, кёзлерин терезе-ден орамга чыракь ийиб тура эдиле.

Бушуу адамны кёб селешдирмейди, кьууанчынг болса уа, тышына айтма да бир чыдачы!

Мёлек, барыб Анисатдан Светачыкьны алыб, джа-кьчыгъына джаягъын сала, радиога кьулакь ийди. Урушну кьалай баргъаныны юсюнден айтыла келиб, андан сора совет адамла селешдиле. Ала джанларын, кьанларын да аямай, джаугъа кьаршчы чыгъарга ха-зырлыкъларын айтадыла.

Анисатны сабийлери уяныб, юйде кьайгъыны сезе, шум-шум болуб олтурадыла.

— Да мен барайым,— деб Керам, акь чесуча ки-

телини джан хурджунундан бир кьагьытны чыгъарыб, ачхан-зат да этмегенлей, ызына салыб, тьюмесин этди.

— Заявлениемди, — деб кьошду.

Мангылайына тюшген чачы джассы къашларына джетеди. Огъурлу кёзлерини къарамы Анисатны башындан аягъына аулаб, аллына сюелди. Анисат, джангыз къарнашыны бетине къараргъа къоркьгъанча, кёзюн кёлтюралмай, мычыды, алай болса да, кьобуб, аны эки имбашына эки кьолун сала:

— Бар, къарнашчыгъым, бар. Эркишисе, эркишича атларгъа керексе. Сени, мени да адам этиб дунягъа кьошхан Ата джуртубузду, аны бизничала сакъламасала, ким сакъларыкъды, — деб военкоматха ашырды.

— Ання, ач болганма, — деб, Зулийчик келиб анасыны этегине чырмалгъынчы, Анисат шхуур къайгъыны да унутхан эди. Анисат аны бла аш юйге кирди, Мёлек да, Абатны къатына барыб:

— Керам бюгюн ма былай олтургъан джеринден ёрге кьобмай кълса, кёлюнг чыгъарыкъ тюлмю эди? Не уа биз джангыз къарнашыбызны сенден азмы сюебиз? Кеч алай айтханым ючюн, ёзге уа бюгюнден башлаб былай аман джора этерге неге керексе? — деб Абатха алай айтыб, бет-кьол джууаргъа ванна юйге чыкъды.

Тёгерек столну юсюне Анисат кечеден кълалгъан сууукъ хантланы салгъанында, Зулийчик бла Хасанчыкъ болмаса, уллуладан киши узалмады. Эмчекден бу джаз айырылгъан Светачыкъгъа уа Анисат, печенъени сютге чанчыб ашатыргъа кюреше:

— Бнягъында партияны сахар комитетине баргъан эдим, комитетни бюросу джыйылыб тура эди. Коммунист болуб сахарда бир адам кълмагъанча ары баргъан кёре эдим: не оноу, кълалай тюрлендирирге керекбиз ишибизни, деб, хар бири партияны сёзюн эшитирге излейди.

— Да сени Къонакъ юйюнгде урушну заманына кёре не тюрлениу этерге боллукъду да, Зулийни анасы? — деди Абат.

— Областны Къонакъ юйюнде огъай эсенг, келин, ма былайда, юйюнгде, джашауну да энди башха тюрлю этерге керекди, — деди Анисат.

Хоншулары Тотай кириб:

— Ах, мен джарлы, бу ачы хапаргъа адам не айтсын, Анисат?! Сютча уюб тургъан джашауубузгъа от тюшюб къалды да! Джангызымы къолумдан ычхындырыб, мен къалай джашау этерме?!— деб къолан хотасы бла джашилсыман кёзлерине ургъан джыламукъну сюртдю.

— Эртдеден джылау этмечи, Тотай, мен бюгюн огъуна да джангыз къарнашымы военкоматха ашырыб турама. Алачала бармасала, урушха кимле барлыкъдыла?— деди Анисат.

Ала сёлеше къалдыла, Мёлек кийинирге башха юйге чыгыб, халатын теше, машинаны юсюнде акъ чепкенине кёзю джетди. «Бушуу кюнде омакъ болуб къалай чыгъайым»,— деб кёлюне келиб, кийим шкафы эшигин ачды да чепкенлерине къарады. Ала, кёб болмасала да, аман чепкенле тюлдюле. Аланы этеклерин къолу бла бир-бир аудура келиб, тюз алакъытай чепкенчикде тохтаб, аны да такъгычдан алмай, бираз сагъышлы болду. «Акъ чепкеними киймей, къара тутарча уа, не затым барды?!»— деб кёлюне келе, машинаны юсюнден чепкенин таукел алыб, имбашына атды. Мухаммат арт джолда келгенинде, Мёлек бу чепкени бла чыкъгъан эди.. «Бу юсюнге бир ариу джарашады, Мёлек, муну кие тур, мен келгеним сайын»,— деб суюнюб къарагъаны Мёлекни бюгюнча эсиндеди. «Сени кыыз бетингча, джюрегингча, тазады бу чепкенинг»,— деб къошханы уа?..

Бойну ачыкъ, дженги кысха, этеги къарта чепкенчигин кийиб, белине ингичге къара къатапа белибаучукъну кысды. Чачын джангыдан эше, эртденли башын алыб тургъан къайгъысына энтда кёчдю. «Мухаммат бюгюн огъуна урушха кирген эсе уа? Анга бир джукъ болса, мен дуняда джашаяллыкъмамы?.. Керам а, Керам? Не болуб къайтырыкъды экен..»

Ызына, залгъа, чыгъаргъа орта эшикни ачханында, былайгъа туура къабыргъада Сталинни суратына кёзю джетиб, аны бюгюн кёргенча, босагъада туракълады. «Огъай, Сталин джолдаш сау болуб, бизни бир тукъум бир джау хорларыкъ тюлдю»,— деб кёлюне келе, Мёлек:

— Мен былай бир чыгъайым,— дегенинде:

— Биз да тебреб турабыз,— деб, Анисат, бла Абат да късбдула.

— Сен, Хасан, Зулийчикге сурат салыргъа болуш да, сора экигиз да барырсыз да тюкенден ётмек алырсыз,— деди Анисат, бир ууакъ ачхачыкъъланы столгъа сала.

— Эскимо келтирмисе, ання?— деди Зулийчик.

— Да мен нек келтүреме, кесигиз алырсыз, ачхачыз джетерикди, иги джанымлача, ариу туругъуз.

Орам адамдан толуду. Шыбыла уруб аязыгъанча, ачы хапардан юйлеринде бир кесек эс джыйгъанлай, адамла, бир-бирине тарта, тышына тегюлгендиле. Мында да багъанагъа бегиген тертгюлаууз радио тохтамай селешеди. Багъананы тегерегин алыб, адамла бюнларын ёрге-ёрге созуб тынгылайдыла. Былайда кеси аллына митинг ачылыб къалыб, адамла бир-бирине сёз джетдирмей, селешиб башладыла.

Кюн а, июнну джыйырма бла экинчи кюню, бир да бир джарыкъ тийибди. Кёкде не кесек да булут ышан болмай, сахарны башына кюзгю къабланганча, алайды. Тегерекде кёрпе таулары джашил бетлерине кюн алтын сууун бюркюб, бир тукъум бир ариу этгенди. Късбан суу бла Теберди суу сахарны тогъай алыб, кёк санджохча, къыйгъандыла. Тохта. радио энтда бир джангы зат айтады.

Совет правительствону урушну юсюнден билдирию. Анда фашист Германия бизни къралгъа джашыртын чабханы, эки къралны арасында этилген Договорну бузгъаны, урушну башлагъаны ючюн джууаблылыгъы, бизни ишибиз тюзлюк иш болгъаны себбли, хорлам бизники болуру айтылды. Адамла кючлю эс бёлкб тынгылайдыла.

Аскер чотда болгъанлары урушха алыуну юсюнден Указ да окъулду. Ол Указгъа кёре, 1905-чи джылдан 1918-чи джылгъа дери туугъанла алынныкъдыла.

Керам да, аныча кёбле да Указ чыкъгъынчы огъуна, военкоматха кетгендиле.

Мёлек бла Абат, почтагъа барыб, Мухамматха телеграмма бердиле.

— Мухаммат школну бошагъанлы сау джыл ётдю, джашаб турлукъ эдигиз..— деди Абат экиси да почтадан чыгъыб келе.

— Ий, келин, сен бусагъатда нелени селешесе?— деб, Мёлек, терек тубюнде къысха тохтаб, Абатха къа-

рады. — Сёз ючюн, бу затланы юсюнден тюенене, бирси кюн дегенча сёлеширге боллукъ эди, бюгюн а... бюгюн кёресе болумну,— деб аллына атлады.

— Билеме. билеме, Мёлешка, — деб, бир-бирде айтычусуча, Мёлекни атын айтыб,— джюрегим джарсыб айта тургъанлыгъымды. Мухаммат да не болады, не къалады. Не уа Керам а...— деб, Абатны ала кёлери джыламукъдан толдула.

«Мухаммат не болады, не къалады...» Бу сёзле Мёлекни джюрегин чанчдырыб, башына аман джорала келтирдиле...

Керамлагъа джете туруб, мюйюште ларекчукъда къызчыкъгъа да ичириб, кеслери да морс ичдиле. Алайда Абат Светачыкъны да алыб юйлерине кетерге тебрегенинде, быланы ашыра келген Мёлек, туракълаб, не зат эсе да айтыргъа излегенин сезиб, сабыр болду. Мёлек айтырын айталмады.

— Мёлешка, сени меннге бир айтырынг барды, алаймыды? Биз экибизни таша сёзюбюз болмаучусун унутма.

— Огъай, унутмагъанма. Айтырым а неди.. Неме, бюгюн, урушну юсюнден эшитгенлей огъуна, мен да къолума сауут алыргъа керек болгъанымы сезгенме,— деб, не айтырыкъды дегенча, Абатны кёзюне битди.

Джизги Абат джууабы бла Мёлекни сейирсиндирди:

— Къызчыкъ, Мёлешка, билесе мени болумсузлугъуму, къоркъакълыгъымы. Бармагъымы кесиб, андан бир тамчы къан чыкъгъанын кёрсем, кёлюме чабар оноу этиучюмю билесе, чычанны кёрсем а, мындан ары секиреме..

— Хо, алай а алайса. Къарнашымы ариулугъунг бла алдагъанса ансы, сенден джизги бир тиширыу болмаз,— деб Мёлек, инджича тишлерин ача, ышарды.

— Да ма, неме, айтыргъа излегеним — не болумсуз эсем да, бу сабий болмаса, Керам бла кетиб къаллыкъ эдим,— деб, къызчыкъны кесине къаты къысды. — Сен а, Мухаммат андады сора...

— Огъай, сен мени терс ангылагъанса, Мухаммат мында болса да, кетерик эдим мен. Урушха барайыммы, къалайыммы деген сорууну мен кеси кесиме сормайма — джау чабхан кърал меникиди, сора, меничалары къорууламасала, аны ким къорууларыкъды?

Ма аны ючюн келишгенме мен ол оюмгъа, къызланы алмай къоярламы ансы... Ёзге, эсингдемиди, Чапаевни дивизиясында Анка? Пулеметчу? Ол заманда алыб, къызланы бусагъатда алмай къалай къоярла, не? — деб, Абат анга джууаб этелликча, сакълады. Абат а джукъгъа асыры сагъыш этерге излемеген, ариулугъуна базыныб джашагъан тиширыуду.

— Алмай къалай болур, айт, къызла да, джашла кибик, Совет Союзуна адамларыдыла сора?! — деб Абат а кесгин джууаб этиб да къойду, суюсенг.

— Мен эртденбла кесими оноуму барынга да айттайым дегенлей, Керамны хапарын эшитиб, сабыр болгъанма. Анамы сакъат джюреги бизни экибизни да кълтюраллыкъ тюлдю, — деб Мёлек сагъышлы айтды.

— Да, къачан эшитсе да, эшитмей, билмейми турлукъду анам, къалай этериксе да сора?

— Билмейме. Кёрюрбюз, Керамны хапарын да бир эшитейик.

— Урушда сора сен не этериксе да? Сёз ючюн, дохтурланы чотлары белгилиди, ала джаралыланы багъарыкъдыла, сен а, сен, филолог, устаз?

— Устаз! Болайым устаз. Урушха баргъанла бары да аскер устала болубму барадыла? Ким устаз, кими счетовод, кими инженер, кими ишчи, кими колхозчуду. Къралгъа джау чабса уа, ала барысы да аскерчи боладыла да къаладыла. Не уа... Не уа мен «Ворошиловский стрелок» деген знакны джюрюте шойма да? Кружокда аны меннге бошунамы бергендиле?! Школда, институтда да аскер чотну бошунамы окъудукъ?!

— Урушха барыр ючюн, ётгюр джюрекли болургъа керек болур, Мёлешка, алай дегеним, неме... айтыргъа, ёлюмден къоркъмагъан.

— Ёлюмден къоркъмагъан адам боламыды да, ахырысы? Огъай, менден тамада болгъанлай, сен сабийча сёлеше тураса.

— Да къоркъакъ адам аджалдан къачаргъа кюреширикди, сора аллай адам урушха баргъандан не хайыр!

— Мени, сёз ючюн, къоркъама, къоркъмайма деб эсиме да келмейди. Эшта, джетген кюн адамны джюрегинде къоркъуудан эсе кючлю бир зат туууб къала болур. Урушну хапарын сен меннге айтханлай, сагъыш-зат да этмегенлей, «барыргъа керекме» деб башы-

ма алай келиб кьалды. Аны, кьалай суйсенг, алай ангыла. Сен а, сен, Светка болмаса, кетерик эдим, дединг биягында, кьалай барлыкь эдинг экен?

— Керам бла кетерик эдим...

— А-а, Керам сени, мындача, кьол аязында айландырлыкь болур эди. Эй, сени огьесе,— деб Мёлек, андан айырылыб, комсомолну шахар комитетинде не бар, не джокь деб, ары кетди.

У рушну ал кюнлеринде огьуна военкоматны тегерегин кезлерини разылыкьлары бла кьазауатха кетерге излегенле кьуршалабдыла. Аны бла бирча, мобилизациягьа джылы тюшген кьауумланы ашыруу барады.

Кёб турмай Керамны кетер кюню да белгили болду.

Юйдегини анасы Хайрыкьыз, кюеулерин, кьызлары да биргесине джыйыб, элден келди. Адетдеча, тебси джарашдырыб, джууукь, тенг да тегереклешгенлеринде, ол кьат-кьат, омакь-омакь айтылуучу алгышыла айтылмай, барысыны алгышы да бир болду:

— Кьууанч бла, хорлам бла сау-эсен юйюнге кьайыт, Керам.

Анисат кьобду. Узун бойлу Анисат, олтургьанланы башларындан кьарай келиб, кьарнашына бурулду. Анисатны учхунча агьаргьан бетинде керме кьашлары кёмюр бла сызылгьанча белгилидиле. Ауур чачы джелкесинде токьмакь этилингенди. Юсюнде акь огьары джаныны джагьасы ызына кьайытханы себебли, кюнде иги огьуна да кюйген сыйдам бойну ачылыбды. Аны кьолунда рюмкасы аз-буз кьалтырагьанын киши эследими экен? Кеси уа, эслеб, кьолун кьатдырыгьа кюрешди.

— Керам, кьарнашчыгьым, джаным. Эркиши—эркишиди. Бююн сен кеси разылыгынг бла джуртубузну джаудан кьорууларгьа бараса. Бизни атабыз сау болса, джангызына разылыкь берлик эди, мен аны билеме. Юйдегини тамадасы болгьаным себебли, мен сизден эсе аслам билеме, юйдегини юсюнден, дегенлигимди. Бизни атабыз Эза, юй салыргьа джери болмай, кьысыр кьаяны кьыйырын кемириб, тауукь орунча бир тыгьырыкьчыкьны кючден сюеген эди. Мурджарада джата эдик, юсюбюзге атаргьа джууургьаны-

быз болмай, ма анэм деген, бир эски тонну бир-бири-бизден тарта, бускак-бускак этиб атхан эдик. Бу халпарланы мен сизге айта-айта турганма, билесиз, алай а бюгюн да сагынмай кьооялмайма. Совет власть джер да, окъуу да, билим да берди. Ма, алты эгечбиз да, окъуу болмаган биринг джокъсуз, ючюгюз юч толу юй болуб джашайсыз. Майна, Шахидатны уа ёшюнюнде Ленинни ордени, колхозга салган кыйыны ючюн кърал сый бергенди. Керам эсе уа — шахарда школну тамадасы. Анам десек, кёрген кыйынылыгын да унутуб, юйдегилеринден кьюуаныб джашаган аналаны бири. Быланы барын тизгеним да не ючюндю десенг, Совет властны, Ата джуртубузну, биз джаныбыз-къаныбыз бла да сакъларга борчубузду. Совет власть болмаса, къарнашчыгым, бюгюн сен кыйсы байны кьолунда джалчы болуб, сууукдан, ачдан къата айланлыкъ эдинг! Да ма алайды да. Керам, джаным, джауну ууатыб, кьюуанч бла кьолубузга кыйайт. Бюгюнге дери кетген джашла да сеничаладыла, ызынгдан ма бу юч кюеу да кетерикдиле, барынгы да аллынга къарарыкъбыз, сизге болушур ючюн, мында биз да къарыуубузну аямай кюреширикбиз. Къызла, Керам, тутугъуз бери рюмкаларыгъызыны, — дей Анисат, кесини рюмкасын аланыктылагъа къагъыб зынгырдата, «Мадераны» эрнине джетдирди.

— Мени сёзюм узун боллукъ тюлдю, — деди Керам, ёрге кьоба, — айтырым джангыз бир затды: менге ышаныргъа боллукъсуз, кыйры, не ючюн баргъанымы билеме. Менича, бюгюн Къарачайны кёб уланы тебрегенди, мен да аланы бирлериме. Сеннге айтырым а, Анисат, эгешчигим, буду: атам ёлгенли, бизни юйдегини кыйынын-зауугъун да бойнунга алыб, аякъ юскне салган сенсе. Бюгюн да хар бирибизни кыйгысын сен этесе. Мен сени дженгиллетирге не бек кюрешген эсем да, джюк сеннге тюшюб турганды. Бизни анабыз, ма былайда олтуруб турады джандан сийгел анабыз, кечеси-кюню болмай, бизни бла кюрешиб, энди джашар-ашар заманында рахатлыгъы бузулады, бютеу къралда аналаны тынчылыклары да бузулдү. Алай болса да, Анисат, эгешчигим, сен саулукдан, ма сиз барынг саулукдан, анама джюрегим рахат боллукъду. Бары сеннге аманатдыла, — деб, юй бийчеси Абатха, Хайрыкызыны кьойнунда Светачыкыгъа кёз джетдирди.

Хайрыкъыз а былайгъа олтургъанлы ауузундан бир сѣз да чыгъаргъан болмаз. Керамны къызчыгъын кѣкюрегине къысыб, джашына ууакъ-ууакъ кѣз дже-тдире, олтурады. Тили бла тишини арасына хант сал-май, къызчыкыгъа къабдырыргъа кюрешеди, къызчыкъ а, ышаргъаннга ышара, хар кимге кесчигин ата тур-гъан болмаса, ашар къайгылы тюлдю. Хайрыкъыз-ны уа сорма да къой...

...Къарачай тишируу! Джыламукъ буугъан заманда да тышына тамчы чыгъармай турургъа кесинг-де къарыу къайдан табаса?! Ичинден джылагъандан къыйын не болур?! Бюгюн сен ичингден, тышынгдан джыларгъа да ырыслайса. Джангыз балангы ёлюм отха ашыра айланганынгы бек ариу билесе, алай а иги ырыз игиди, башынга иги мурат келтирирге кюре-ше, олтураса. Ёзге, джюрегинг джылайды... Балангы кѣзюне къараргъа кворкъаса, къарасанг а, къара-мынгы айыралмайса...

Ышарыр къарыуу болмагъанлай. Хайрыкъыз-бир алада бир тишин ышартыргъа кюрешеди.

Мѣлек, эгечи Шахидат бла джумуш эте, къонакы-лагъа, Керамгъа да къарай да ышара, накъырда эте айланады.

— Эсингдемиди, Керам, Анисат бизни бери сахар-гъа джангы келтиргени?— деб сорду къарнашына, олтургъанланы сѣзге бираз ачар ючюн.

— Игитда эсимде болады, — деб джарыды Керам.

— Кимни эсе да агъач арбасына олтуруб алыб кел-гсинде, бу сахар юйлеге сейирсиниб, аузубузну ачыб кългъаныбызны ёмюрге да унутмам.

— Мен унутмагъан зат а, — деди Мѣлек, столдан та-бакъланы ала, — юйде экибизге беш сом бериб ийген эдиле. Ол беш сомну бошагъынчы, хар кюн сайын «Мисс-Менд» деген кинону хар сеансына барыб тур-гъаныбызды.

— Фашистлени Мѣлек бла мен ол кинодан билиб башлагъанбыз. Эсингдемиди, Мѣлешка?

— Ол Мисс-Менд деген тиширыугъа къалай болушурек, деб айланганыбыз а?

— Биз экибиз, Мамулий бла Тотулийча, бир-бирибизден айырылмай, тюрлю затла этиб айланыучан эдик, тейри,—деди Керам.—Эсингдемиди, бизни Испаниягъа ийигиз фашистле бла сермеширге, деб къайры эсе да заявлениеле джазгъаныбыз?

— Да ма, не этдинг эсенг да, сен бараса фашистле бла сермеширге, мен а.. Мен а.. — деб Мёлек, андан сора джукъ айталмай, аш юйге кирди.

— Керам Мёлекден юч джыл бла джарымны тамадады, бирге юрениб къалгъандыла да, алайлай барыб турадыла, устазлыкъ институтха да экисин бирге салгъан эдим,— деб, Анисат къонакълагъа аланы хапарларын айтды.

Эртденбласында джууукъ-тенг Керамны ашыра баргъанларында, военкоматны аллы адамдан тул-тубан эди: кими кетеди, кими ашырады, кими кетерге къагъытын джарашдырады, бир къаууму да заявление алыб келгенди, бирлери уа не бар, не джокъ деб джыйылгъандыла.

1941-чи джыл июнну джыйырма бла сегизинчи июнюдо. Ата джуртну джерлеринде къан тӧгюлгенли алты кюн болду.

Керамны ашырыгъа кесни адамлары, биргесине ишлегенле, башха шагърейи, тенги джыйылгъандыла. Аланы барысы бла да саламлашыб бошаб, кӧзю Мёлекге джетгенинде, ол, къарнашыны бойнундан къолларын алалмай, къарышды. Сора, андан айырыла, ышарыучусуча, ариу ышарыб, Керамны кӧзюне къарады:

— Къачан да экибиз бирге айланыучан эдик, Керам, военкоматха сени бла бирге заявление бермегениме джюрегим джарылыб барады,— деб къарнашыны къулагъына шыбырдады. Керамны къашлары ёрге миниб, орунларына дженгил тюшдюле. Эгечине «огъай, хо» да дегинчи, буйрукъ болуб, адамланы орталарын джырыб барыб, грузовикге чынгады.

Машина кӧзден ташайгъынчы, кесин къатдыра тубуб, ол ташайгъанлай, Хайрыкъызыны бутлары къыйылыб, багъанадан тута, джерге сылджырады, Абат да андан бытдыр бола айланганы себебли, джыгъылама деб къоркъа, Мёлекни къолтугъундан алды.

Бир джукъну да сан этмеген къуру Светачыкъды. Бир късюндан бир къююннга кече, ол, Анисатха дже-тиб, сора аякъ тюбде айлана тургъан бир сары мас-кечикни эслеб, кезчюклерин анга джандырды...

Къазауатны хапарын эшитгенлей. Мёлекни ба-шына «мен ары!» деген оюм сормай-ормай кириб. тынчлыгъын бузду. Ары демеклиги — Ата джуртну джау кирген джерине, къралда адамны эркечи кесин атхан джерге, джашау бла ёлюм сермешген джерге, де-меклигиди.

Башына бу оюм келгени бла бирге, эркишиле бла къалай барайым, деген сагъыш аккыл-теккил этди-рди. Ёмюрлени къарачай тиширыу киши эркишини бетине къараб сёлешмегенди, ол огъай, тойда тебсеген заманда кёзюн джашах кёлтюрмегенди, орамда бирге джюрюмегенди. Да сора танымагъан-билмеген эрки-шилтерини араларында Мёлек къолуна сауут алыб къа-лай айланыр...

Джукъ билмей тургъанлай, бу зат Мёлекни аллына буруу болуб чыкъды. Нек болду экен? Мёлек эски джа-шауну кёрмегенди, билмейди, хапарын эшитген болма-са. Кесини джыйырма бла юч джылында насыбына не болургъа юренгенди, алай а юренди деген башду, на-сыбына не болургъа эркинлик табханды. Эркиши бла тенг эркинлик. Школгъа джаш тенгчиклери бла бирге джюрюмедими? Андан ары да ала бла бирге окъума-дымы? Бюгюн ала бла бирге ишлеменмиди?! Урушха кесин алырларын, алмазларын да билмегенлей, ол сагъ-ышлагъа кетди. Кесин эркишилени араларында кёзюне кетюзеди. Къалай айланыр? Тиширыу, не тоба отсенг да, тиширыуду...

Да, сора, къралны рахат кюнлеринде игиликни эр-киши бла тенг юлешиб, къыйынлыкъны уа сеннге къояма, дергеми керекди да?! Муну Мёлек ангылайды, джюрегинде уа тартымакълыкъ деген зат, бюгюннге дери къысдырылыб туруб, бюгюн былай чыгъыб нек къалды? Бу зат миллет шартмыды, огъесе чирик зат болуб, Мёлекге уллуладан кечюб, ол да юсюнден атал-маймы турады?

Тюздю, эркиши бла тиширыуну хауалары башхады, ортада уят-намыс джюрюрге керекди. Да сора эркиши бла бирге кьолуна сауут алгъан уятын-намысынмы атады да?! Къачан да тиширыу эркишиге билек бэлуб келмегенмиди?!

Къазауат а барады, кызыудан кызыу, ачыдан ачы. Ата джуртну джерлеринден юзюлгенден юзюле, джауну кьолуна тюше, алада асмакъла кьбден кьб кьурула барадыла. Урушха кетген джашланы бир къауумларыны юйдегилерине аман къагъытла келиб, сарынла тартыла башладыла. «Юйюнге джау чабса, бирден кьоб», деб халкъда билмей айтмагъандыла. Балын-балауузун да эмзиб ёсдюрген Ата джуртну бюгюн Мелекчала сакъламай, кимле сакъларыкъдыла?! Тартыныугъа орун джокъду, ол буруудан ёстерге керекди...

Военкоматда Мёлекни комиссаргъа иймей, заявляениесин алыб ашырыргъа умут этгенлеринде, Мёлек, ушагъыусуз этгенин да биле тургъанлай, коридорда адамланы араларын джырыб барыб, абыныб тюшгенча, кабинетге тюшгенинде, анда ким бла эсе да сёлеше тургъан военком, джукъу керекли кёзлерин ёрге кючден кёлтюре, Мёлекге соруу халда къарады.

— Военком джолдаш, кечигиз, соруусуз-оруусуз киргеним ючюн, алай болса да сизни бла аууздан ауузгъа сёлешмей мадарым джокъ эди да, аны ючюн,— деб, кьолунда кыызгъылдым бочхасыны чыкъыртын ача бла эте, военкомгъа битди.

— Менсиз тындырылмазлыкъ не зат ишигиз барды? Солууугъузну да алыгъыз да айтыгъыз,— деб, военком билир-билмез ышарды.

— Мени аскер джаны бла усталыгъым джокъду, военком джолдаш, алай а бюгюн орнум анда болгъанына да ишегим джокъду. Дохтур тиширыулагъа повесткала ийгенигизни билеме, телефонистледен да аласыз, мени уа... Мени.

— Сиз а аны да, аны да билмейсиз, алаймыды?

— Хо, тюз ангылагъансыз...

— Сизнича кызладан да заявляениеле бизде толудула, алай а урушха ийигиз деген кызыны барын да ийиб кырдырыргъа излемейбиз, бу эки-юч кюнде медици-

на курса да, связь курса да ачабыз, сиз да, заявлениегизни кѳююгуз да, кѳайсы болса да ол курсланы бирин бошасагѳыз, кѳрюрбюз, ары дери уа...

— Огѳай, военком джолдаш, ол курслагѳа хар кѳыз да барыб кѳаллыкѳ тюлдю...

— Сора нек? — деб сейирсинди майор.

— Биз джау бла окопада бетден-бетге сермеширге пзлейбиз, мен аллай кѳызланы билеме...

— Алай сермешир ючюн, билемисиз, эм азы бла, шкскну сампалын тарта билирге керекди. Эслейме, «Ворошиловский стрелок» значокну мени кѳюме тутаргѳа дыгаласдасыз...

Мѳлек уятлы болду — майор тюз ангылагѳанды.

— Школда, институтда да военрукла азмы юретедиле?.. — деди.

— Экибиз асыры кѳб сѳлешдик, иги кѳыз, заявлениегизни джууабын сакѳлагѳыз, — деб, военком кѳолун заявлениеге узатды...

Мѳлек, бочхасында Мухамматны телеграммасы бла бирге салыныб тургѳан заявлениесин чыгѳарыб узата, кѳабыргѳада Ленинни суратына кѳю илинди — Ленин Мѳлекге ышарыб кѳарайды, ол ышарыуну кесине элтгенча, Мѳлекни кѳлю иги болду. Биягѳынлай адамланы араларын джырыб тышына чыкѳгѳанында, мараучу кружокга Мѳлек бла бирге джюрюген юч кѳызны эслеб, ала бла сабыр болду. Кѳкюреклеринде ючюсюню да бирча «Ворошиловский стрелок» деген значокларын кѳрюб, «была да, ким болгѳанларын «танытыб», военкомну хо этдирейик деб келгендиле» деб, аланы муратларын да сизди.

— Кѳалайды анда? — деб кѳызла кѳзлери-башлары бла военкомну терезеси таба кѳргюздюле.

— Андамы? Анда чот кѳызыуду, — деб Мѳлек тюбсюз-башсыз джууаб берди, толу джууаб а неден этерик эди...

— Кѳызла, билемисиз, уруш дженгил бошаллыкѳ болур да, тиширыуланы аны ючюн ие болмазла, — деб бир алаша суюкли кѳара-дура кѳызчыкѳ, керти да была баргѳынчы уруш тохтаб кѳалады деб кѳоркѳгѳанча, мыдах айтды.

— Уруш дженгил тохтаб кѳалырлай болса, эшта, кѳысха болджаллы курса ачарыкѳ болмаз эдиле, — деди Мѳлек, бууунунда, адай гютдю кибик, кююш «огѳатчыгѳына кез джетдире.

Курсламы ачадыла?— деб кызыла ючюсю да бир аууздан соргъанча сордула.

— Хо, бусагъатда военком айтды.

— Сора военком бла татахса, не?— деб накъырда этди бири.

— Хс. Татахма да, мен суйгенча джууаб этмегени аны ючюн болду.

— Не айтады да?

— Курслагъа барыргъа кереклисин айтды, мен а, телефснну алыб, «Эльбрус», «Эльбрус!» Мен «Казбекме!»— дей, неда къайда болса да госпиталда джаралыланы байлай тураллыкъ тюлме,— деди Мёлек.

— Сен тюз айтмайса, Мёлек,— деди бал бетли къыз,— майна, урушну юсюнден кинолада, эсигизге тюшюрчюгюз, связистле, медсестрала, санитарла аскерчиле бла бирге окопалада айланыб турадыла да! Огъай, мени сартын, къалайгъа ийселе да, меннге башхасы джокъду, барлыкъма — суйселе медсестралыкъ окъутуб ийсинле, суйселе, связистка этиб, алай тюл эсе да, ма,— деб ёшюнюнде значогуна тийди.

— Хы, болду, кеч этебиз военкомгъа кирирге кёзюу алыргъа,— деб, кызыла кетдиле. Мёлек а военкомгъа уруб кириб кетгенине артдан уятлы бола, школгъа атланды. Экзаменле алкъын бошалмагъандыла. Учителскийде Зухра бла Келишбий тура эдиле. Мёлек эшикден тюшер-тюшмез, Зухра:

— Сени комсомолну Обкэмуна чакъырдыла бусагъатда,— деб аны айтыб, адетича, не эсе да бир башха хапарлагъа кёчдю. Аны ауузу бош туруб амалы джокъду, Зухрача гыр-гыр экинчи не барды, не джокъду. Сейир неди десенг а, гыргырлыгъы анга джарашхан этеди.

— О-о, мен бюгюн бир чепкен кёрдюм, я-я къудрет, меннге теппе-тенг болуб къалды, кийгенимде,— деди Зухра.

— Сора уа? — деди Мёлек, классыны журналын ача.

— Да сора уа не, къайдан эсе да бир къатын келтириб сата эди. Къумачы къара къурт къатапа, этилгени уа, о-о, тамам да меннге! Хазыр ачхам болмады ансы...

— Ансы, уруш чыгъар-чыкъмаз, бариш этиб теб-регенлеге болушурукъ эдинг, алаймыды? — деб Келиш-

бий, джукъа бетине ачыу чаба, Зухрагъа къарады. Экисини отлары джанмаучанды.

— Бюгюн бир алакат кино боллукъду, неме, — деб биягъында сёз кинону юсюнден баргъанча, Зухра анга кёчюб, сора аны да къоюб, — ол Аслан деген джазыучу, мен аны назмуларындан бек суйгеним джокъду. митингде ол бир сёлешди, тамам адамланы джилликлерине ётдюрюб! Тюнене урушха кетди, дейдиле. Къатыны Гокка да Ростовда мединститутну бошай турады, бу шахарда андан ариу тиширыугъа кишини санамайдыла! Иги сагъан, аллай бир ариулугъу болур эди! — деб аллында къагъытларына башын ийгенинде, Келишбий:

— Эй, Зухра, тохтаб къалдынг, марджа, башмы къагъаса, огъесе ауузунг джабылмай сёлешючюнгю унутубму къойдунг? — деди.

Мёлек а, ингичге агъач ручкасыны перосуна тюк кнриб тургъанын эслеб, аны алама деб, эки бармагъын мерекеб джугъу этгенди да, акъ батист къол джаулыкъчугъу бла аны, кетералмай, ышыб кюрешеди.

— Зухраны къайгъысы джокъду дебми турасыз? Джангыласыз. Бюгече къарнашым элден телефон бла сёлешгенди — бир къарнашыма военкоматдан повестка келгенди да, къалгъан экиси да заявление бергендиле, «бизни ючюбюзню да бирге, бир частха ийнгиз» деб, хапар сакълаб турама аладан, — деди Зухра.

Мёлек комсомолну обкъмуна барыб къайтханында, нёгерлери анга соруу халда къарадыла:

— Бу эки-юч кюнде мени экзаменим джокъду, элге бар, дейдиле тамбла, урушну юсюнден ангылатыргъа, — деб хапарын айтды.

— Ахырсы, сен нек тураса ма былай экибизни ортабызгъа кириб? Керти эркишиле заявлениеле бериб, урушха кетиб баргъанларын кёрмеймисе? — деб Зухра Келишбийге джанды. — Тоба, бир аллах, эркиши болсам, бир кюнню турмаз эдим, сенича этиб...

— Сени эркиши болмагъанынг насыбды ансы, бу гыргырлыгъынг бла, урушха барыб, кесинг да тахсагъа тюшсенгми, ды-ды-ды-ды, таша затны тышына тёгюб къоярыкъса, — деди Мёлек, — ёзге, урушха тишируула барлыкъ тюлдюле дебми тураса? Кёрюрсе..

Келишбий, секириб кѳобуб, мор коверкот галифесини хурджунундан «Казбек» пачканы чыгъарыб, андан папирос алды да, ёрге кѳобду:

— Кѳоркѳуб олтурады дебми тураса? Кѳалгъанладан артха кѳаллыкѳма деб турмайма, урушха барсам да. Меннге да джетер кѳзюу,— деб, акъ чесуча кителини боюн тѳймелерин тешди.

— Кесинг салыб а баралмайса!— деб Зухра, кѳагъытладан башын ёрге айырмай, Келишбийни энтда кѳабды.

— Ауузунгу бир тый энди, хам деб кѳабыб турма да, бюгюн-тамбла барсала да, Келишбийчала джакъларыкѳдыла кѳралны,— деб Мѳлек да Зухраны кѳакѳды.

— Бюгюннге уа таукеллиги джетмейди, алаймыды?— деб энтда чимдегенинде, Келишбий, бети тюрлениб, кабинетден чыгъыб кетди.

— Сени ауузунгу тыйгъандан эсе, Зухра, таудан кѳобуб келген ырхыны аллын тыйгъан тынчды,— деди Мѳлек.

— Былай салыныб турмасын сора,— деб биягъы Зухра, дургенине айтыб, телефон зынгырдагъанында, алыб кѳулакѳ салды.

Ишден чыгъыб, Мѳлек юйлерине тебреди. Кюн кѳыздырады. Мѳлекни чачын джылтырата, кюн мыйысына ётѳб барады. Кѳайдан келиб тѳшдюле эселе да Мѳлекни башына:

Кѳызыл тишмекча, кѳеде булутла
Кюнде кѳабырчакѳлана,

— деген назму тизгинле тѳшдюле. Андан арысы уа кѳалай эди? Дунияны башында аны билгенден озуб башха кѳайгъысы болмагъанча. Мѳлек, кѳазауат этиб, эсинде назмуну андан арысын излеб тебреди. «Кюнде кѳабырчакѳлана...» Поэт бу назмусун джазгъан кюн ма бюгюнча бишире болур эди... «Кюнде кѳабырчакѳлана...»

Хы, табды:

Ленин джукѳлагъан Кѳызыл площадда
Атлаб барама, ышара.

Бу тизгинле эсге тѳшгенлеринде, бир уллу джюк юсюнден кетгенча болду. «Ленин джукѳлагъан Кѳызыл площадны» Мѳлек алкѳын кѳрген да этмегенди.

Мухаммат Мёлекни элтирге келиб, ызларына къайтхан заманда, Москвада бир-эки кюн тохтаб, хар нени да кёрюрге деб тура эдиле. Келген эди, не файда, келгенича къайытды... Андан сора Мухаммат атын-чууун да сагъынныкъ болмаз деб, Мёлекни акъылы алай эди. Ёзге, ызына джетер-джетемез письмо ийди: «*Сенсиз мен ђжашау этелмезими билеме*» деген сёзлени Мёлек, кесини кёзлерине ийнанмагъанча, айландыра да окъуй, письмону бусхул этген эди. Огъай, керти суймекликге бир джукъ да тыйгъыч болмайды.

Бочхасында телеграмманы алыб, джолда энтда кёз джетдирди. «*Къысха заманда урусха кирликбиз. Меннге бир джукъ да боллукъ тюлдю. Сени Мухамматынг*».

Бу Мёлекни телеграммасына юч кюнню мындан алгъа келген джууабды. «Сени Мухамматынг». «Игитда меникди. Керти айтады, аныча илячинлеге джукъ да боллукъ тюлдю», — дей, Мёлек орамда радиогъа кёулакъ сала тебреди да, сора, андан хапар эштирге къоркъгъанча, тири атлай, сабий садны арбазына кирди. Бир кёзюуге дери бизни аскерле ол шахарны, бу шахарны, бу джерни къойдула, деб радио алай билдиргени сайын джюрегинге бычакъ ургъанча боласа.

Сабий саддан Зулийчикни алыб Мёлек юйге келгенинде, Анисат джокъ эди, Хасанчыкны уа, къачха дери деб, Хайрыкъыз элге алыб кетген эди. Мёлек, тешиниб, халатын къаблаб, джумушха джарашды. Примусну джандырыб, башлы бла суу салыб, тюй ариуларгъа олтурду. Сурат салгъандан суйгени болмагъан Зулийчик, бояуларын алыб, кесини алаша столчугъуна джарашды.

Керамгъа «джолдан письмочукъ атарса» деген эдиле, алай а алкъын джукъ да джокъду. Ящикден газетлени алгъанында, бюгюн да письмо чыкъмады.

Тюйню ичинде къара бюртюкчюклени айыра да столну бир джанына сибире, Мёлекни ариу узун бармакълары дженгил къымылдайдыла. Башында уа ол тюй бюртюкледен эсе кёб сагъышы барды. Башха заман болса, Мёлек, тюйню да айыра, джырлагъан да эте олтурлукъ эди. Былайдан къобхунчу Дунаевскийни джырларын башдан аякъ джырлаб да бошарыкъ эди. Айтыргъа, ауузу джабылыб тургъан кёзюуде да джыбла джюрегинде джырлана туруучан эдиле.

...Озгъан аз джашауу Мёлекни башында сурат-сурат болуб кетиб барадыла. Ол кюнлени эсге тюшюрю татлы да, ачы да болуб, джюрегин таладыла. Насыбха, столгъа джайылгъан тую айырылыб бошалыб, кири бир джанына, тазасы да бир джанына чыкыгъанында, Мёлек, кёбуб, джуууб, баста этерге примусда башлыгъа кыйду.

Радиону кърду. Брест къала ючюн баргъан кызыу урушланы юсюнден айтады. Аны сакълагъанла, сур тылшыулары бошалгъанчы, джау бла къазауат эте, аздан аз болуб баргъанларын, джаугъа кеслерин бермегенлерин айтады.

Бютеу кърал бу кюнледе, аланы эрликлерине сейирсине, аладан хапар эшитирге ашыкыгъанлай турады.

Урушла баргъан джерледен хапар айтхандан сора, радио тылда болумгъа кёчдю: «Киев областда Гостомель деген элни колхозчулары митингде алгъан резолюцияны юсюнден билдирдиле: Фашист банданы джуртубузгъа чабханы бизни тамам да ётюбюзге ётгенди. Биз къанлы джаугъа бирден кърарчы кёбаргъа, не кърарыуубузну да Къызыл Аскерге болушур ючюн салыргъа хазырбыз», деген резолюцияны алгъандыла...»

Былай революция алмагъан къралда бир колхоз, бир завод, фабрика неда учреждение къалмагъанды.

Мёлек, радиогъа да кюлакъ сала, бастаны сюзе тургъанлай, Анисат кыйдан эсе да келди. Юйге кир-кирмес:

— Келини бюгюн кёргенмисе, не эте турады?— деб, аны кыйгылы болгъаны таныла, сорду.

— Кесине тюбеялмагъанма, телефон бла сёлешгенимде, анасы, бираз турурлай келгенди, деген эди. Устазла школларына кеслери ремонт этерге деб оноулашхандыла да, энди келин кюнлерин анда ашырлыкды, бизни школда да, экзаменле бошалгъанлай, башларыкыбыз,— дей, Мёлек, бастагъа джау салыб, столгъа джарашдырды.

Анисат кириб, бетин-кёолун джуууб чыгыб, юсюнде джукъа халаты бла, ауузланыргъа олтурду.

— Джашчыкыны джолдан бир къагыт атмагъанын кёремисе...

Мёлек, бастаны арасындан къашыкъ бла ала, тынгылады: «Мен кетсем а, къалай этерикди Анисат... Анамы уа кый да кый...»

— Митингде эдим, — деди Анисат, Мёлек джукъ да сьргъунчу. — «Ворошилов» атлы колхозгъа ийген диле. Анда къарты-джашы да бек оюмлу сёлешдиле. Билемисе, акъ сакъаллы бир къарт къобуб, сабанда, малда ишлеген эркишилени урушха барырлай бош этиб, къартла кеслери аланы орунларына ишлерге оноулашханларын билдирди. Къартла бла сабий джашчыкъладан чалкъычы джыйын къурагъандыла.

— Да ма бюгюнню газетде, «Къызыл Къарачай-да», мен «Чакъырыу» окъудум — Гитче Къарачай районну комсомолчуларыны джыйылыуунда, къызла къысха заманны ичинде тракторну джюрюте билирге деб, кеслерини юлгюлерине бютеу областны къызларын чакъыргъандыла, — деди Мёлек.

Зулийчикни джукълаб баргъанын эслеб. Анисат кёлтюркб барыб орундукъгъа салды. Мёлек да, бирси куйге кириб, комодну юсюнде Шолом-Алейхемни китабын алгъанында, ортасында белгисин эслеб, «июнну джыйырмасында салгъан белгим» деб, китабны бошаргъа кёбю къалмаса да, окъумай, ызына салды. Ачылыб тургъан терезени этиб, джатаргъа тебрегенинде, ай джарыкъдан кёзюн айыралмай, тышына къабланды. Эшикте бир тукъум бир шошлукъ, бир тукъум бир ариулукъ барды. Ай джарыкъ, бугъунчакъ ойнагъанча, орамда тереклени аралары бла кириб-чыгъыб, джашына, кёрюне турады. Кечеги хауа Мёлекге къалай эсе да, тауукъ танкыча, бир джукъа, бир назик кёрюндю. Орамда адам аякъ таууш да эшитилмейди, эшта, сагъат бир онеки бола болур.

Джаш терекле, кечени бу шошлугъун сакълагъанча, тегерекге къулакъ ийиб сюеледиле. Къайдан эсе да бир маске чартлаб чыгъыб, окъ джюзгенча, джюзюб, орамны кенделен къыркъыб ташайды. «Къарамеди, къоланмеди маске?» — деген керексиз соруу башына келиб, Мёлек анга джууаб этмей амалы болмагъанча халгъа кирди. Ол соруу тохтамай сорулуб-сорулуб, эм артында уа сёзле бири-бирине къошулуб, «Маске-къарамедикъоланмеди?» деб бир тюрлюле бола айланганлай, Тотайны гугуругуну къычыргъаны бёлдю. Тотайгъа элден ары-бериле бла бирге бир мазаллы гугуруккуну да кес деб келтирген эдиле да, Тотай аны, кесмей, арбазда баучугъунда ол къонарлай бир таякъны кенделен чанчыб, баудан чыгъармай турады. Ол заманнга кёре тюл, серине къычыра турвчанды.

Толгъан ай кёкню саудан алыб, джау джуммакъ жютде джюзгенча, джюзюб барады. «Бу Ай бусагъат-да Керамны, Мухамматны да кёре болур...

Мёлек сууукъсурады, ызына кетери уа келмеди. Аллына тюшкюб тургъан эшмелерин бир-бир сыртына силдеди. Кечени ариулугъу джюрегине бир тукъум бир рахатлыкъ бергенди — дуняны башында не к'ан тёгюу, не терслик, не аманлыкъ болмай, к'уру ской-меклик бла насыб джашаб тургъанча, кёлю алай бола, эдетиндеча, «Болерону» мурулдай келиб, сора бюгюн военком бла сёлешгени шаркъ деб эсине тюшдю. Там-бла Мёлек командировкагъа кетгенлей, военкомат излеген-зат этсе, к'алай болур? Бу соруууна былай деб джууаб табалмагъанлай, Мёлек, орунга кириб, «эшта-эшта, алай дженгил белгили боллукъ болмаз мени чотум», — дей, кючден-бутдан к'алк'ыугъа кетди.

Мёлек эртден джети сагъатда джолоучу чемоданчыгъын да алыб, Уллу Къарачайгъа барыргъа сахарны ёрге айланды. Бара-барыб военкоматны к'атына джетгенинде, кёзлерине ийнанмагъанча бола, аллына атлам этелмей, сын к'атды: сыртларында рюкзаклары бла, беш-алты к'ыз грузовикни к'атында, тёгереклеринде да аланы ашырыргъа келген адамлары.

Мёлек, адамланы орталарын джырыб барыб, к'ызлагъа джууукълашханында, кесини шагърейлерин кёрюб к'учакълады: Нурсият бла Мария. Былача, к'алгъанлары да медсестрала болуб чыкъдыла. «Мен к'алыб, была нек барадыла?» дегенча бир затла башына келиб, Мёлек, тюнене этгенича, военкомгъа уруб, кириб кетерлей бир болду, алай а кюн сайын бир ушагъыусуз затны этиб к'алай барсын... Олсагъатлай буйрукъ болуб, эки грузовик бла бир адам олтурдула, алты к'ыз да аланы ичлеринде, машина ташайгъынчы, к'юл булгъай кетдиле.

Мёлек, башха к'ызла кетиб, ол былай к'алгъанына кючлю к'ыйналды, алай болса да военкому кабинетини терезесине да к'арай-к'арай, сахарны к'ыйырына чыгъыб, не машина, не арба сакълай, юсюнде узун джашил костюмуну хурджунуна к'олун салыб, ары-бери джюрюб тебреди.

Шахарны ичи бла ат арба келе тургъанын кёрюб, Мёлек, джюрюгенин кёюб, аны аллына къарады. Улоу акълагъанын сезиб, арбачы къарт, джюгенлени тартыб, торуланы тыйды.

— Къайрыса, къызым?

— Районнгама.

— Олтур сора ма былайгъа, — деб, къарт арбаны арасына биченни тартды. Атлагъа къамчини кенгден кёргюзгенлей, ала джюрюш алдыла.

Къартла хапар сорургъа бек суюючендиле. Ташкёпюр кёпюрден ётер-ётмез, къарт соруу берди:

— Сен шахарчы болурса, къызым, не зат иш бла бараса элге? — деди.

— Да ма бусагъатда болумну юсюнден сёлеширге, — деб Мёлек айтыр-айтмаз, къарт ичин кюйдюрюб тургъан затны тёкдю:

— Э-э-я, къызым, адамла тюрлю-тюрлю боладыла. Урушну кёзююнде, биз кёре келгенибизча, кърал не кючюн да аскерине салады да, кългъан джашау дыкгыракъ болуучанды. Аны ким да биледи, ангылайды. Бир кълуум джутдакай а, ол зат бла хайырланыб, кеслерине ачха, бочха этиб кюрешедиле...

— Къралда тынчлыкъ болмаса, рысхыларын олтуруб ашай тураллыкмыдыла да?

— Алагъа не, баришчи адам, къызым, атасыны кёзюн да аллыкды ачха берирме дегенге. Бизни Кълмукъ деб бир тарпан хоншубуз барды, джерни тюбю бла джюрюген. Алай айтадыла адамла: тюкенчиледен ол джыйгъан туз, сернек, сапын, шекер юйюне сыйыныб болмайды деб.

— Алай ауур юйдегисими барды, нек джыяды да?

— Эй, юйюнге ашхылыкъ кирлик, кълуру экеулендиле, экеулен. Эри бла кеси. Тешикден къларагъан джыланча, тёрт джанын сымарлай, сакълаб турады, таб заманчыкъ чыкългъанлай, алагъа беш кълат багъла салыб сатхан этерикди. Ма аныча бир кълуумла халкълны бетине кълазан кълара джакълыб кълоядыла, кълызым. Но-о, Мальчик! — деб, атха къамчини кёргюздю.

Къралны юсюнде уллу кълыйынлыкъ тургъланлай, бир кълуумла кеслерине гыл тюшюрюр кълыйгълыдадыла деб Мёлекни джети джукълаб эсине келлик болмаз эди. Адамланы ол алкълын иги билмегени хакълды. Туз бла сернек а... Эсиндеди, джаш кёргенин унутмаз деб,

гитче заманында тузну, сернекни, сапынны дыкгылыгы. Уруяланы тюкенлеринден эт, джау, джюн, Ёышлакъ бериб алыб тура эдиле. Мёлек, анасы Хайрыкъыз джангы власть ачхан тюкенден биринчи кере туз, сернек алыб келгенинде, юйде эл бла бир къууанч ачылгъанын бюгюн да унутмайды.

— Бизни джаш колхозда зоотехник болуб ишлей эди. Ол урушка кетгенли, бюгюн юч кюн болады. Алкъын а джетген да болмаз барыр джерлерине, артдан къалай боллукъ эсе да, — деди къарт.

— Бир джукъ да болмаз, хорлам бла къайтыб келир.

Къарт, анга джууаб этмей, башха сёзге кёчдю:

— Эй, къызым, къуру кеси бла адам насыблы болмайды, «Ата джурт атангы юйюнден артыкъ» деб сёз барды. Къралында бушуу болса, юйдегиде къууанч къайдан болсун. Къууанчыбыз бузулду, юзюлген а этерик тюлдю, сен анга ийнан, къызым. Джау бусагъатда урүб келсе да, майна, бизни аскерчиле аждагъанлача сермешедиле. Но-о, Мальчик! — деб, биягъы къамчини кёкге тутду.

Экинди сюремге Къылиян кёпюрден ётүб, Къартджуртха кирдиле. «Мухамматны эли» деб Мёлекни башына шаркъ деб тюшдю.

Мухамматны атасы, анасы, эгечлери джангыз джашларыны юсюнден кърккыуу бла умутну арасында хапар сакълагъанларына не сёз барды. Мёлек алааны танымайды, Мухаммат а экисини сёз бегитгенлерин юйлерине айтханды.

Мелек Учкуланда анасыны эгечине келиб тюшгенинде, кёз байланган эди. Къанджалбаш юйню къабагъындан къарагъанлай, Мёлекни эслеб, бошланыб тургъан мазаллы кёлан ит мыллыгын атды. Аны эшитиб, Хайрыкъызны гитче эгечи Аслихан, хотасына къолларын сюрте, юйден чыгыб, Мёлекни кёкюрегине къысды. Керамны ашырыгъа баргъандан бери бир-бирлерин кёрмеген эдиле.

...Мёлек төше-мөше орундукъгъа батылса да, кёзюне къалкъыу кирмейди, киши орунда болгъаны ючюн тюл эсе. Мёлекни туурасында къабыргъада, ходик сагъатны токъмагъы ары-бери чайкъала тургъаны терезе къангаланы арасындан ургъан ай джарыкъда ауангы танылады.

Заманны санай, сагъатны минут садагъыны тыкъыр-дагъаны уа къалай эсе да джюрекге мыдахлыкъ келтирди: «Ма мен сени джашауунгдан минутланы юзюб-юзюб алыб барама, не бериб иесе сен алагъа?» — деб соргъанча, сагъат бусагъатда Мёлекге алай кёрюнеди.

Къыйын зат бир-бирде кеси аллына тынч ангылашыныб къала кёреме! Асто-о-прилла! Минутла замандан, алай демеклик, джашаудан юзюлюб кетиб баръанларын Мёлек эслеген да этмегенди джашауунда, аны юсюнден сагъыш да этмегенди. Кетиб а барадыла. «Ма бир, эки, юч, төрт... Не бериб ийдим мен алагъа? Ёзге, мен кимме, неме, заманга бир хайырлы джукъла бериб ашырырча? Неми берейим? Мени алкъын джашаудан ала тургъан кёзюуюм эди... Алай мен алырымы алгъынчы, берирге керек болду да къалды. Алырымы алгъынчынгамы? Тохта, да аз затмы бергенди заман манга? Мен джыйырма бла юч джылымда алгъанны ёмюрлери кёрмей кетгенле уа? Бюгюн кюн а барыбызны да беририбизни излейди,» — дей, Мёлек, бир джанындан бир джанына бурула, джукъларгъа дыгалас этсе да, джукъу андан кериди.

Биягъы сагъышына къайтды, ёзге тереннге кетерге излемей, «сен философ тюлсе, эртденбла ишинги этиб, пнгрге шахаргъа къайтыргъа керексе, военкоматдан излеб, табмай къалсала уа... джукъларгъа кюреш», — деди кеси кесине. Алай а:

«Таркъ-туркъ. Таркъ-туркъ...»

Бир, эки, юч, төрт... эн, онбир...

Кетиб барады. Тохтамай заман кетиб барады. «Сёз ючюн, тохтаса, не этерик эдинг да? — деб сорду Мёлек кеси кесине, юйню саргъылдым шлёпка башын бусагъатда кёрмесе да, анга кёз кёлтюре. — Заман тохтаб, сени сакълаб турса, сен да аны кёруу ашырлыкъ тюл эдим дебми турса? Ол заманда уа кесинги да тохтаб къалтырынгы билмеймисе? Тэхтау а — ёлюмдю, ёлюм. Огъай, заман бла тенг, артха къалмай, барыу — ма насыб деген олду. Мен Къарачайны джюзлебла къызларыны биреме. Алкъын бир тукъум бир зат бла атымы айтдырмагъанма, джашайма, ишлейме. Мени да, менича къызланы, джашланы сюймекликлери да бюгюн халыгъа такъгъанча болгъанды. Кёруу сюймекликми? Огъай, аналаны, аталаны тынгылары, гюнахсыз сабийлени джашаулары. Къралны къраллыгъы...

Такъ-туркъ! Таркъ-туркъ...

Бир, эки, юч, төрт. Беш...

Кетиб бара турадыла. Минутла. Ненча адамны джашауун алыб барадыла. Бу минутланы ичинде совет адамланы кьанлары төгюле, фашистлени кьолларында азаб чеге турадыла. Ол эки кьарнаш да кьайда эсе да бир чауул тешикеде кьоянлача кьалтырай. Аланы джашауларын да санадыла бу минутла...

Бир, эки, юч, тө...

Кьалай кьалкьыгъанын да билмей, Мөлек кьалкьыу этиб уянганында, танг белги бериб тура эди.

Мөлек кийиниб эшикке чыкьгъанында, Аслихан, кьатында таякьчыгъы бла кьолан бузоучукьну бурунчугьуна кьагъа да чирките, шоркьулдатыб чубарка челекке ийнек сауа тура эди. Мөлек тыркыкда багьыр кьумгъанны алыб бет джууа тургъанлай, Аслихан, ийнекни тюбюнден кьобуб келиб:

— Ай медет, хариб, кече джукьлаялмадынгмы богьай, танг атмай нек кьобдунг? — деб, челекни алай салыб, юйден бир чөмюшчюкню келтириб, челекден сют алыб: — Бир тогьучу джылы сютню, — деб узатды.

Эртденгиликде ичери келмесе да, Мөлек, Аслиханны хатерин эте, чөгелеб тогьуду. Челекни джерден ала, Аслихан ачыулана айтды:

— Хапа бий, башха сый, дегенлей, бир кьауумла кеслерине артыкь сый чакьырыб кьорешедиле, — деди.

— Не ючюн айтдынг алай, Аслихан?

— Айтыб а не ючюн айтдым, биягьында хоншум Маймулат чалмандан бери кьарагъанында, кьайдан сордум эсем да, биченнге кьалай этериксе, деб сордум да...

— Сора уа?

— Этиб не этерикме, мени юй тамадамы урушха ашыргъанла бичен этсинле да, арбазыма келтирсинле да кьаласынла, ма этерим олду! — деб сермегенинде:

— Оу, а кьыз, аланы сени бла меничаладан сора джокьмуду ишлери? Неуа «ала» деб кимлеге айтаса. кьөресе, биченнге кьуру картла бла сабий джашчыкьла хазырлана айланадыла, — дегенимде, дуняны боранлатды да башладь. Ды-ды, ды-ды, а кьыз, кесинги эслесенг а, сенден сора адамы кетген болмагъанча! — деб айырылгъанма чалмандан, ийнекни тюбю-

де чёкгенимде да, ачыуум кетмей эди. Бизни джашчыкча, кёолунда эки эгизи барды. Кесин сау элден ртыкъ кёрюрге неге керекди, бир къауум адамлада игы деген зат джокъду, хай-хай, — деб, юйге кирди.

Комсомолну райкомунда иш кюн башланнгынчы, Мёлек тюкенлеге кёз джетдирирге чыкъды. Районну ташлы, къынгыр орта орамында бир талай тюкен барды. Мёлек ашарыкъ тюкеннге кирди. Орта джыллы, тогъуракъ тиширыу кызыу сатыу этеди.

— Меннге... меннге джюз сернек тоб, он кило макарон, онкило туз... — деб, тизилиб турган къатынланы алларында бири хызенлерин чыгъарды.

Тюкенчи алай-былай деб аны бла сёзге кирмеди, къыркъ сернек тобну санаб столгъа атды, къатынны бир хызенине беш кило макаронну, бирине да эки кило тузну къуюб:

— Бу тузну аша да бир боша, къачда, къатыкъ, тузлар заманда дагъыда алырса, — деб, счетну ашыклары тартыб, төленник ачханы санын чыгъарды.

— Меннге бир машок ун, — деб аны ызындан сюелген къатын, тюкенчиге кёзюн кёлтюрмегенлей, акъырын айтды.

— Сен менден машок унну алгъанлы ыйыкъ озмагъанды. Учкуланда мюрзеу битмегени белгилиди, ол себебден унну, туюню да машок-машок беребиз, алай а къуру эки сабийинг бла кесинг къалай бошаб къойдугъуз ол сагъатха? Джамагъат, мен танымагъан биринг джокъсуз, кимни неллей бир алгъаны да бир тюрлю болмай эсимдеди. Сау машок берлик тюлме, башха не керек эсе да, айт, — деди тюкенчи, кёк халатыны хурджунларына кёолларын уруб, эшикден кёрюне тургъан кино афишагъа къарамын ийе.

— Бермезге эркинлигинг джокъду, законну бузаргъа не ишинг барды? — деб ардан, бекишайча, бир дыммыз къатын чыгъыб, чоху да ары бла бери ауа, тюкенчиге джанды. Къалгъанла да гъаж-гъуж болдула.

— Тохта, закон джокъду деб, уруш бара тургъан заманда мен сизге арбала джюклергеми керекме? «Халкъ гуууртха, Джумай джуууртха» дегенлей этибми кюрешесиз! — деб тюкенчи да, бети къызара, юслерине джанды.

Тиширыула, уятлы болуб, башларын бир-бири арт-

ларына тутханларын эслегенинде уа, бютюн да кьобду: — Сизни адамларыгъыз джанларын аямай кьан тькген заманда сиз да бир кесек кьарныгъызны кьысаргъа билмеймисиз, бусагъатда хар не да алагъа барыргъа керекди, алагъа! Артыкь бир джукь берлик тюлме, мени сюдге огъуна да беригиз, аман кьэюгюзге учурама. Кимни юйюнде неси болгъанын бек ариу билеме. Эй, Сабыр, атынгча, кесинг да алай сабырса, бугъа турма да бери алгъа ьтчю, уруш башланганлы, тюкеннге келгенинг буду. Не керекди, айтчы.

— Ун... ун... сернек, неме, туз,— деб бир тиширыу, керти да тартына, аллына атлады.

— Ачханг бар эсе, ал бир машок ун, юй бла бир кьыжгъылынг барды,— деб, тюкенчи берирге хазырланды.

— Барды, джашчыкь да эшек бла тышында сакьлаб турады.— дей, кьол джаулугъун теше башлады.

Ол биягъы дыммызны да тохтаб кьалыр акъылы джокьду:

— Кьалмукьну юйю тюкен болуб тургъаны уа? Мазаллы бир агъач кюбюр бла бир сернек джыйыб турады. Сенден-андан алмагъан эсе, кьайдан чыкьгъанды? Анга бериб, бизге не ючюн этесе алай?

— Ол кюнледе тели эдим, энди акъыл джыя айланама мен да. Ёзге, алгъанын барын менден алгъанды дей эсенг, джангыласа, тюкенле меникинден сьра да джетишедиле,— деди тюкенчи, ун машокну ол кьатын бла джашчыгъына тьнгерете.

Мёлек, былайдан чыгъа барыб, кьумач тюкеннге кирди. Мында кьызыу алынган маймьз, акъ гетен, мекерья, чындайла, чарх халы, айтыргъа, кюнде-кечеде керек бола тургъан затладыла. Быладан бир кьолгъа он метрден кьбню бермей, сатыу алай бара тура эди.

Андан чыгъыб, Мёлек комсомолну район комитетине кирди, шагърей кьызы Эркехан мында секретарь болуб ишлейди.

Мёлек бла джылы саламлашыб, Эркехан столну джанында кьагъытлары бла сюелиб тургъан бир кьызгъа буйрукь берди:

— Сен беш минг сомгъа джаздырыргъа керексе.

— Керам бла мен бир столда олтуруучан эдик институтда окъугъан заманда...— деди.

— Сора уа?

— Да сора уа, не? Мен къатында тургъанлай, башха факультетден Абатны алды да кетди,— деб амалсыз ышара, ёрге къобду. Кабинетде ары-бери джюрюй,— Накъырда этеме. Кетгенли, письмосу джокъдуму дединг?— деб, сорууна джууаб сакъламай: — Мени урушха ийигиз, деб партияны райкомуну секретарына баргъанма, алай а къулагъына да алмай къойгъанды. Билемисе, ма бу сагъатда бизде урушдан эсе къыйынды,— дей, орнуна олтуруб, эки къолу бла бетин джабды.

— Да сора сен кесинге тынчын излей бараса урушха, алаймыды?— деб ышарды Мёлек.

Энди сен терсине бурдуруб къойма сёзню, кертда дегеннге,— деб, бармакъларын столда чалышдыра, уллу тегерек кёзлерин ёрге кёлтюрдю. Бир кесекден телефон бла къайсына эсе да райкомну къуллукъчуларыны бирине:

— Адамлагъа билдиригиз да, джыйылсынла, областдан лектор келгенди,— деб буюрду.

Июль айы башланды. Урушда болум акъын къууандырмайды. Совет аскерчиле аждагъанлача сермеше, джигитликлери бла дунияны сейирсиндиредиле, алай а бир кёзюуге дерн шахарланы, элени джаугъа къоя барыу джюреклени мыдах этеди.

Июлну ючюсюнде ингирала Сталини радио бла сёлешириги эртдеден белгили болуб, хар адам ашыгъыб сакълайды. Устазла да, кими тытыр джугъу, кими бояу джугъу болуб, сакълайдыла.

— Не айтырыкъды экен Сталин джолдаш?

— Уруш кёбге бармай тохтарыкъды, дерми?

— Къалай айтыр алай? Къуру джауну къолуна тюшген джерлени сыйырыр ючюн, неллей бир заман керек боллукъду!

— Гитлерни мураты уа—Совет Союзну бир ыйкъны ичинде алыб къоюргъа деб алай болгъанды.

— Асто-о, сен айтмасанг, билмей эдик биз аны? Американы ачыб къойдунг да бизге!

— Сен бир да хыликке этме мени!

— Тохта, ма, тынгыла...

«...Къарнашларым, эгечлерим, шохларым! Сёзюм сизгеди...» деб Сталинни кимге да белгили ауазы чыкъды.

Бу джумушакъ сёзле Мёлекни санларын титиретдиле. Военкоматны, нени да сакъламай, туруб бусагъатдан, ма былайдан урушха кетиб къалырлай бир халгъа кирди. «Джау ууатыллыкъды, хорлам бизники боллукъду», — дегенинде Сталин, джыйылгъанлакъууанч бет алыб, бирден харс урдула.

Военкоматха къагъыт бергенин Мёлек, Абатха болмаса, кишиге айтмагъанды, ол огъай, Анисатха да. Анисат юйюр тамада болса да, Мёлекни андан джашыргъан сёзю болмагъанды. «Бу джол былай нек этдим да?» — дей, биягъы Мёлек биягъы военкоматха атланды,

Кюн кеч бет алгъанды, алай а военкоматда иш кюн тохтамай баргъанлай турады.

Ауангы джарыкъда таныгъан адамынгы да эсле-мейсе: орамда лампала джанмайдыла, юйлени терезелерини ичлеринден къара джабыула джайылгъанлары себебли, аладан да джарыкъ урмайды. Партияны Обкомуну юйюне адамла къызыу джюрюйдюле — былайда да иш тохтамай кече-кюн да барады.

Мёлек военкоматха келгенинде, адам асыры кёб тюл эди. Дежурныйге барыб, военкомгъа кирирге изле-генин айтды, алай а кирирге онг чыкъмады: военкомну бусагъатда иши къаты болгъаны себебли, дежурный Мёлекни не изле-генин сорду. Мёлек заявле-ниесине джууаб изле-генин айтханында, ол аны атын, тукъумун къагъытда табхынчы, Мёлек:

— Гебенланы Эзаны къызы Мёлек, 1918-чи джылда туугъанма, устазма, — деб былайда сорулуучу со-руулагъа джууаб этди.

Дежурный, бир къагъытланы да алыб, военкомгъа кириб кетиб, бираздан ызына чыкъгъынчы, Мёлек, джюреги тыкъырдай, коридорда ёрге бла энишге бара сакълады.

— Гебенова джолдаш, сизни заявлении-гизге, сиз-ничаланыкъылагъа да кёб турмай джууаб иерикбиз, — деб дежурный, сёзюбюз бошалды деген магъанада черс бере, орнуна олтурду.

Сутка адамлагъа бусагъатда, кюн бла кечеге болмай, башха кёзюулеге юлешингенди: урушну къалай баргъаныны юсюнден Совинформбюроу бериуле-ри бла андан сора кёзюуге; почтальонну бир кюнден бир кюннге дери аллын сакълаугъа.

Анисат джассы заманда райондан келгенинде, Абат да, Мёлек да бетлери джарыб олтургъанларын эслеб, «Керамдан письмо!»—деб джюреги гыб-гыб этди. Стол юсюнде ачылыб, кёзюне тюртюлюрлей салынган письмону сермеб алыб, окъуб тебregenлей да, асыры къууангандан Анисатны санлары джызылдадыла, алай а окъур-окъумаз къууанчына булут чабды: алкъын урушха кирмегенди, къысха заманда кирликди. Письмо джазылгъанлы ыйыкъ озгъанды, андан бери уа не болду, не къалды... Алай болса да ол сагъышларын тышына билдирмезге кюреше:

— Къалай иги болду, къалай иги! Анама да, сеннге да джазгъанды сора, келин?—деб, Анисат, джолоучу кийимлерин тешиб, халат къаблады да бет-къол джууаргъа кирди. Андан чыгъыб, Мёлекни примусда хант джылыта айланганын эслеб:

— Бир стакан шай берсенг, болду, Мёлешка, джукъ къабаллыкъ тюлме,—дей, джукълаб тургъан сабийле-ни юслерине кёзюу-кёзюу сюелди. Зулийчик бла Светачыкъ бир-бирин къучакълаб джукълайдыла.

Иегили стаканда шайны чын табакъ бла эгечини аллына сала, Мёлек:

— Бекми арыгъанса, Анисат?—деб сорса да, Анисатны арыгъанын алайсыз да кёреди.

— Ол сумканы ичин бошатчы бери ал да,—деди Анисат, анга джууаб этерни орнуна.—Анам табханын бысдыргъанды, Светачыкъгъа къаймакъ джыйыб ийгенди. Керамны пиџмосу уа алкъын бармагъанды элге.

— Джашладан а не хапар, Зулийни анасы?—деб сорду Абат урушда кюеулени юсюнден.

— Экисинден да письмола келгендиле.

— Къалай болду чотунг командировка бла?—деди Мёлек, тѳгерек столда мияла туз орунчукъну ары-бери тюрте.

— Джыйылыу керти да иги барды. Элчиле сау болсунла, партияны Обкомуну оноуна тамам да разылыкъларын айтдыла.

Портфелинден бир кѡагъытланы чыгъарыб, Анисат столгъа джарашды.

— Эртденбла джазар эдинг, Зулийчикни анасы, тынчайсанг а, кеч болгъанды,—деди Абат.

— Огъай, эртденбла Обкомгъа берирге керекме командировкадан отчѣтуму. Сорама деб андан бери ауузуму ача турама, келин, кѡолунгда ол байлауунг неди?—деди.

— Алай бош джарады, школну кѡабыргъаларын сюрте эдик бюгюн, тытыргъа ашатханма.

— Тытыр этерни аллы бла кѡолларынга вазелин сюртсенг а, айюнге.

— Алай этер ючюн, акъыл керек эди, Зулийни анасы, — деб накъырда этиб, Абат да Мѣлекни ызындан джатаргъа кирди. Бир-бирде ол Анисатлада кѡа-лыучанды.

— Сизни юйде суу кранны сюммеклерин иги бегитгенмисе экен, келин, бери кете туруб?—деб кычырды Анисат аргъы юйге.

— Бегитгенме, Зулийни анасы, бегитгенме, хар небизге да сен кѡайгъы этесе,—деб джууаб этди Абат, орта эшикден кѡараб.

Экиси бирге кѡалгъанларында да, Абат, джюрегинде сагъышын Мѣлекге айталмай, орун салыргъа бурулду. Мѣлек да, терезени ичинден джайылгъан мутхуз джабыуну кѡыйырларын кѡысыдырыб, тышына джарыкъ чыкъмазча этди.

— Муну окъуйму тураса, кызычыкъ?—деб, Абат орундукъну джанында столчукъда «Великий Моурави» деген китабны бетлерин аудурду.

— Бир ыйыкъ болду мен китаб окъумагъанлы,—деди Мѣлек, тешине.

Абат «нек» деб соралмады, Мѣлекни джюрегинде кѡайгъысын биледи: военкоматдан джууаб джокъ, Мухамматдан, ол джангыз телеграмма болмаса, джукъ джокъ. Не уа Абат кеси уа? Письмоу джазгъандан бери Керам не бола айланады? Бу кѡайгъы, бу соруу Абатны (кѡуру Абатны тюл) башын алгъанды, алай болса да письмосу келди, андан уллу кѡууанч кѡайда!

Бу арт кѣзюуде Мѣлекни сагъышлары башына келиб тебреселе, тохтай билмейдиле. Кѡалай да этиб,

ала башына келмез ючюн, Мёлек, көзлерин кысалганы чаклы кысыб, алай этсе, джукъу келиб кыаллыкча, дыгалас этди. Ёзге, ол себеб болмады. Кызауат башлангынчын джашауу кёз туурасына келиб сурат болуб кыалды. Кыыйынлык кюнледе адамны ётген насыбы кёзюне сурат болуу, эшта, иги зат болур, нек десенг, адамга ол кыарыу береди, аяк тиретирге, насыбны орнуна салыр ючюн кюреширге болушады.

Джаш кыыз бла джаш джашны эм уллу насыблары уа суймекликди. Мёлекни суймеклиги кыанат бериб, эки аягыны тубюнде чёб сынмагъанча алай айланыучан эди. Суймеклиги ишине болуша, тауну аударурлай кюч бере, джангы муратла туудура джашаб башлагъанлай, кесилди. Мёлекча миллионла бла кыызланы джашаулары уа?!

...Легко на сердце от песни веселой...

Кыралны джаш тёлсю, ма быллай насыб джырларын джырлай, физкультура эришиуледе, парадлада, иште, солуу кёзюуде кыалай джарык джашау эте эди?! Чабхан бла эришиуледе Мёлекни ёч алганы уа? Джаш тёлю сахарны орамларын ташдан ариуларга, алада терек орнатырга чыгыучан эди. Джырлагъанлары уа ёзенни зангырдата, барыучан эдиле:

Не спи, четавай, кудрявая.
Когда, звяня.
Страна встает со славою
Навстречу дня

Аз джашауунда болгъан загла бир-бири ызындан кёз туурасына чыгъа, Мёлекни джюреги джарыды. Терезеге да кыара джабыу джайылмагъанча; Керам да ююндеча; эртденбла кюбуб, ишге тенглерни бла ойнай-кюле барлыкча; Мухаммат... Мухаммат да, ол кюнча, былай келиб кыаллыкча...

Ол кюнча... Мёлекни хапары болмай тургъанлай, Мухаммат келиб кыалгъан эди. Экиси да аллея бла ёрге акырын тебретиле. Абат а, быланы кеслерин энчи сёлеширге кююб: «Мен бир кесекден келирме»,—деб джанлагъан эди. Джайгы кюн тюз тёппелеринден кыарайды; тау аязчык тереклени баш булчуклары бир-бирине шежде кылдырады. Мёлекни юсюнде чыммак батист чепкени аны хауача дже-

нгил, сабийча, таза кёргюзеди: джылтырауукъ къара эшмелернини бири сыртына, бири да аллына атылыбдыла; мийиктабан акъ чурукълары къызгъылдым джолчукъда билир-билмез ызларын къоядыла. Аны сол джанына чыгъыб баргъан Мухамматча джашлагъа уа бизни халкъда таб багъа бериб къоядыла: илячин киби джаш, учхан къушдан тюк алгъан, аслан, къаблан киби, келбет кёрсенг, эр сорма, деучендиле.

Бу айтыула бары да Мухамматны юсюндедиле.

Тюбеген-тюбеген бу экисинден кезалмай озгъанларын была чыртда эслемейдиле, нек десенг, сау дуняа былагъа бусагъатда—къуру кеслеридиле. Экиси. Бирини дуняасы бириди.

Селешелмей биразны бардыла. Бир-бирини джюрегин селешмегенлей да ангылайдыла. Мухаммат туракълады. Мёлек, аны кезюне къараргъа къоркъгъанча, къарамын джерге ийиб, бетине исси ургъанын сезиб, джунчуяракъ болду, Мухамматха башын келтюрсе уа, аны чырайы, суююмлю, джигер сыфаты келюне чабдырыб къоярыкъча, къоркъду. Мухамматны кезлеринде ол бир суюмеклик кёрдю?! Тюбсюз келча! Ол тукъум затны келтюрюрю ючюн, адамгъа къарыу керекди. Бир-бирде къууанч да санларынгы къыйыб къояды...

Мёлек аллына атлам этди. Энтда тебретдиле. Къайры, не ючюн баргъанларын да билмейдиле, билирге да неге керекди: кюн былагъа деб тиеди. Адамла былагъа суююнюб къарайдыла. Экиси биргедиле. Дуняаны башында андан сора былагъа не керекди?! Селешмей барадыла. Селеширге да неге керекди?! Хар къарамлары, хар къымылдагъанлары суюмекликни юксинден «селешеди».

Мухамматны летчик кийимлери, санын окъ бла кебче къабыб, ол узун арну сюегин андан да ариу кёргюзедиле. Ешюнюнде парашют, андан сора да тюрлю-тюрлю спорт знаклары кюнде джылтырай, терек салкъыннга джетселе, джукълана барадыла. Ала кезлери бла келегини джагъасында самолет суратчыгъы бла кек джурунлары бир-бирине ушайдыла.

Тынгылауну Мёлек бузду.

— Полина Осипенко бла Серов ёлгенлеринде, биз бир бушуу этдик,—деди, кёб болмай самолетлары сыныб ёлген белгили лётчиклени эсине тюшюре.

— Биз, курсантла уа, ол кюнледе керти да къара тутхан эдик, Лётчикни иши къоркъуусуз тюлдю, алай а къоркъуб аджалдан къаллыкъ тюлсе, аджал сенден къоркъаргъа керекди, — деди да сора: — Самолетларыбыз кюн-кюнден игиден иги бола барадыла, джау бла сермеширге керек болса уа, биз анга кёргюзюрбюз, — деб кшошду Мухаммат.

— Уруш а боллукъ болур, кёrese, кюн сайын газетле бла радио фашизмни юсюнден къаллай затла айтадыла? — деди Мёлек, терекден чапракъчыкъ юзюб, аузуна сала.

— Хо, хотла уа таб тюлдюле, бютеу Европаны алыб, Гитлер кюч джыя тургъаны хакъды, алай а бизге къазауат ачханында. Наполеон къалай болуб къайытды! Биз бир эли джерибизни биреуге берлик тюлбюз, — деб, Мёлекке къараб, — ахырысы, кючден-бутдан бир тюбегенбиз да, урушну юсюнден сёлешмей, сёзюбюзню сёлешсек а. не? Мен эки кюннге эркинлик алыб, сёзюбюзню бегитир ючюн келгенме, бююн юй-юбюзге, Къартджуртха джетиб, эртденбла, сеннге да тюбей, ызыма, Батайскиге, къайтыргъа, муратым алайды, — деб, Мёлекден кёз айыралмай бираз барыб, дагъыда кшошду:

— Сен бла мен, Мёлек, бир-бирибизни таныгъанлы, талай заман ётдю. Эсингдемиди институтубуз? Мен энди сегиз айдан школну бошайма. Бютеу джашаууму Къызыл Аскер бла байларгъа муратым алайды. Мени къайры болса да къуллукъгъа джиберликдиле, сенсиз мен джашау этмезими эртде огъуна билиб бошагъанма. Джазыуубуз бир болсун деб айтыргъа келгенме, — деб, Мёлекни кёзюне къарады.

Мёлекни кыйл кыйылгъанча къашларыны тюблеринден джумушакъ кёзлери джамчыла кибикир-пиклерин акъырын къагъа, Мухамматха къарагъанларында, джашны башына къаны ургъанча болуб, кёзлери къарангы этгенин Мёлек къайдан сезсин...

— Тюз айтаса, Мухаммат, — деди Мёлек, — биз бир-бирибизни таныгъанлы, иги кесек суу саркъгъанды, ол заманны ичинде мен сени юсюнгден сагъыш этмегенме десем, алдарма. Этгенме. Мени джазыуум да сен болгъанынга джюрегим ийнаныбды, алай а тамадам тургъанлай, мен башыма иш этеллик тюлме, — деб, аллына атлады.

— Ёзге, хо дейсе, алаймыды?—деб Мухаммат джарыды.

— Мени джюрегим хо демесе, сени эртде огъуну унутурукъ болур эди...

— Сени тамаданг, Мёлек, энтда джыл, эки джыл турлукъ болса уа? Мен а сегиз айдан, къуллукъгъа джарашыб, кесим джангыз бир юйге кириб турургъа керек боллукъма.

— Къоркъгъанмы этериксе?—деб Мёлек, ышаруучусуча, бирча акъ тишлерин ача, ариу ышарды.

— Хо, къоркъарыкъма, игитда дейсе, къатында мёлек болмаса.

— Тамадам Шахидат, билмейме, сен айтханча, джылны, эки джылны турлукъ эсе да. Юйюбюз келечиден къурумайды, алай а ма былай сеничасына тюртүлмей тура болур...

— Биз экибиз да бусагъатны адамларыбыз, Мёлек, джаным, сора ол джарамагъан эски адет амалтын, джашуубузну кем нек этебиз? Къарачайда ненча адам джарлы болгъанды бу адетни юсю бла! Биз комсомолдабыз, бизге айыбды, — деб Мухаммат къаты айтды.

— Да сора, Мухаммат, сен бир башха мёлек излерге керексе, мен тюз эте да болмам, алай а халкъны бир къаууму ол адетни тутханы себепли, Шахидатны сындырмазгъа излейме.

— Шахидат бизни билсе, кеси огъуна да болушуруна мен ийнанам.

— Анга мен да къол салама, ол себебден, аны юсю бла атлаяллыкъ тюлме. Сёзден къоркъуб этмейме, эгечими суйгенден этеме.

— Терс этгенинги кесинг да ангылайса, Мёлек, джаным, аны бла бирге, мен сени, энтда он джыл десенг да, сакъларымы да билесе,—деб Мухаммат мыдах айтды.

Мёлек, анга айтыргъа чыртда сёз табмай, джюреги асыры разы болгъандан, не этгенин да билмегенча, Мухамматны къолуну юсюне, бара тургъанлай, къолун салды, ол да бирси къолу бла аны акъырын-акъырын сылады.

— Мёлек, джаным, суймекликни юсюнден кёб сёлешген адамны суймеклиги терен болмайды, мен аны юсюнден сёлеше-айта да билмейме, ёзге, джашай барсакъ, кёре барырбыз, мен сени къол аязымда...

Тохта тохта, не Договорну айтадыла, огъесе кьулагъымамы келди? — деб Мухамат, арлакъда багъанада радиону сёлешгенине эс бёллюб, экиси да алларына дженгил атладыла.

Репродукторну тубюнде адам асламдан аслам бола, орамны ортасы талду: СССР бла Германия бир-бирине чабмазгъа он джылгъа Договор этгендиле! Радио аны юсюнден айтады. Джыйылгъанланы бетлери джарыб, кьууанч аллы болдула. Игитда дейсе, кьазауат кьоркьуу басхандан баса келе эди. Адамла бир-бири кьолларын тутадыла, Мухамат бла Мёлекни кьоллары да бир-бирлерин табдыла...

— Бююн кюн меннге юч кьат насыб кюн болду, деди Мухамат, — биринчиси, сени меннге хо дегенинг; экинчиси — Германия бла Договор, ючюнчюсю уа — экибизни ма былай бирге болгъаныбыз.

Къыз адам джашха ичиндегин айтыб кьоялмагъанлыгъы болмаса, Мёлек анга бусагъатда «хо, джаным, мен да бююн, сенича, насыблыма, нек десенг, сен мени бласа, ёмюрге да меникисе, Договор да бизни насыбыбыз ючюн этилгенди», — дерик эди. Ахырсы, джанынгча суйген адамынга татлы сёзню айтыргъа бир-бирде тилинг бурулмай нек кьалады?! Аны орнуна:

— Договор рахатлыкъ келтирди джюрекlege, энди мен сеннге алай кьайгъы этерик тюлме, — деди Мёлек, ызларына, Социалист культураны юю табагъа, бара.

— Кьайгъы уа этемединг, Мёлек?

— Эте эдим, Мухамат, сеннге да, сеничалагъа да. Билесе, Гитлерни урушка хазырланганы айтылмаган кюню кетмей эди.

— Гитлерге ийнам азды, алай болса да он джылгъа серпуклюк табыу бизге бек керекли зат болуб чыкьды.

Быланы кеслерин кьоюб кетген Абат, чабыб келгенча, алларына келе:

— Эшитдигизми? — деб кенгден огъуна кьычырды.

...Сагъышла, эсге тюшюрюле кёзюне сурат болуб, Мёлекни джассы артына джетдирдиле.

Орундан кьобар-кьобмаз эртден сайын кьрал саудан радиогъа кьулакъ салады. Анисат, сабийлени уятмазлай, радиону кьурду, Мёлек бла Абат да, юслерине халатла кьаблаб, залгъа чыкьдыла.

Радио алкын сөлешмейди. Эртдеди. Кечени узуну пачинден мутхуз джабыу джайылыб тургъан терезени бахаларын Мелек кенгине кериб, эртденги хауаны юйге ийди. Юй джанындагы терекни бутакгы терезеден кириб, мылыракъ чапраклары алайда олтуруб тургъан Абатны бетине джетгенлеринде, онгсунуб, бетине ышыды. Терек бутакъланы ортасы бла автостанция кӧрюнеди.

Анисат кечеден тургъан къагъытларын столдан джыя айланган заманда Абатны кӧзюне конверт илинди. Кеч къара таныгъан адамны хаты билиниб туруучанды — харифлери уллула боладыла, тынч джазылмагъанлары белгили турады, майрышыб-майрышыб, джыгъылыргъа джетгенча, харифлери алайдыла, Да ма Анисатны аллай хаты бла конвертде Керамны адреси джазылыбды. Абатны къарамын эслеб, Анисат алкын джабышдырылмагъан конвертден бир къагъытны чыгъарды:

— Светачыкъ джукълаб тургъанлай этерге кюреш генем, — деб, келинине узатды. Анда кызчыкъны къолчугъу сызылгъанды. Абат да Керамгъа тюне не огъуна ийген письмосунда алай этгенди, Анисатха айтыргъа тартыныб кӧйгъан эди ансы.

Радио сөлешиб башлагъанлай, юч тиширыу да, шум-шум болуб, къулакъ ийдиле. Июлну тогъузунчу кюнюне (тюнеге) джауну тӧртюнчю танк аскерини уруб келююн бизни аскерле Дисна бла Жлобинге дери созулгъан урушлала тыйгъандыла. Танк аскерни аллын тыйыуда совет авиацияны уллу магъанасыны юсюнден айтылды. Бомбардировщикле, хауа разведканы кӧргюзгени бла, джауну алда танкаларын бошаб, къалгъанларына да пулемет от ачыб, адамыча заран салгъандыла, алай бла джауну Днепр сууну кюн чыкыгъан джагъасына иймей тыйгъандыла.

Радио башха фронтлада баргъан урушладан да айтды. Джау уллу техника кючу бла уруб келсе да, Къызыл Аскер, ал кюнледеча болмай, анга къарыуун танытады.

— Къабарыкъ этчигиз, — дей Анисат, радио башха затха кӧчгенинде, ерге къобду. Абат, барыб беткъол чайкъаб, сора аш юйде примусну джандырыб, юсюне къанджал башлычыкъ бла джангы гардошла салды. Мелек, юй джыяргъа узала, бюгюн политкружокда ай-

тырыкъ затларыны юсюнден сагъыш этеди. Ингирде ары барлыкды.

Ишге Анисат Мёлек бла Абатдан алгъа кетди. Ол экиси да, Зулийчик бла Светачыкъны къолларындан тутуб, чыкъдыла. Каникулгъа чыкъмай, школарына ремонт этедиле.

Мёлекни, Абатны да боюнлары бла билеклери кюнде къаралгъандыла. Узун алакытай чепкенлери этлерин ариу къабыбдыла. Мёлекни аягъында чыммакъ гетен чарыкъларыны кюндеден баучукълары темир тилчиклеге бегибдиле, аланы резин олтанлары асфальтха джабышханча, алай барады.

Ларёкчукну къатында тохтаб, сабийле да, кеслери да бирер стакан морс ичдиле. (Бышлакъ бла гардошдан сора суу ичеринг келиб туруучанды), экисине эки эскимо да тутдуруб, Абат, аланы Теберди джанында сабий садха элте, кесини школуна кетди.

К юнле барадыла, бир-биринден ауур, бир-биринден къайгъылы.

Мёлек, ишден чыгъыб, Керамлагъа атланды. Абат, къызчыгъын да алыб, солуу кюннге элде анасына кетгенди. Мёлек аланы почтаны яцигинден газетлени юйге алыргъа деб барады.

Орамла адамдан джукъаргъандыла, къазауат башлангынчы уа, чайкъала туруучан эдиле. Керамлары таба джолгъа бурулгъанлай:

— Мёлешка! — деб ызындан биреу таууш этди.

— Мария! — деб Мёлек, тенглеринден бирин кёрюб, сабыр болду.

Мёлешка, бюгюн ДСК-да «Светлай путь» деген кино боллукъду, кел, ингирде барайыкъ, — деб, Мария къолтукъдан кирди.

— Аны уа талай кере да кёргенбиз, алай а ненча да къарарынг келиб турады.

— Барыбыз сора, не?

— Барыбыз. Алкъын эртдерекди, — дей, Мёлек ингичге къубас баулу кюмюш сагъатчыгъына кёз джетдирди. — Мен Керамлагъа барыб келейим да, сеннге къайтырма, — деди Мёлек.

Керамланы почта яциклеринден Мёлек, «Правда».

«Къызыл Къарачай», «Красный Карачай» газетлени чыгъарыб, статьялагъа кез джетдире, экинчи этажгъа рлеб баргъанлай, газетни ортасындан бир письмо чыкъды. Конвертни тышында кеси танымагъан хатны эслеб, Мёлекни санлары къыйылыб, юйню эшигин кючден-бутдан ачыб, письмогъа къарагъанлай, сени джауунга да аллай письмо келсин! Керам! Керам...

Мёлек диваннга аууб, къычырыкъ этиб джылай кургъанлай, къыйыры ачыкъ къалгъан эшикден Керамланы хоншулары Пелагея Дмитриевна чабыб кирди. Мёлекни джанына чёгюб, имбашындан къучакъ лай, ол да анга къошулуб джылаб башлады — аны джашы Брестде, урушну ал кюнюнде огъуна ёлгенди. «Джылама» деб ол Мёлекге къалай айтсын, кесини кечеси-кюню да джылау бла кетиб барады сора...

Диванны арты къабыргъада уллу раманы ичинден Керам бла Абат а ышарыб къарайдыла...

Пелагея Дмитриевна телефон бла Анисатны изледи, алай а ашхамгъа дери табылмай туруб, ашхамда Джангы Къарачайдан келгенинде, сени джауунга да аллай кюн келсин. Абатны уа эртденбла келтирдиле.

Къазауат башланганлы заман кёб ётмесе да, адамыны джылауун этген юй шахарда аз тюлдю. Алагъа энтда бир юйдеги къошулду. Хоншу, джууукъ, тенг юслерине джыйылыб, юч кюн бла юч кечени Керамны юйюн сарын алыб, таш къабыргъаларын титиретеди дерлей болуб турду. Хайрыкъыз да, джангыз джашындан бошаб, кеси да бошалыргъа джетиб, джюрегинден ёрге къобалмай, кюн сайын келиб дохтурла укол этиб турадыла. Биягъы Анисат бел къатдырыргъа, кесин къалгъан адамларындан тири тутаргъа керек болду — Эзаны ауур юйдегиси аякъ юсюне мнииб бошаса да, джетген кюн багъана болуучу Анисатды.

Тыш адамла чыгъыб, кеслери къалгъанларында, Анисат, анасы джакхан орундукигъа олтуруб:

— Анам, джаным, Керамны энди биз бери къайтараллыкъ тюлбюз, бираз кесинги эслерге кюреш, кёресе тегерекде бизничаланы. Сен оюлсанг, барыбыз да оюлдукъбюз, — дей, анасыны эрлей къарт болуб къалгъан бетинде тёнгереб баргъан джыламукъларын сюртдю.

Хайрыкъызны уа санында чыртда къарыуу къалмагъанды, ол огъай, къарыуу ауузундан сёз чыгъа-

рыргъа да джетншмейди, джыламугъу бетин джууады, джууады...

Анисат бирси юйге кирди. Абат, андан да бытдыр бола, джастыкыгъа къабланыб, Керамны кёк бухар бёркюн къучакълаб джылай тура эди.

Анисат, аны къатына да чөгюб, башын анга салыб, сыталгъанын сытыб, сора кёзлерин сюрте, бу юйден да чыкъды. Залда Анисатны эгечлери бары да — бешиси да олтурадыла, аланы бирини эринден кёб болмай письмо келгенди, башха эки кюеуден а алкыын хапар джокъду. Аслихан да мындады. Аны тынгысы да бошалгъанды — эри Джантемир не болады, не къалады деб. джаны халыгъа тагъылгъанча джашайды.

Анисат бери киргенлей, Мёлекни къойнунда Светачыкъ, анга кесчигин атыб, хириз тишчиклерин ача, ышарды. Анисат, аны алыб кёкюрегине къыса: «Ма, джангыз Керамны эт кесеги. Бу саудан, Керам да ёлмегенди, мында, ма бу сабийде джашаб турлукъду», — дей, кеси кесине кёл этди.

Мёлекни уа Анисат бу кюнледе ангылаялмагъанча болгъанды. Ал кюнюнде джылаб кесин тыялмай, андан сора джыламукъ болуб джугъу къалмай кюйюб бошагъанча, кёзлери къургъакъ болгъандыла. Юч кюнню ичинде ол ауузун джарыб юч сёз айтхан болмаз. Ол ариу къашлары джоппу джыйылгъандыла, бетинден къаны къачыб, аяздан кётергенча, алайды. Кёзлери уа... кёзлеринде уа Анисат бусагъатха дери мюрде эселеген не зат эсе да бир джангы шарт барды аны, не болгъанын Анисат айталлыкъ болмаз... Ёлюм ма былай, билмей тургъанлай, топ деб эшикден гюшюб, кесини ачылыгъы бла сауланы кёб затха башха тюрлю кёз бла къаратады. Ким биледи, Мёлекни ичинде оту джанамы турады, огъесе джашлыкъ оту джукъланамы айланады... Ёлюм сауна не джашаугъа тартады, не да, дуниясын унутдуруб, джирегин джертенгли этиб, дуниядан умут юздюрюб къояды. Мёлекде бусагъатда къалай эсе да аллай бир зат бола турады...

Анисат, къойнунда къызчыкъ бла олтура, Мёлекге аз-аз кёз джетдиреди. Биргесине аслам джашагъаны ючюн болур, Мёлекни къалгъан эгечлеринден эсе бегирек сюеди. Бусагъатда Мёлек, терезе тюбюнде алаша шиндикчикге олтуруб, эки къолун къойнуна салыб, юйдегилеге кёзюу-кёзюу къарай, кесини бушууу та-

магъын буууб тургъанлай, аланы джазыкъсыннганча, халы алайды. Джёрмелеча, базыкъ эшмелери джукъа къара джаулукъну ичине джыйылыбдыла, къызыл боялгъан полда къара туфлилери артыкъ да белгилдиле, бауур бетли мор чепкенни бууунлары тьюменибдиле.

Анисатны джашауунда бюгюнча бир ачы кюню эсине тюшдю, ёзге, тюшдю десек да, ол аны эсинден чыртда кетмеученди — эри Локъманны джолда бандитле ёлтюрюб, юйге алыб келгенлеринде, аны юсюнде адам танырча джугъу къалмагъан эди, шинели, шинелини ичинде тёнгеги бычакъ ыздан толу эдиле. Ол ёлюк Анисатны кёзюнден бир кюнню да кетмегенди, кетерик да тюлдю. Милицияны уполномоченныйи Локъман Совет властны джауларына кечим салмай эди, ала да дерт джетдирдиле. Локъман Совет властны бегитгенледен, Керам да властны джаудан джакълагъанладан болуб кетдиле...

Медсестра, Хайрыкъызгъа укол этерге келиб, Анисатны сагъышын бёлдю. Кёзлерин да ачмай джатыб тургъан анасыны дженгин ёрге чюйюрюб, Шахидат укол этдирди. Сестра ийнени чанчханында да, Хайрыкъыз не кёзюн ачмады, не да джыйырылмады. Юйде ауур хауаны йод ийис бираз тюрлендириб, чачаракъ эди. Къайгъы сёзге энтда бир адам келди. Къайгъы аш четенлерин алыб-алыб, Мёлек аланы кийизге, дженнге олтуртуб, кеси Абат болгъан юйге чыкъгъанында, Мёлекни кёргенлей, къычырыкъ этиб ол энтда джылаб тебреди:

— Бу юйню меннге Керамсыз не кереги барды, къызчыкъ?! Бу дунияны не дуниялыгъы?! Заман да, джашау да энди меннге тохтадыла да къалдыла-а-а...

— Келин, бизни бушуубузну джапырырча бир джангыз тилде да джокъду сёз. Керам сени ючюн, мени ючюн, джангыз сабийчиги ючюн, бизничаланы барысы ючюн джанын бергенди, сора биз кесибизни саудан ёлтюрюб, дуниядан тюнлюлюб тохтасакъ, Керам эки къатха джазыкъ тюлмюдю, не? Биз тыйыншылысыча джашарыкъ тюл эсек, сора Керам да, анычала да джанларын бош бергендиле, — дей, терезе сюремге барды.

Кёк къаралыб келеди, дженгил-дженгил джашнай туруб, ызы бла бишген балийлеча джылтырай, мазал-

лы джангур тамчыла терезени тыкъар-тукъур этдириб тебредиле...

Керамны хапары келген кюнню онунчу кюнюнде Мухамматдан письмо келди. Къууанч бла бұшуу аякълашыб келедиле деб аны ючюн айтадыла.

Мухаммат, письмо джазса, почтаны адреси бла ийиучен эди, бу джол а письмо юйге келди. Мёлек ишден къайтхынчы, Анисат, ящикден письмону алыб, Мухамматныкъы болгъанын кёргенинде, асыры къууангандан Мёлекни ашыгъыб сакълады. Мёлек кеси джатхан юйде комодну юсюнде письмону эслеб алгъанлай, къолларыны къарыулары тас болуб къалыб. къагъыт кесекни туталмай ийиб къоярлай бола, кёзлери экили кёре, окъуду:

«Мёлегим, джанымча суйген Мёлегим! Сени мен бусагъатда артыкъ да бек суюме. Бу сёзлени бюгюн кюнледе неликге джазама, билмейме. Кесим да ашыгъыш тургъанлай джазама. Письмо иймегеним ючюн, кеч, чыртда заманым болмагъанды. Тынч-эсенме. Письмо заманында алмасанг, къайгъы этме, Джюрегинде менича суймеклиги больгъаннга ёлюм джукъ эталыкъ тюлдю. Фринцлени энди биз да къалджа этебиз. Аланы толугу ууатырыбызгъа ишексиз бол.

Махтаныр ючюн ийгенди деб кёлюнге келтирме — сеннге аскер газетибизни иеме, бизни авиаполкда чотла къалай баргъанлары бла шагърей этер ючюн.

Эсен кёрюшейик. Сени Мухамматынг.

Анисат бла Абатха менден салам айт. Айюню кесин кёре эди да, ызын ызлай эди, дегенча этерге неге керекди, ала бизни биледиле сора. Керам урушдамыды?

Эсен бол, Мёлегим, джаным. Ашыгъышма. Кеч.»

Мёлек, къолунда письмосу бла олтуруб, темир орундукъдан ёрге къобалмай тургъан заманда, Анисат, Мёлекни чыгъарын сакълай, залда ары бла бери джюрюйдю, эгешчигини уа бери чыгъаргъа акъылы болмаз дейме. Сакълай туруб, болмагъанында, Анисат Мёлекке кирди. Мёлек Анисатха алай уллу болмагъан аскер газетни узатды. «Ата джурт ючюн алгъа!» деген газетни экинчи бетинде Мухамматны сураты: «Энский авиаполкну лётчиги Ёзденланы Мухаммат хауада болгъан сермешнуде хорлаб сындыр-

гъан фашист самолетуну къатында» деб тубюнде алай джазылгъанды. Мухаммат, башында шлемин тешиб къолуна алыб, ышара, сюеледи.

— Бушуу басыб тургъан джюрегим кёлтюрюлдю,— деб, Анисатны бетине кызыл урду.

Июлну арт кюнлерини биринде Мёлекге военкоматдан чакъырыу келди. Бу къагъытны Мёлек он джылны сакълаб туруб алгъанча, алай болду. Анисат ишдени. Къалай тукъум айтсын Керамлада төшек болуб тургъан анасына да, Анисатха да?! Урушну ал кюннде огъуна Керам къыйынлы Мёлекден алгъа барыб къалмаса военкоматха, Мёлек адамларына айтырыкъ эди: экибизни да бирден эшитсе, анам кёлтюрелмез, деген акъыл бла джашыргъан эди. Энди уа, энди уа тамбла къалыб бирсиюн кетерге керекди. Анам алайсыз да төшекди, дей, Мёлек къайгъыгъа кирди. Анисат келгинчи, башын къалайгъа атаргъа билмей, тели болду.

Эшикте джылы джангурчукъ себелейди. Мёлек терезелени кенгине кериб, экинчи этаждан орамгъа карады, тамчычыкъла башына, къолларына да тамганларын онгсуна, терезеден иги огъуна тышына созулду. Кетиуню юсюнден анасына къалай айтсын? Анисат джарлы уа төзмей не этерикди...

Телефон зынгырдады:

— Мёлешка, тамбла къалыб бирсиюн урушха ашырыу боллукъду, билемисе? — деб Марияны тауушу эшитилди.

— Билеме, Маришка.

— Кызланы да ашырлыкъларын билемисе?

— Огъай... Эсе да, хо, билеме..

— РОКК курсланы бошагъан беш медсестра кетди,— деб Мария, алагъа сукъланнганы таныла, айтды.

— Да сениге да кёб къалмагъанды, Маришка, сентябрда бошай шойса да!

Трубканы салгъандан сора Мёлек юйде джюрюб сашлады. Военкоматдан чакъырыу къагъыт келсе, Мёлек Мёлеклей түрмай, къалай эсе да бир башха халгъа кирликме дегенча, акъылы алай эди, буса-

гъатда уа, несин да билмей, тоблукъча болуб къалгъанды: эшикде джангур башха джангурлагъа ушамагъанча, ол огъай, ма бу джашаб тургъан юйюне да бюгюн биринчи киргенча, хар не алай кӧрюнди.

Меннге не болгъан болур. дегенча, кӧзлерин ууду, ала уа, алгъынча, джити кӧредиле: ма, этажеркада китаблары, комодну юсюнде къаланыб тургъан патефон пластинкала, эшиги керилиб тургъан кийим шкафын ичинде чепкенлери, кеси да, Мухаммат да суйген акъ батист чепкени да... Чепкенле? Тохта, Мӧлек энди чепкен къачан киерикди? Кеси кесини сорууна джууаб этгинчи, кӧзю энтда бир бош затлагъа илинди: кюбюр юсюнде Анисатны алашатабан къара туфлилери, Зулийчикни альбому, альбомда кеси салгъан суратла: чочуб баргъан буззучукъ (элде кӧрген болур), гокка хансла.

Юйню ичинде сан этилмей туруучу затла бюгюн Мӧлекге къалай эсе да магъаналы болдула. «Быланы энди кӧрмей къалырма деген кьоркъуу, мен кесим да эсгермегенлей, сезмегенлей, джюрегиме кириб этдире болурму? Кьоркъгъанмы эте болурма?!» — деб сорду кеси кесине. «Ёлюмню аллына баргъан кьоркъмай барамыды? Кьоркъама, алай а таукел барама, юйюнге джау чабса, кьоркъама деб къысылыб турургъамы керекди?! Болду. Бу затланы юсюнден сагъыш атмезге, эшитемисе, этмезге!» — деб, биреуге айтханча, кесин эслеб, кесине сӧз берди. Стол юсюнде газетлени чынг башларында «Чакъырыу» деб уллу харифле бла джазылгъан сӧзю ёретин окъуду. «Къызыл Къарачай» газетни алыб къарагъанында, «Чакъырыуну» тюркюнде юч танкист джашны сураты. Тохта, была Зухраны къарнашлары кӧреме. Письмону ала урушдан бютеу областны джаш тӧлюсюне ийгендиле. Урушда джигитликлени, джауну кючлюлюгюн айта, къарнашла бир эли совет джерни бизни аскерле джаугъа кьоймазлыкъларын, хорламгъа толу ийнамларын джазадыла; областны джаш тӧлюсю аскер ишлеге юренирин, тылны бегитир ючюн, къарыуун аямай кюреширин излейдиле.

Мӧлек кеси былайда эсе да, акъылы, эси да ары, уруш баргъан джерлеге, кӧчюб тургъанын сезди. Зухра бу Чакъырыуну юсюнден Мӧлекге бюгюн джукънек айтмагъанды да? Кеси да биле болмазмы эди? Телефон энтда зынгырдады:

— Мёлек, джаным. бар да сабийлени саддан ал, Светачыкъны да юлерине элт, келин кечигирикди, школда джыйылыулары барды. Анама дарманларын да ал, ётмек да элт, бир кесек мычырыкъма, — деди да Анисат, сора Мёлекни не огъайын, не хосун эшитмегенинде, — къызчыкъ, джукълабмы тураса, ха? — деб сорду.

— Хо, эсе да, огъай. Хо, сен айтханча этерме дегенлигимди, — деб, Мёлек трубканы Анисатдан алгъа ызына салды. Тургъан джеринден таймагъанлай сиреле: «Сейир тюлмюдю, ахырсы, Анисатны этгени — ётмек алыу, сабийлени саддан келтириу.. Мёлек бусагъатда узакъдады, бек узакъда.. Сора барыб ётмек къалай алыр?! Света бла Зулийчикге къалай барыр...»

Алай эте келиб, джукълаб уянганча болду: чюйге тагъылыб тургъан мор бочхасын алды, керек болмагъанлай, аны чыкъыртын ачыб, ичине къарады, Мухамматны письмосу. Каджи чепкенини белибаучугъун джангыдан къысды. Бара-барыб, босагъа юсюнде акъ тапкаларын кийиб, эшик сабдан тута, ызына туракълады: военкоматны къагъыты машина юсюнде къалгъанды, Анисат кесинден алгъа келиб, кёрюб къоярын суймеди. Гатийлерин тешиб, ала кийиз бла барыб, къагъытны бочхасына сала, ызына чыкъды.

Мёлек, джумушун тындыра, орамлагъа, юлеге, адамлагъа да бюгюн башха кёз бла къарагъанын кеси кесине чертди — бу төгерекде кёрюннген затны ма былай тургъаныча сакълау къуп-къуру кесини борчу болуб къалгъанча, Мёлек алай сезе, кеси кесине бир къарыулу, бир кючлю да кёрюне тебреб, сора, кимден эсе да тартынганча, бетине джылыу урду...

Сабий саддан ызына келе:

— Мёлек, телекле алымаймыдыла? — деб Зулийчикни тауушун эшитди

— Сора нек арырыкъдыла да?

— Сюелиб туладыла хаман да.

— А-а, огъай, арымайдыла, ала алай джаратылгъандыла, — деди Мёлек, Светачыкъны бир къойнундан бир къойнуна кёчюре.

— Мен да алай джалатылылга сюеме, — деб Мёлек энтда къызчыкъны ауазчыгъын эшитди.

— Нек сора?

— Мен алыган этгенме, — деб, Зулийчик тирелиб тохтады. Светача, ол да къоюннга минерге излейди.

Сабийден бек к'айг'ыны чачхан бир зат болмаз...

Мёлек, Керамлаг'а барыб, анасы бла бирге кёз байлангынчын олтурду. Хайрык'ыз бусаг'атда аяк' юсюнде болса да, олду деб танырык' тюлсе: башында к'ара тюгю к'алмаг'анды: азг'ын бетине джангы сызла тартылг'андыла. Кёзлери онгиганды, к'ымылдаг'аны уа, бир ауур джюкню тубюнде к'ымылдаг'анча, алай рахынды. Джюгю уа ауурду да ауурду — джангыз джашындан бошаса, джюгю ауур болмай к'аламыды...

— Бу эки-юч кюнде кетейим мен да юйге, — деди Хайрык'ыз. — Шахидат джунчуй болур, джук'г'а дже тишелмей.

— Да нек джунчуйду, анам, к'ызла узак' тюлдюле сора.

— Аланы да кеслерини юйдегилери, юйлери. Бу к'ыйынлы уа к'алай этсин? Джашлай джарлы болду да к'алды, — деб келинин саг'ыныб тыхсыды.

— Да к'алг'анлача болур, анам, не этерикди, к'уру олмуду...

— Кечеде-кюнде келинге эс бёлгенлей туруг'уз. Бучук'ну уа, ма бучук'ну, кёз гинджигизча сак'лаг'ыз, бир кесек абаданчык' болса, кесим алыб кетиб к'арар эдим. К'ор болайым джанчыг'ыма, — деб Светачык'ны кёкюрегине к'ысыды. — Бу туууб, муну ата-сы джашаймеди, союб к'аблаг'анча, кёремисе ушаг'анын...

Мёлек, ызына бара, басар ташын танымай, абджыды: анасыны ол к'арыусузлуг'у бла, кетерин анга к'алай айтсын...

Анисат келиб, башын джууа тура эди.

— Хасан а к'айдады? — деди Мёлек.

— Арбазда джашчык'ла бла ойнай к'алг'ан эди. Анамы дарманларын алдынгмы? — деб Анисат крандан шорк'улдаб к'уюлг'ан сууну тауушу амалтын кёлтюререк сорду.

— Алг'ан да этиб, ичирген да этдим, — деб Мёлек, адетдеча тешилиб халатын киймей, джумушха да узалмай, олтурду.

Анисат, башына джанджаулук'ну байлаб, ваннадан чык'г'анында, эгечини алай тург'анын кёрюб, сейирсинерек болду, сёзге, джук' айтмай, башында джанджаулук' бла чачыны сууун кебдириб, тараб башлады. Чачы асыры узундан, билеги аны учуна

джетелмей, анча сайын пйилиб-ийилиб тарайды. Тараб бошаб, адетича, джелкесине токъмакъ этмей, аз-буз джыйыб, хота джаулукъчукъну тюйдю.

— Къара да, джаным, не таба эсенг да, столгъа сал, ауузланайыкъ, тамбла мен, Къонакъ юйде ишленлени алыб, дырын джыяргъа колхозгъа барлыкъма, артдерек джатаргъа керекме, — деди Анисат, сабийлени орунларын этерге аргъы юйге кире.

Мёлек, ауузундан бир сёз да чыгъармай, аш юйге барды. Кюнортадан къалгъан бышлакъ биширгенни жылытыб, ётмек бла столгъа салды, уллу агъач таякъны да айрандан толтуруб келтирди.

Зулийчик джукъларгъа къалыб джукъ ашаламгъанында, Анисат, кёлтюрюб барыб, джатдырыб келди, Хасан а, джетген кишича, бышлакъ биширгенге да иги къарыу этиб, айрандан да адамыча тогъуб, джатаргъа кетди.

Мёлекни ичинде бир къайгъысы болгъанын Анисат эшикден тюшгенлей да сезгенди, алай а, кеси бир джукъ сагъыннгынчы, соруу бермеди. Бусагъатда туруб къайры эсе да кетерикча, Мёлекни тешинмей тургъаны уа... Ашны юсюнде да алай бош джубаныргъа юрешди ансы, тамагъына джукъ энмегени белгилиди.

Ауузланыб бошаб, Мёлек сауутланы джыйды, Анисат да, кёзлюкле салыб, чындайыны седирегенин тигерге лампочкагъа джууукъ олтурду.

Мёлек, джатхан юйюне кире, чыгъа туруб, сора залда диваннга олтурду. Анисатны бу арт кёзюуде гюрленнгенин бусагъатдача эслемеген эди: кёзлюклерин болса да, ийнени къыйналыб алады. Эки имбашы алалай эсе да энишге тюшюб къалгъанча, алай кёрюнюле. Бети асыры азгъындан, къашлары болмаса джукъ джокъча, кёзюнге къуру ала тюртюледиле.

Мёлек энтда къобду, алай а хурджунунда къолуна къысыб тургъан военкоматны къагъытын чыгъаралмады — джашауунда кёбню чекген эгечи бюгечени бир къайгъысыз къалсын, джолгъа хазырланыргъа Мёлекке бир кюн да джетерикди, эртденбла айтса, Анисат, дырынга бармай, Мёлекни хазырларча, юйде къапыргъа боллукъду...

Кече кёзюне къалкъыу кирмей тангнга чыкъгъан Мёлек, эртденбла Анисатдан алгъа къобуб, терезелден джабыуну сыдырыб, рамаланы ачды. Эшикде

ууакъ джангур джаш тереклени, асфальтны да арну джылтыратыб, бирча сериуюн джауа тура эди.

— Бююн сен эртделединг, Мөлешка. — дей, Анисат, халатыны туюмелерин эте, сабийле джатхан юйден чыкъды.

Мөлек, энди созар амалы болмай, кириб кетиб, къагъытны келтириб Анисатха акъырын узатды. Анисатны кёзюне военкоматны штампы неден да алгъа тюртюлдю. Не къагъыт эсе да Керамны юсюнден болур деб кёлюне келиб, стол юсюнде кёзлюклерин алыб окъугъанында, санларын тыялмай, шиндикге ийилди. Анга кенгирекде сюелиб къараб тургъан Мөлек, келиб имбашындан къучакълай, къулагъына шыбырдагъанча айтды:

— Биягъы сеннге энтда бир къайгъы чыгъады, Анисат. Бизни анам табхан эсе да, сен асырадын, къууанчыбызны, бушуубузну да кёлтюрмей не этгин! Кесинг бизни къалай юретген эсенг, алай барабыз. Уруш чыкъгъан кюн огъуна да барлыкъ эдим военкоматха, алай а Керам къыйынлы алай этгенинде, мен да анга къошулуб, сизге эки къат къайгъы тюшюрмейим деб сабыр болгъан эдим, джангылгъанымы артдан ангыладым. Къызыуу бла Керам къатыш кетиб къалыргъа керек эдим, — деб Мөлек, айтырын бир джолгъа айтыб, эгечинден къолларын айырыб, юй тюбюнде акъырын джюрюб башлады.

Анисат, столгъа тирелиб тургъан къолларындан башын ёрге кёлтюрюрге къарыуу джетмей;

— Тюз этгенинги билеме, джанчыгъым, билеме бек ариу, алай а этни этден айырыу тынч болмагъанын да билеме ансын, — деб, эгешчигин бусагъатда кёргенча, бетине къарады. Тюзюн айтсакъ а, ма быллай эгечин ол бююн кёреди: Мөлекни кёзюнде не къоркъуу, не тагъаланыу джожъду, анда къуру таукеллик, тутхан джолуна чыгъаргъа таукеллик танылыб туралды.

Биягъы Анисат, аякъ тиреб, эгешчигин джолгъа хазырлай башлады. Неден да алгъын рюкзак табаргъа керек эди да, сахарда тюкенлеге айланыб, табмай, кимден эсе да алыб келгенинде, Абат бёрекле бишириб бошагъан эди. Анисат, къакъ бутну биширирге хазыр эте тургъанлай, бирси юйден Мөлек «Болерону» мурулдагъанын эшитиб, экиси да бири бирине къараб ышарышдыла: Мөлек бу музыканы джырласа, кёлю

иги долуб джырлагъанын биледиле, алай а бюгюн аны келю рахат болгъанына эки шагъат керекди, къуру анасыны къайгъысы джюрегин ашаб баргъанын эки тиширыу да бек ариу биледиле. Мёлек быланы алдаргъа кюреше тургъанын да сездиле...

Ташлы джолда грузовик, ёрге-энишге чынгай, букъулатыб барады. Ичи бла тыкъ урулгъан бир адам анча сайын бир-бирине дагъан бола, джырны юзмегенлей барадыла:

А теперь снова писем родимым
Ждет от сына она неспроста!
Он большим боевым командиром
В Третьей Крымской дивизии стал.

Грузовикде адамланы асламысы бир-бирин танымайды — областны районларындан адамладыла. Алай а бу машина быллагъа бир от джагъача бир зат болуб, къарнаш-эгеч этиб барады. Ичлеринде юч къыздан квалгъанлары эркишиледиле. Мёлек къатында олтургъан къызла бла танышханында, бири атына Мотя, бири да Зумрат дедиле. Зеленчук районда ишлеб тургъан медсестраладыла. Грузовикде кёбюсю джаш адамла, араларында уллайгъан эркишиле да бардыла. Бу къауумла джыргъа асыры да къошулмай, ууакъ-ууакъ ушакъ этедиле.

Джол асыры букъулагъандан, Баталпашинскеге дже-терге, машинадагъыла бир-бирин танымазлай болдула.

Былайда бир школну мекаямында кече къалыб, эртденбласында эки областдан да талай машина бла бир адам джолгъа чыгъыб, кюнортагъа барыр джерлерине барыб тюшдюле. Машинадан тюше тебрегенлей, Мёлекге бир уллайгъан киши болушургъа излеб джерден кьолун узатханында, Мёлек, анга кьолун бере геороб, ызына алды да кеси секириб тюшдю. Киши, алайдан джанламай, анга соруу халда къарагъанында:

— Къазауат ауурлугъун эркишиге, тиширыугъа да бирча джюклеген заманда мен ауурлугъуму бюгюнден башлаб сизге джюклеб тебресем, сора урушха барама деб не ючюн келгенме да? — деб ышарды Мёлек.

— Эй-эй, къызым, къазауатда адамла бир-бирине билек бола билмеселе, джауну хорлайлыкъ да тюлдюле, мен ол затны граждан къазауатда огъуна сы-

нагъанма, сен да келишириксе ол оюмгъа, — деб, киши джерден кесини рюкзагын алды.

— Кечигиз мени, алай а мен, кесими санларымы къарыуларына кёре тюл, кереклиси чакълы бир ауурлукъ кёлтюрюге сюеме. Бюгюнден, ма бусагъатдан башлаб, — деб Мёлек, рюкзагын сыртына ата, тенг кызылары табагъа айланды.

Урушха кеслери тилеб келген, мобилизация бла чакъырылгъан былайгъа кёб адам джыйылгъанды. Аланы мында бираз юретиб, аскер бёлеклеге ашырлыкъдыла, деген хапарны келир-келмез эшитдиле. Былайда юрениб бошагъан иги кесек аскерчини была келген кече урушха ашырдыла.

Мёлек да, Мотя бла Зумрат да не зат эсе да бир тыгъырыкъчыкъда (эшта, ол алгъынлада сторожнукъу болур эди, асыры тардан санларын тюзетелмей, аманны кеминде тангига чыкъдыла. Къуру полда джатханлары себебли, этлери ачыб, кымылдаргъа кыйнай, эртденбла бир-бирине къараб ышарышдыла.

— Э-эй, тохтагъыз, бу тыгъырыкъны эсибизге тюшюре, тансыкъларбыз — деди Мёлек къобуб, къара тёбен джаныны букъусун сыйпай.

— Биз не болсакъ да санбатда боллукъбуз, анда башыбызны салыр бир джер табарыкъ болурбүз, сен... Сени чотунг къалай болур ансы, — деди Зумрат Мёлекге.

— Медицина курслагъа барсанг а, Мёлек, — деди Мотя да.

— Да институтда РОКК курсланы да бошатхан эдиле, не уа къара ата билеме сора.

— Мен кесим санбатдан къачарыкъма, сеннге алай айтханым ючюн, — деди Мотя, чечек таблы бетине, рюкзакдан «Метаморфоза» кремни алыб, гитче кюзгючюкню аллына тутуб, джагъа.

— О, кюйчугъуз экигиз да, урушну юсюнден киноланы эсигизге тюшюрюгюз, санбатына, санбатсызына да окъ джетер ючюн къалмайды. Огъу, тобу да кишини айырыб кыйналмайдыла, ол себебден, бизге эригир заман чыгъарыкъ тюлдю, — деб Зумрат, рюкзагындан къанджал кружкасын алыб, — берчигиз кружкаларыгъызыны, суу таба эсем, алыб келейим, — деб, юч кружканы да алыб кетиб, суу кёлтирди.

«Зумрат гынтдылы зат болур», — деб Мёлекни кёлюне келе, бет чайкъларгъа тышына чыкъды.

Августну ал кюнлерини бириди. Керти да, поэт айтханлай, «Къызыл булутла кёкде къабырчакъланадыла.» Быллай исси кюннге Мёлекни анасы Хайыкъызы «чыгъыр башны къурт этерлей кюн» деученди.

Саф болдула. Мёлекни юйден кийиб келген башлы къара чурукълары быллай кюнде иссилик этселе да, кирза чурукъладан, аскер ботинкаладан дженгилдиле, кёлеги да энди юсюне тенгди, джунчумайды. Бели къубас белибау бла буудурулубду; кесини къара юбкачыгъы юсюнде къалгъанды. Эшмелерин джелкесине джоппу этиб пилотканы алай кийгенди. Ёшюнюнде «Воросиловский стрелок», «Осоавиахим», ГТО, ГСО знаклары кюнде кёз къамата, джылтырайдыла.

...Сакълау къачан да къыйынды. Аманны, игини сакъласанг да, джюрек тынгысыз тебеди. Ма, бусагъатда Мёлекни джюрегини ургъаны Къарачайда эшитилерлей алайды. Бусагъатда, ма былайда боллукъ затны бютеу джаны-къаны бла сакълайды. Джашауунда джыйырма бла юч джылны къуб-къуру бююн ючюн джашагъанча, командирни ызындан:

— Мен, Совет Социалист Республикаланы Союзну гражданы, Сауутланган кючлени тизгинине къошула, къралыма тюз болургъа, керек кюнде джигитлик этерге, джорукъну тутаргъа, сакъ болургъа, аскерде, къралда таша турургъа керек затны тышына чыгъармазгъа, аскер Уставла излегини, командиртени, начальниклени буйрукъларын сёзсюз толтурургъа ант береме.

...Мен бу антымы бузсам, совет законну кючю мени урсун, урунганла барысы мени кёрюб болмазлай, менден джийиргенерлей кюннге къалайым, — деб бу сёзлени айта, ала сезимине асыры ётгенден, къатылгъандан Мёлекни тёппе тюклери ёрге-ёрге къобханча бола, Присяганы саудан, нёгерлери бла бирге, алыб бошады.

Сафны ичинде ингичге тиширыу ауазла, тау биченликде кюмюш таууш этиб баргъан къара суучукълача, таза эшитилгенлеринде, «чыбыкълача, бу къыз тиширыула ёлюмню аллына къоркъмай-юркмей баргъан Джерде, биз, эркишиле, къабланлача сермеширге керекбиз» деб былайда кёб эркишини кёлуне келген болур эди.

Присяганы алыб бошаб, Къызыл Аскерни аскерчилери болдула.

Мөлекни чакъырыб, телефонистка бол дегенлеринде, унамады, санчастха да бармады. РОКК курсланы бошагъаны, ГСО-ну нормасын бергени себебли, анда ишлерге боллукъ эди. Командир, анга буюруў къоймай, къыз хатерин эте сайлатхан болур эди. Тюз аскерчи болуб, орнунда къалды. Орну десек да, алкъын была дан аскер бөлек къуралыб, номери-башы белгили болмагъанды. Былайгъа джыйылгъан къауумну хазырлаб, урушлада къоранч тюшген бөлеклеге ашырлыкъдыла.

Мотя бла Зумрат санчастха кочдюле, кече ючюсю да къалыучу тыгъырыкъчыкъ энди Мөлекники болду. Кюнлени бир кюнюнде, Мөлек бери кирир-кирмез, джашладан бири келиб:

— Эгешчигибизге бизден! — деб бир тот темир орундукъну сыртында джерге быргъады.

Мөлек, джюреги асыры разы болгъандан айтыргъа сөз табмай, мычыб, сора:

— Билемисе былайда сабий сад болмагъанын? Мен да сизничама, нени да сизнича чегерге излейме. Сиз а мени къол аязыгъызда айландырыгъа кюрешесиз, — деб кюлмей-ышармай айтыб, сора симсиреб къалгъан джашха, — сен да, къалгъанла да алай этгенигизге мен бек разыма, сизге, сагъыш эт, керекли джерле бир-бирине дагъан болуу башха, мен этерикни этиу да башха. Этюрюкю айтама? — деб ышарды.

— Тут, орундукъну ары салайыкъ, — деди джаш, чыммакъ кирпичлерин дженгил-дженгил къагъа.

— Къайры саллыкъса, телли, ма къара, — деб Мөлек тыгъырыкъны джырылдай тургъан эшигин керди. — Ол сыйыныр джер джокъду.

— Бу орундукъну табханыкъда, сени ючюн къуранч тыбырлы болгъанбыз, энди мен джашлагъа не айтыб барлыкъма? — деб биягъы кирпичлерин, гөбелеккени къанатларыча, къакъды.

— Алагъа уа менден сау бол айтырса. Сени атынгы да билмейме, — деди Мөлек.

— Биз а сени тукъумунгу билебиз, джангыз эгчи-бизни билмесек, айыб тюлмюдю, Гебеновады тукъумунг, — деб, сабий ышаргъанча, бир ачыкъ, бир таза ышарды.

— Кесинги атынгы айтмадың да.

— Меними? Мени атыма станиседе тенглерим Юч Иван деучен эдиле, кесим былай назик кӧрюнгенликге, кӧчюм юч Иванны кӧчю тенгли барды, — деди ол, орундукугга олтура, алай а тот кесиб турган сетка титилиб кетиб, джаш джерге лоб деб тӧшӧб, харх эте, (рге кӧбӧду. Мӧлек да кӧлӧдӧ:

— О-о, тамам да юч Иванны ауурлугу бар кӧре эдим сенде, бу тукӧм кӧчлӧ сетканы джыртыб ахан, — деди.

Джаш да, хириз тишлерин ача кӧлӧб, орундукуну темирине чӧкӧдӧ.

— Энди тӧзӧн айтсам, Юч Иван деб, атым да Иван, атамы аты да Иван, тукӧмум да Иванов болганы ючюн атагандыла.. Сен атынгы айтмадынг, — деди.

— Мени атыммы? О-о, мени ким болганымы билмейсе сен! — деб Мӧлекни безири келди, — сыртларын да кӧнатчыклары бла кӧкде апланычуладан хапарынг бармыды?

— Кӧнатчыклары бла?

— Хо, ма былай кӧагыб-кӧагыб..

— Да кӧкде.. Кӧкде кӧнатлыла учадыла.

— Ой, сени огъесе, Юч Иван болсанг да, бир Иван билгенни билмей кӧреме.

— Энди мени кӧозуй неге тураса, ха?

— Да атымы сора шойса да?

— Сени атынг бла кӧкде кӧнатлыланы не байламы барды да?

— Мен мӧлекме, мӧлек, билемисе? Аллахны тӧгерегине айланыб, джумушун этиб турган мӧлеклерини бири, — деб Мӧлек, орундукуну майрыша турган кӧулагына кӧаблана, энтда кӧлӧдӧ.

— А-а, алай эсе, сора, урушха кирсек, джукъ болукъ тӧлӧдӧ, сагыш эт, биргенге мӧлек болса! — деб накырда этиб, Иван акъ кирпичлени тӧблеринден ала кӧзлерин Мӧлекге кӧлтӧрдӧ.

— Хо, кӧарнашларыма чыкъ тийиртмезге сӧз береме, аллахны кӧулагына бир джангыз шыбырда сам болду.

— Айхай, бизни башха-башха бӧлеклеге юлешиб ийселе, мӧлексиз кӧалдыкъ да кетдик, — деди Иван. — Керти да атынг нели?

— Керти да атым Мӧлекди, — деб бу джол ышар-

май айтыб, — сени сакъалынга алкъын джюлгюч тий-
мегенге ушайды? — деди Мёлек.

— Сакъал! Сакъал джюлюб башламагъан уруш
этеллик тюлмюдю, сени акъылынг бла?! — деб Иван
Мёлекни алай соргъанын онгсунмай джууаб этди, —
урушха кирсек, кёрюр ким да сакъал джюлюген бла
джюлюмегени, — деб къошду.

— Кёлюнг къалмасын, мен алай бош...

— Билемисе меннге ненча джыл болгъанын? Джый-
ырма бла юч! Сакъал а, къарт атам да, атам да кёселе
эдиле.

— Эдиле? Атанг да «эди?»

— Хо, «эди». Урушха кирген кюнюнде огъуна ёл-
генди, — деб мыдах айтды.

— Мени джангыз къарнашым да...

Иван, экисини мыдахлыкъларын чачар ючюн, сёз-
ню башхагъа бурду:

— Билемисе, мен джашагъан станисени аты къа-
лайды?

— Айтсанг, билirme.

— Сабляды. Сабля! Тюрлю атды да? Мени туугъ-
аным, ёсгеним да анда болгъанды. Анда мал дохтур
болуб ишлей эдим. Хайыуанланы, джаныуарланы бир
да бек сюеме. Билемисе, аурусала, джазыкъла, ма бы-
лай, адамча, дыгалас этиб, болушлукъ излей, кёзюнге
къарайдыла, кёзлеринде уа — джыламукъла, — деб
Иван, бусагъатда кеси аланы джазыкъсыннгандан
джылаб къоярлай бола, айтды. Сора дагъыда сёзню
башхагъа кёчюре: — Билемисе, урушха киши ашыр-
магъанлай кетгенден иги болмаз, — деб не эсе да
ичинде бир сагъышына джууаб этгенча айтды.

— Нек? — деб сорса да Мёлек, анасы билмегенлей
кетгенин бусагъатда тюзге санады.

— Некми дейсе? Да ма, неме ючюн, неме... Эт
адамларынг былай, джюреклери джылай тургъанлай,
тишлерин ышартыргъа кюрешиб, дыгалас этгенлерин
кёлтюрмеклик тынч тюлдю... Билемисе, анам бла эге-
чими ол кюн халларын кёзюмден кетерелмейме. Ба-
рыр джерибизге барыб, адресибиз белгили болгъан-
лай, письмо джазыб, джюреклерин джапырлыкъ
эдим, — деди.

Мёлек былай деб анга джууаб этелмеди. Кесин
ашыргъанлары энтда кёзюнден кетмегенди. Анисат

бла Абат тамам да Иван айтханча эдиле. Мёлекни ашыра, биргесине ишлеген устазла бары келген эдиле. Зухрагъа уа, ма ол асыры гыргырдан ауузу джабылмаучу Зухрагъа, Мёлек къалай разы болуу этди. Джукъ билмей тургъанлай «Болерону», Мёлекни «Болеросун» ауузу бла джырлаб тебрегенинде, анга да талай адам къошулду, Зухра кеси уа дирижерлукъ этиб, Морис Равельни «Болеросу» бла Мёлекни алай ашырдыла. Ол кёзюде уа Мёлекни анасы, Керамлада олтуруб, джангызына джыламукъ төгеми тура эди, огъесе эм гитчеси Мёлек бюгюн Терк башына джыйылдымы деб, аны сагъышынмы эте болур эди...

Иван, Мёлекни сагъышын бёле:

— Билемисе, былайда былай турууну чырт кёлтюрюб болалмайма, башым бла ангылайма, джюрегим а ары ашыгъады, — деди да сора, «Наша марка» деген тютюн пачканы хурджунундан чыгъарыб, ары-бери бурду.

— Тютюн ичемисе? — деб сорду Мёлек.

— Ичмей эдим, мени ашыра келгенлени бири тутургъанды муну да. Энди тартарыкъ болурма, — деб ызына, кёнчек хурджуна салды.

Биягъында сёзлерине къайта, Мёлек:

— Менди акъылым а, былай келиб, Присяга алыб бошагъанлай, ары иерикдиле деб алай эди. Шкок ата билсенг, андан сора джукъ керек боллукъ тюлдю деб тура эдим, — деди.

— Къалай керек болмайды. керекди, ненча затны юретдиле тогуз-он кюнню ичинде. Элтиб уруб къоймазлыкъларын биле эдим мен, алай а ол итле бла бетден бетге тюберге ашыгъама ансы, — деб, Иван орнундан ёрге къобду. Ол кёлюнде болгъан несин да кимге болса да айтыргъа излеб тура болур эди, төгюб бошагъанында уа, джюреги рахат болуб, бети джарыды. Аны аты Иван Иванович Иванов, джашагъан джерини аты Сабля болгъанын да, ары ашыгъыб тургъанын да Мёлек джаратдымы дегенча, сабий маталлы къарады.

— Ары уа сарыбыз да ашыгъабыз, — деб Мёлек къарамы бла мазаллы арбазны аулады. Аскер джашла анда ары-бери джюрюб айланадыла. Арбазны төгерегинде алаша баракланы алларында бир къауум аскерчиле, джоппу джоппу болуб, тютюн тарта, ушакъ этедиле. Аскерчиле, танг атханлы полигонда юрениб

келиб, бет-кѳол джуууѳ, энди кюнорта азыкѳны сакѳлайдыла.

Иван, тынгылауну бузуб:

— Сен Москваны кѳргенмисе? — деб сорду.

— Кѳрмегенме, — деб анга джууаб этиб, Мукамат бла оноулары шаркѳ деб эсине тюшдю. Ол Мѳлекни элтирге келсе, экиси да Москвада бир эки-юч кюн мычыб, Мавзолейге, театрлагѳа, музейлеге айланыргѳа деб тура эдиле... Кѳайсы сагѳыш кѳалай келиб кѳалгѳанын билиринг джокѳду, сен сакѳламагѳан джерде, сен сакѳламагѳан заманда джетиб кѳалады. Ол зат, эшта, иги болур: озгѳан джашауу эсинде турмаса, боллукѳ джашауун кѳзюне кѳргюзе билмесе, аллай адамны кюню сора мискинди.

— Сени акѳылынг бла, Гитлер Москваны алырмы? — деген Ивановны ауазын Мѳлек узакѳдан эшитгенча эшитиб:

— Кет, тилинге хыппил чыкѳсын дейме, джазыкѳса ансын, — деб отдан кѳлек кийди.

— Да не хыппил, Гитлери дыгаласы олду, алай а Кутузов Москваны Наполеоннга кѳююб, Россияны да, бютеу аскерни да сакѳлагѳанын унутхан этеди кѳыйыкѳкѳз.

— Гитлер бизни кѳралны джангыз бир ыйыкѳны ичине алыб кѳояргѳа деб да тура эди, ыйыкѳланы уа кѳресе кетиб баргѳанларын.

— Москвагѳа кючлю хазырланады, эшта, Гитлери ол джангыз кѳзю алайда чыгѳарыкѳ болур, не? — деб Иван, таб айта билдимми, дегенча, Мѳлекке кюлюмсюреб кѳарады. «Билемисе» деучюсюн кѳошмай, бу джол ансыз сѳлешди.

— Москваны фашистле кѳуп-кѳуру тюшлеринде кѳрюб кѳаллыкѳдыла! Сагѳыш этчи, ахырсы, Москваны ким берликди Гитлерге?

— Билемисе, Малек...

— Малек тюл, Мѳлек

— Хы, Мѳлек. Билемисе, мен кеси кесиме сейир-синеме: джауну кѳолуна неллей бир джерибиз, шахарыбыз, элибиз тюшгенди, ма бу арт кюнледе Смоленский да тюшдю, алай а джюрегимде чыртда аккылылыкѳ джокѳду хорларыбызгѳа...

— Хорлам бизникиди, деб Сталин кеси огѳуна да айтды да. Аллында уруб келе эдиле ансы, энди уа, кѳресе, бизни аскерле кѳалай сермешедиле!

— Ол джангы сауут а, аты да «Катюша» болуб?! О-о, ол а аламат затды, дейдиле. Виз барлыкъ частда да боллукъ болур ол, не? — деб, Мёлек аны билгенча сорду.

Тюненели бери джангур тохтамагъанча себелейди. Полигонну аскерчиле асыры кёб теблегенден, билямукъ болгъанды. Ма бусагъатда да батмакъны джырыб барадыла.

Мёлекни юйден кийиб келген хром чурукъларыны бетлери танылмайды, къара тёбен джаны да батмакъ тамгъадан толгъанды. Сыртында вещьмешогу бла шкогу асыры ауур кёрюннгенден, ташны кёлтюрюб баргъанча, алайды, арыгъаны ючюн да, джангур сингиб да кёрюне болур. Плащ-палаткасы да сыртындады, джангур аз себелегени себебли, аланы къабламагъандыла.

«Джат!» — деб командирни буйругъун эшитгенинде, Мёлекни башына «къайры? деб соруу келди да, къараб-къарагъынчы джукъланды: аскерчиле бла бирден джерге бауур бериб, суйсе-суймесе да, батмакъны ийисгеди. «Къоб!» — деб буйрукъ болгъанлай, бары юрюлюб къобуб, биягъынлай тизилдиле, бир кесек баргъанлай, «чаб!» деб буйрукъ чыкъды да, аякълары чыпыл - чупул эте, алгъа юрюлдюле.

Бираздан а тохтаргъа эркинлик берилди. Былайы бичени чалыннган джерди. Гапналары алкъын джыйылмай, Уллу Къарачайда от юйлени саз топракъ бла сюртюлген четен оджакъларыча, чончайыб-чончайыб турадыла. «Гапнаны ичине кириб бир джукълар эди, иги сагъан», — деб талпыды Мёлек. Бу зат, эшта, къайсы бирини кёлюне да келе болур бусагъатда, нек десенг, кече сайын къуугъун болады да, джукъулары къанмайды.

Мёлек болгъан взводну командири тамада сержантды. Аты Юрий Силантьевич Подоприграды, алай а джашла анга юрениуледен бош заманларында Юра деб атын айтыб къоюучандыла.

Джангур тохтагъанды. Взвод гапналаны арасы мылы джерге джарашды. Мёлек, плащ-палаткасын

тубюне салыб олтуруб, чурукъларыны батмагъын къаура бла къырыб кюрешеди.

Сержант, былагъа тютюн тартаргъа аз заманчыкъ бере, алларында ары-бери барады. Сейир неди десенг, ол, кёктюн джюрюмеген эсе, чурукълары тазалай турадыла. Хар заманда да алайды—юсуне кийими окъ бла кеб кибик джарашыб, тюймеси-илгиги къабханлай айланады. Аны ышарыб кёрлюк тюлсе—бютеу акъылы, эси бу граждандан адамладан джарагъан аскерчиле этиуге кетибди. Андан сора да къайгысы аз тюлдю — джашагъан эли, юю немецни кьолуна тюшгенди. Взводда аны атасыча кишиле, анга сый бере, «Силантич» деб селешедиле.

Бусагъатда былайда сержант теорияны соруб башлады, карабинни тинтедиле. Кёзюу Мёлекге джегди.

— Аскерчи Гебенова!

— Менме, командир джолдаш! — деб чартлаб къобханында, бир такъыйкъаны мындан алгъа иринлеген джарача тебе тургъан санла аныкъыла болмай, башханыкъыладыла дерге боллукъ эди.

— Джууаб этигиз! — деб, соруу берди.

Мёлек, санын къатдырыб сюеле, башында пилоткасын бир кьолу бла джелкесинде джоппу болуб тургъан эшмелери таба тайдырды, сора тамагъын аз-буз ариулады да:

— Бу мени кьолумдагъы шоккуну орус аскерни капитаны Мосин 1891-чи джыл чыгъаргъанды. Аны тюрлендиргенлери себебли, 1930-чу джылладан бери аты карабинди...

— Эм баш затларын айтыгъыз, — деди сержант.

Мёлек, карабинни ары-бери бура, бираз мычыды да, сора башлады.

— Муну дженгиллиги себебли, траншеяда, мекам ичинде, чегетли джерде сермешген кёзюуде таблыгъы уллуду, ачыкъ джерде къараны мараргъа да карабин игиди...

— Болду. Олтуругъуз. Андан ары сен,—деб сержант Мёлекни джанында бир уллайгъан аскёрчини къобарды. Соруугъа юренмеген адам джунчуб, орнунда тебджилдей келиб, «къызым» деб, башхалагъа эшитдирмезге кюреше, шыбырдай, Мёлекни тюртдю.

— Карабин минг метр узакълыкъгъа марайды, бир минутха он окъ чыгъарады.—деб Мёлек анга кьолун быргъы этиб шыбырдады.

— Минг... Минг... окъ... минг джер...— деб ол киши чайкълалды да, сора «тью» деб бир джанына тюкюржоб: — Сержант джолдаш, мен къара ата билмейди дебми тураса? Граждан къазауатны заманында мени мылтыгъым акъланы элек этер ючюн кълалмагъанды, энтда бир тюбейим ансын. Къыйыккъёзню джанууарларын, тишим бла джыртсам да, джыртарыкъма, — деб, «эшитдигизми айтханымы?» дегенча, узун мыйыкъларын бура, төгерегине къарады.

— Тишлеринг артда кесинге керек боллукъдула, Евстафич, сауутунгу бил ансын,—деб накъырда этди къайсы эсе да.

— Болду!—деб сержант, аны тыйыб, бармагъы бла Иванны кёргозе:

— Сен, — деди.

— Самолетну, парашютну бешдюз метр мийикликде карабинден уругъа боллукъду, андан сора да...—деб Иван, билгенин тизиб, олтурду.

Алай эте, карабинни чачыб-джыйыб, несин да тинтдиле. Алгъаракъ кюнледе къл гранатны, пулетну юретгендиле. Заман аз берилгени себебли, юретиу, солуусуз дегенча, кызыу барады.

Мёлек нёгерлерин къарамы бла аулады. Бу адамла анга кълалай багълалдыла! Бир джол, бир мурат, бир джазыу быланы эгеч, кърнаш этгенди. «Ичлеринде джаппа-джангыз кесим» деб бу сезим энтда башына келди. Аталары, бабалары кълбырдан кълбуб келиб, бюгюн былайда, быланы ичлеринде, Мёлекни кёрселе, асыры сейирсингенден энтда бир ёлюр эдиле. Джыйырма төрт джылны мындан алгъа джашау джангыдан тууб, Мёлекни халкъы да башха халкъла бла бирге эркин джолгъа чыкългъанын ала кълайдан билсинле?! «Ата джурт атангы юйюнден артыкъ» деген нарт сёз, ата-бабаладан кълалмай, кимден кълалгъанды? Алай эсе уа, Ата джуртха джау чабханында, бюгюн эркиши, тишируу да кълбханды, не ючюн дессенг, ол эки кълауумуна да бирча багълалды. Бютеу къларачай юйдегилеча, Гебенланы Эзаны юйдегисине Совет власть берген ашхылыкълны Мёлек да джакълларгъа излейди.

Бабалары бла даулашханча, Мёлек, ичинден бу затланы айтыб бошаб, олтургъланы энтда къларамы бла аулады. Джашла да, уллайгълан адамла да барды-

ла. Мёлекни юйюндегилерича, быланы адамлары да хар бирини ызындан тарала, къайгъы эте къалгъандыла. Уруш деген къалай ачы затды.. Адамланы бир-биринден айыра, кыйынлыкъ, ёлюм тёге. Айтыргъа, не ёлтюрюу, не ёлюу...

Мёлек а энди джашаб башлагъан эди. Ёлюрге суймейди, ёзге джанын сакълаб, артха турлукъ тюлдю. Ёлюрге да боллукъ тюлдю. Нек десенг, Мёлекни Мухамматы барды. Эт адамлары сакълаб турадыла. туугъан таулары сакъларыкъдыла. Мёлекни Москва-сы барды, таулада бир сансыз кыыз, Мёлек, Ата джуртуна урушдан сора да керек боллукъду. Бусагъатда уа Москваны джакъларгъа хазырланган аскерлени ичинде болса, бек сюерик эди..

— Къобаргъа! — деген буйрукъ Мёлекни сагъышын бёлдю. Хар ким, юслерин къагъаргъа, сыйпаргъа кюреше, сафха тизилдиле. Булутлу кёкде кюн бугъа-чыгъа, чалынган биченликде мылы къаура тюблени джылтыратады. Аскерчиле ызларына джолгъа чыкъдыла.

Мёлек ингирде, кийимлерин тазалаб, азыкъ да къабыб, Мотя бла Зумратха барды.

— Военврач дарманны-дарыны да джолгъа джараулу хазырлатады, эшта, бу эки кюнде кетерик болурбуз,—дедиле кыызла.

— Анда къаллайла тюшерикбиз, къайдам. Бир частда къаллыкъ болмазбыз,—деди Мёлек, бу затха эртдеден да сагъыш эте.

— Анда уа, къайсы частха адам керек болса, ары ашырдыла да ийдиле,—деди Мотя.

— Урушха кириб чыкъгъан частлада адам керек болмагъан табарыкъмыса да сора? Бир къауум частланы, кюру номерлери болмаса, джукълары къалмагъанны срундадыла деб хапар айтадыла,—деди Зумрат.

— Игитда дейсе, къаллай сермешиле барадыла! Тюнене политрукну айтханын эшитдигиз—джауну Москвагъа джолун кесер ючюн, джангы фронт, Брянский фронт, да ачылгъанды. Ленинградха къоркъуу уллу, Таллин аланы къолларына тюшдю. Ол себебден, бизге иш табыллыкъды, къоркъмагъыз,—деди Мёлек. —Мотъка, «Метаморфоза» креминг къалгъанмыды? Кёремисе, бетим габушур болгъанды да,—деб къошду.

Мотя, анга крем узата:

— Фриц шохларыбызгъа ариучукъ болуб тубергеми излейсе? — деб накъырда этди.

— Къалай эди да акъылынг? Не къадар ариула болуб туберге керекбиз. Билсинле,—деб, Мёлек къызладан айырылды.

Кёз байлана башлагъанды. Мёлек кесини тыгъырыгъына джетер-джетмез, грузовикле бла талай адам келиб тюшюб, мазаллы арбазны толтурдула. «Джангыла» деб кеси кесине Мёлек алай айтыб, «къарачайлыла да болурла» деб кёлуне келди. алай а ауангыда кишини да ачыкъ эслемеди.

Мёлек джашла джыртыб берген хансдан мурджарына таяныр-таянмаз джукъугъа кетди, алай а узакъгъа бармай «тревога» болуб, чартлаб къобханында, неден да алгъа машиналаны гюрюлдегенлерин эшитди. Джолгъа хазырланыргъа буйрукъ берилди. Кёзге тюртгенни кёрмезлей къарангы кечеде хар зат шыбыртсыз этиледи. Батальонну эки грузовиги бла арбаларына джюкленник затны джюкледиле.

Къысха заманны ичинде джолгъа чыкъгъанларында уа, Мёлекни джюреги кючлю ура, «башланды» деб кёлуне келди. Бу сёзню магъанасы неди деб соргъаннга Мёлек бусагъатда айталлыкъ болмаз эди: джаугъа туберге ашыгъыб тургъан мураты толамы башлады, къоркъууму башланды, огъесе, ма бу чыкъгъан джолларымы башланды. Айтыргъа, бары да башланды. Мёлекни джашауунда, kitabны бетича, бир джангы бет ачылды. Ол бет, Мёлек военкоматха заявление берген кюн башланса да, окъулуб тебрелгени ма бу къарангы кечеден болду. Ким биледи kitabны аягъы къалай джазылырын..

Машиналаны гюрюлдегенлери бла арбаланы тыкъырдагъанлары тегерекни басыб тургъан къарангыны дуккуллаб баргъанча, алай кёрюнеди. Бирден алыннган аякъ таууш Мёлекни эсине джамчы басхан къызланы тюшюрдю. Джамчы басарыкъ юй, ингирден тийре къызланы джыйыб, джарагъан аш-суу этиб хазырлаучан эди. Отджагъагъа чыбыкъдан эшилген четенни салыб, билек агъачлагъа тагъылгъан джибден къоллары бла тутуб, юч-тёрт къыз джамчыны аякълары бла басыучан эдиле. Ала арысала, башхала кириб, кёзюулей, джамчы суюугъунчу басыб, андан

сора кьобузгъа, ийнаргъа кёчюучен эдиле... «Тохта, кьайры кетиб бара турама?»—деб, Мёлек кеси кесин эследи. «Хы, да ма джамчы басхан кьызланы бирден кьымылдагъан аякълары, ма бусагъатда бизни аякъларыбызча, топ-топ этиучен эдиле», — деб, бир ул-лу джумушну тындыргъанча, дженгилленди.

— Мёлек, сен мёлексе, сора бизни былай элтиб барыр джерибизге салыб кьойсанг а,—деди Иван, Мёлекни джанында бара.

— Алай бек ашыгъа эсенг, элтейим.

— Ашыгъама. Биринчиси, ол «джашиллени» таныргъа, экинчиси — аякъ чулгъаууму таб байлагъан болмам,—ботинкам табанымы ашаб барады,—аны джангыдан чулгъаргъа.

— Ючюнчюсю, джукъу басханды, де.

— Огъай, джукъу кьалай эсе да кенгдеди,—деди Иван.

— Сёлешиуню тохтат!—деб сержантны акъырын, алай а кесгин тауушу чыкьгъанында, была кьымсыз болдула.

Кёзлери кермесе да, букъуну сезедиле, андан тамакълары толгъанды.

Джолда станиселеге, хуторлагъа тюбей барадыла, алада бир джангыз джарыкъ кёрюнмей, шыкьыртсыздыла, тегеран, итле, колоннаны келгенин кенгден сезиб, кьабакъ эшикlege мыллык ата, юрюб, кьулакъны сангсытадыла.

...Мухамматдан юйге письмо баргъан болурму? Кетерини ал кюнюнде Мёлек, не хапарын да айтыб, письмо джазгъан эди. Бу сагъышдан дагъыда бир башхалагъа кёче келиб, Мёлек кьалкьыугъа кетген болур эди, Иванга имбашы тийиб аязыды.

— Бери бер вещьешогунгу, — деб, Иван Мёлекни сыртындан ала тебрегенинде:

— Джукъуму тындырдым дейме, кьой, кесим элтирикме, — деб бел кьатдырды.

Къан кьуйгъанча, кьызарыб, танг белги берди. Аскерчиле бир-бири бетин таный башладыла: джукъу керекли кёзлери ау тюбюнден къарагъанча къарайдыла: бетлерине, юслерине кьоннган букъуну кьалынлыгъына Евстафич метр десе да, биз бир вершокду дерге боллукъбуз.

Барадыла. Кечени узуну келиб туруб, энтда тох-

тарча кёрюнмейдиле. Батальонну командири капитан, политрук бла бирге джол джанында сюелиб, хар бирини кёзюне къраргъа излегенча, сынаидыла.

Аскерчиле капитаннга Батько деб атагъандыла. Алай айтсала да, айтырлайды. Тамань станисечи къазакъ Морозов Игнатий Григорьевич граждан къазаутны заманында Буденныйни ат аскеринде болгъанды, акъла бла сермешиуледе ётгюрлюгю ючюн, Буденный аны кюмюш бычакъ бла саугъалагъанды, бусагъатда белиндеги бычагъы олду. Бу адамны бютеу къарамы, халы аны джигитлигин танытады. Джукъа бетинде сары мыйыкълары уа, Буденныйникилеча, къулакъ артларына джетиб турадыла. Ол, ат аскерчи командир, батальонну барыр джерине элтиб, къолдан къолгъа «тутдуруб», сора башха джары кетиб кълалыкъ болур деб, аскерчилени кёллерине алай келеди, кетсе, онгсуннукъ тюлдюле. Мёлекге уа, быллай Батько болгъан джерден ёлюм да къачарча, быллай Батько бла отха, суугъа да кърккъмай кирирча, ол огъай, быллай Батько бла уруш да узаймай тохтарча, алай кёрюнеди.

Мазаллы кызыл кюн кёкде тюл, джерде тёнгерек келгенча кёрюнеди. Джолну эки джаны сабанлада будай, зынтхы джетиб, аланы тиширыула, къартла, сабийле оругъа, джыяргъа кюреше айланадыла.

— Бусагъатда былай барыбыз да кириб, аланы бир чалыб атсакъ, къалай алакат боллукъ эди,—деди Мёлекни аллында баргъан уллайгъан аскерчи Евстафич.

— Анга уа не сёз бар эди, джауну ууатыу андан эсе ашыгъыш иш болуб чыкыгъанды ансы,—деди аны биргесине баргъан.—Билемисе, Евстафич, будай ийис башыма асыры чабхандан, эсирген адамча болуб барама. Къолларым кюсейдиле ишлерге,—деб мыдах къошду.

— Анда-мында къауум-къауум болуб, чыпчыкъла, будай сабанлагъа кьона, уча айланадыла. Былг алкъын окъ-тоб таууш эшитмеген къанатлыла болурла, огъесе, урушдан къачыбмы келгендиле..

Колонна эллени, станиселени юслери бла ётген кёзюуде адамла, орамны эки джанында сир-сир къа-тыб, мыдах ашырадыла; джашчыкъла, кызычыкъла уа, алагъа къошулуб, биргелерине иги узакъ барыб, сора, колонна ташайгъынчы, ызындан къарай, сюеледиле.

Алай уллу болмагъан бир суугъа джетгенлеринде, тохтаргъа эркинлик болду. Аскерчиле суугъа мыллык атыб, бет-къол чайкъадыла. Сагъат бир онбирге атлагъан болур, кюн иги огъуна къыздыра башлагъанды, къысылырча уа салкъын джер джокъду: төрт джаны сабан, анда-мында ойма-ойма орулуб. Будаиланы бир къаууму джерге төшек болуб, бир къаууму да асыры бек бишгенден тюбуне къюлюбду. Адам къол керекли бу берекетни былай тургъаны джюреклене аурутурчады. Бу учсуз-къыйырсыз сабанлада къуру юч комбайн кёрюнеди.

Мёлек, аякъларын тешиб, сууукъ суу бла джуугъанында, дуняны башында мындан насыб болмагъанча, аллай халгъа кирди. Тюнене ингирден бери джылы джукъ ашамасала да, бусагъатда Мёлекге ашарыкъ-машарыкъ да керек тюлдю. Будаил башланы бетине тартыб, салкъын этерге кюреше, сыртындан таянды. Таяныр-таянмаз а, эки кирпичи эки ташча кёзлерин басыб, джукъугъа кёмюле тебегени бла Зумратны келгени тенг болду...

Колонна энтда джолуна атланды. Машина джетишим болса, барыр джерлерине была эртде огъуна джетерик эдиле, аллай къарыу болмагъаны себебли, джолну къоратыу тынч тюлдю. Иссилик биширеди. Мёлекни аякълары энтда отча джана башладыла, джюгю да имбашларын ийилтиб барады. Шо, беш минутну, къуп-къуру беш минутну олтурургъа табса, андан сора дуняда джукъ керек тюл эди. Бир тукъум бир джукъ...

Иваннга кёзю джетди. Аны бурну алгъындан джити кёрюндю, джаякъ сюеклери да туруб-туруб къалгъандыла, букъудан болур, сакъалында ингил тюкчюклери базыкъ болгъандыла. Ала кёзлери уа джолгъа джити къарайдыла. «Мен а?» — деб Мёлек, кеси кесине кёз джетдире, тири атларгъа кюрешди. «Барыр джерибизге барыб, урушха бир кире кирге эдик» деб Мёлек, урушха киргенлей солуу табыб къаллыкъча, чыдамсыз болду. «Къаллайладыла экен ол Совет Союзну бир ыйыкъны ичине алыб къояргъа деб чабыб, энди уа бурунлары къанай айланганла? Мёлек алагъа биринчи болуб Лион Фейхтвангерни «Семья Опперман» деген китабында «тюбегенди». Фашизм Германияда джангы туугъанлай огъуна да, немец

халкъгъа аны салгъан къыйынлыгъын адам айтыб да айталмаз...

Мёлекни эсине дагъыда бир зат тюшдю: Испанияда уруш баргъан заманда Мёлек да, бир къауум тенг къызы да комсомолну Обкомуна заявлениеле джазгъан эдиле, ала Испанияда фашизмге къаршчы республикачыла джанлы кюреширге ийигиз деб тилеген эдиле, алай а джаш къызчыкъланы ары ким джиберлик эди... Энди уа фашистле бла бетден бетге тубеширге барады.

— Джа-ат!—деб джукъ билмей тургъанлай буйрукъ болду.

Колонна джерге бауур берди. Гюрюлдеген тауушну бауурланнгандан сора эшитиб, Мёлек ёрге къарады, алай а самолетну кесин эслемеди. Гюрюлдегени уа тюз башынгдача алай чыгъады. «Бусагъат.. Бусагъат...»,—деб, Мёлек кеси кесине алай шыбырдаса да, «бусагъат» дегени не зат болгъанын айталлыкъ тюлдю: бусагъат бомбаланымы къуярыкъды самолет; бусагъат былайда къалджама боллукъду чот, огъесе самолет бусагъат ызынамы кетиб къаллыкъды...

Самолет, тегерекге айланыб, ызына кетди.

— Къарай келген—тахсачы самолетду,—деди арлакъда бауурланыб тургъан сержант.

— Сора ол бизни уруш чекден къалай ычхыннганды?—деди Мёлек.

— Да ма алай болады да къалады бир-бирде, къазауат деген алайды, не ол, не сен,—деди къайсы эсе да, ёрге къоба.

— Эй, джангыз эгешчигибиз, къоркъдунгму? — деб сорду арлакъдан бир аскерчи, башындан тёнгереп кетген пилоткасын джерден алыб къагъа.

— Къоркъаргъа, къоркъмазгъа да билмей къалдым, самолетну свастикасына къарайма деб, суратда болмаса кёрмегеним себебли,—деди Мёлек, юсюн-башын сыйпай.

— Фрицле энди кеслерине тансыкъ этерик тюлдюле, хоншу бола башлагъанбыз.

— Тохта, алагъа хоншулукъ ийиб да кёргюзюрбюз..

— Да, не да болсун, къызгъанчлыкъ этмезге кюреширсе.

— Анга уа не сёз бар эди, Къызыл Аскерни къолу бир къалын бола башлагъа эди ансын.

— «Катюшаны» эшитгенмисе да, джангы чыкъгъан реактив минаны? Ол ма былай кюйдюрюб атады, дейдиле. Фашистле андан аякълары джер тутмай къачадыла, дейдиле.

— Тохта, андан сора да чыгъарырла бизде джангы сауут-саба,—дей, аскерчиле джолгъа джарашдыла, алай а энди, джол бла бармай, арт бла, ал бла атландыла.

Къайдан эсе да узакъдан тоб таууш чыкъды.

Иван, бир сухарны сындырыб, джартысын Мёлекге узата:

— Эшитдингми?—деб сорду.

Мёлек, «эшитдим» деген маталлы башын силкиб, сухарны аузуна салды да, шекер гыртны эмгенча, эмиб тебреди.

Эшта, джууукълаша болурла...

Джукъну сакълагъан—аны этгенден эсе къыйынды. Кечени узуну да, бюгюнлю бери да келиб туруб, энди чот къызкъачханнга джетгенинде, Мёлекни чыртда сакъларгъа тэзюмю тауусулуб къалгъанча болду. «Бу джюрюу тохтаб, боллукъ бола бир кирге эди..»

Мёлек аджалдан къоркъмагъанлыкъ бла айтмайды алай. Къоркъады. Джашаргъа, аллында къууанчын кёрюрге ол бир талпыйды да, аны айтыб да айталмазса... Алай а къазауат ачылды деген кюн, ол, кесине сайлау салмай, орну бюгюн эм къыйын джерде болургъа кереклисин ангылады.

Бюгюннге дери ол джашаудан, къралдан нени да алыб тургъанды; аны аталары, бабалары кёрмеген джарыкъ дунияда джашагъанды; окъуу-билим алгъанды; джер юсюнде халкъланы культурасы бла шагърей болгъанды. Энди уа берирге керекди.

Къарачайны къызларыны ичинде Мёлек да бирлериди: китаб окъугъандан сойгени болмагъан, асыры кёб сёлешиб къыйналмаучу, гынтдылы уа гындылы, тенглери бла Дунаевскийни джырларын джырлаб айланыучу. Бир аты да «философ».

Барады. Кесек заманны ичинде къарнашча багъалы болуб къалгъан эркишиле бла барады.

Барлыкъ джерлерине кече барыб тышдюле. Не сахар эсе да бир сахарны кыйырыды. Хазырланыу былайда ашыгыш баргъанын джетгенлей огъуна да сездиле. Джолюучу болуб келгенлеге солур ючюн заман берилмеди. Быланы батальонну алай тургъаныча урушлада седиреб чыкыгъан энский полкга къошдула. Бу полк, къазауатны ал кюнлеринден бери да урушлада айлана, адамын, сауутун да джукъарта да орнуна сала, энтда сермешге хазырланады. Кёб болмай мындан алда баргъан къаты урушлада бу полк къошулгъан дивизия, джау тегерегин алгъанында, къуршоуну чачыб, алай чыкыгъанды.

Полк, бусагъатда чабыуулгъа хазырланмай, кесин чабыуулдан къорууларгъа деб буйрукъ алгъаны себебли, былайда траншеяла къазыб, хазырлана турады.

— Джерге «кириу» ёлюмден сакъланыуну бир мадарыды,—деб Мёлек сержантны ауазын эшитди, —джаяу аскер джерге не къадар «кирсе», кесине ол къадар табыкъ этеди,—дей, сержант, арлакъда бир аскерчини кюрегин алыб, траншеяны къалай къазарын кёргюзеди.

Мёлек, къазгъанын тохтатыб, сержантха къарай, бу джаш не арыды, не талады деб биллик тюлсе, къуру да бирча кесин къатдыргъанлай турады, юсюне, бачына бир чёб, бир букъу ышан джабышыб да кёрлюк тюлсе, дей, кеси кесине айыб этди...

— Аскерчи Гебенова,—деб къатында сержантны тауушун эшитди. Мёлек чунгурдан ёрге къарады.—Траншеядан чыгъаргъа керек болса, неге миниб чыгъарыкъса?—деб сорду.

Мёлек, тёрт джанына къараб не бек кюрешди эсе да, не таш, не агъач эслемеди.

— Чыкъ да бир джукъ изле, —деб буюруб, сержант алайдан джанлады.

Терен траншеядан чыгыу Мёлекге алай тынч болмады. «Бусагъатда былай кыйналгъан, уруш бара тургъан кезюуде уа къалай боллукъма!»—деб, Мёлек, джукъ излеб, тегерекге къарады. Алай а излегенин былайда кёрген заты унутдурду—кёзюнг неллей бирге джете эсе, аллай бирде джер къазылыб, тюрю-тюрю коридорла этилгендиле. Полкну джашауу бусагъатда

аланы ичлерине кѣчгенди. Пулемет уялада пулеметла не зат болгъанлары танылмазлай джашырылгъандыла. «Полкнун реактив миномету бармыды экен?» — деб, «Катюшаны» эшитген болмаса, алкъын кѣрмеген Мѣлек тѣрт джанына къарады, алай а анда-мында, кѣкенлеча, таш тѣбелеча, тереклеча бир затла болмаса, джукъ эслемеди, ол «затла» уа полкнун сауут кючю болгъанын сезди. Мѣлек, арлакьда бир бош ящикни табыб, траншеяда аякъ тюбуне атды. Анга миниб, тышына чыгъаргъа боллукьду.

Траншеяланы ичлеринде иш бир минут тохтамай барады: связистле темир чыбыкъланы тартадыла; джанында мазаллы гетен сумкасы бла медсестра къыз да Мѣлекни къаты бла озду; окъ, гранат, танкалагъа къаршчы шышаланы ташыучула, яциклени кѣлтюрюб-кѣлтюрюб келиб, аскер бѣлеклени джанларына саладыла. Аскерчиле сууукъ хант бла, суу бла баджарылгъандыла.

Полк не этиб да джауну былайдан ары ычхындырмазлай хазырланады. Анда алларында, джауну танкаларын тыяр ючюн, темирледен тыйгъычла салыннгандыла.

Сентябрь ай бу джерледе джангурлу, тубанлы болгъанды. Бюгюн да тѣрт джанын тубан басыб, кѣк «джылай» башлады. Аскерчиле, плащ-палаткаларын къаблаб, джумушларын бардырадыла.

Траншеяланы табсыз джерлерин командирле, айланыб, къараб, иги кереклисича къаздырадыла.

Мѣлекни къол аязлары хиппилледен толгъандыла. Хар кюрек аууз атханы сайын, ачыб, джюрегине джетеди, алай а белин тюзетмей кюрешеди. Аякъ тюбде топракъ хиреден-хире бола, чурукъларын ауур эте барады.

— Къалайды чот, къызым?—деб Батько бир джанындан чыкъгъанында, Мѣлек туугъан атасы келиб къалгъанча бир болду.—Аферим, кереклисича этгенсе, энди боллукьду, — деди капитан.

Мѣлек, белин тюзетиб, командирни аллында сир къатды.

Сингир санларын шинель ариу къабыб, капитан былайда мычыды. Джангур джугъу планшетин гыртгыныгы таба тюртдю. Андан арлакьда сюелген бир

джаш лейтенантчыкъ да, къарамын бир капитаннга, бир Мёлекге ие, сакълайды.

— Сени эшмелеринги юсюнден не айтыргъа билмейме, былай къоюб олтураса да, къараргъа къыйын болгъаны бла бирча, уруш этген кёзюуде джунчутургъа боллукъдула, — деди командир.

«Кес» деб айтыргъа тили бурулмады. Аны тамам Мёлек тенгли къызыны да узун эшмелери бар эдиле, бусагъатда ол да къазауатда не бола айлана эсе да, хапары джокъду.

— Командир джолдаш, бюгюн огъуна кесерме, — деб Мёлек джууаб этди.

Командир, «ашхы», деб, алайдан кетди.

Плащ-палаткасыны этек тюрюнде тютюн бура Мёлекни онг джанында Евстафич:

— Эки къызы барды Батькону, экиси да урушдадыла, — деб айыртды.

Кюнортагъа джангур сёл болуб, анда-мында булутланы аралары бла кюнчюк къарады. Джылы ашарыкъ да келиб, аскерчиле, къазанчыкълары бла траншеяда бирер джерге олтуруб, къашыкъланы тыкъар-тукъур этдире башладыла.

Сержантны бёлеги тюрел ауузлангынчы, кичи политрук келиб, Евстафични къатында чёгелеб, тютюн бура:

— Къалайды халыгъыз, джигитле?—деб, къарамы бла олтургъанланы барын аулады.

— Ол «шохларыбызны» кёрюрге ашыкъгъандан сора, башха хатабыз джокъду, политрук джолдаш, — деб барысы ючюн да Евстафич джууаб этди.

— Не сакълайдыла экен фрицле?—деди къайсы эсе да.

— Да биз былайда небизни да бегитгинчинге деб сакълайдыла, — деб къайсы эсе да накъырда этди.

— Киевден бери эс джыялмай айланадыла, бизни аскерле джауну алайда ууадых этгендиле, къоранчы уллуду.

— Да не келсин, политрук джолдаш, Киев да тюршдю аланы къолларына.

— Аланы къолларында джукъ да къаллыкъ тюрдю, анга ишегигиз болмасын. Бусагъатда уа, сагъыш этигиз, джауну къолуна тюршген джерлерибизде неллей бир завод, фабрика, колхоз, совхоз къалгъанды! Ала керекли биз аз джарсылуму болабыз?! Аскер-

ге сауут чыгъаргъан заводланы уа Восток джанына кёчюрюб баргъаныбыз себебли, ала да анда джарашыб ишлеб тебрегинчи, сауут къытлыкъны чегебиз,—деди политрук, орусча аз-буз чалдыраракъ сёлеше.

— Бизни фронтда джауну бусагъатда дыгаласы,—деб башлады ол энтда, тум къара кёзлерин тютюнден кысаракъ эте,—Харьковну, Донбассны алыргъады, аны ары бошламаз ючюн, бизни фронтну аскерлери, тургъан джерлеринден тебмей, аллын тыяргъа керекдиле. Одесса ючюн да бусагъатда кючлю урушла барадыла.

— Москва, Ленинград джанында болум а бюгюнге къалайды, политрук джолдаш?

— Ленинградны штурм бла алыргъа деб, Гитлери мураты алай эди, алай а Ленинград фронтну аскерлери бла флот, аны ол муратын юзюб, джауну Ленинград этекледе тыйгъандыла, ёзге, джау Ленинградны бютеу кърал бла байлагъан, джертин баргъан джоллары кесгенди; фашист аскерле, Ладога кёлге да чыгъыб, Шлиссельбургну алгъандыла. Ленинградчыла, аны къоруулагъан аскерле да къаты урушла этедиле. Москваны юсюнден айтсакъ а, джау аны, муратыча, бир ыйыкыгъа алалмай, энди кыш тюшгюнчю алыргъа дыгалас этеди. Бусагъатда бизге тынч туююдю, джолдашла, алай болса да фашист аскерле Москваны, Ленинградны орамларында айланмазлыкълары хакъды,—деди.

— Хорлам бизникиди, Сталин джолдаш кесини ауузу бла айтды да алай!—деди къайсы эсе да.

Политрук кетгенден сора, аскерчиле, андан башха ишлери болмагъанча, эслерине аллай билгичлени тюшюре, айны-джылны къайтарыудан, къанатлыланы, хайыуанланы юсю бла джер тебренирни билирге боллугъундан, дагъыда былача табигъатда затланы юсюнден сёз кёлтюрдюле.

Сейир тюлмюдю, адамны джюрегинде ауур къайгысы болса, ол не къадар бош затланы юсюнден сёлеширге излейди, алай а, ауузу не сёлешсе да, джюрегиндеги кесин билдиргенлей турады...

Мёлек санчастха барыргъа керекди: былайгъа келиб тюшгенли, Мотя бла Зумратны кёрмегенди. Тюгел экинди болгъунчу барды. Былайда да иш кызыуду. Уллу шатрны ичинде Мёлек алгъы бурун Зумратха

тубеди. Эки кызы негери да, ол да операция этерик столну жарашдыра тура эдиле. «Муну юсуне жаргъа керек боллукъ аскерчиле бусагъатда траншеялада сау-эсендиле»,—деб келюне келе, Мелекни кезю алайда джау чыракълагъа илинди. Зумрат, столну джанына биксни сала, аны эслеб:

— Движок ишлемей къалса, операцияны кече джау чыракъ бла этерикбиз,—деб айыртды.

— Эшмелерими кесдирирге келгенме,—деб Мелек алай айтханында, Зумрат, кырукъча, сын болуб, джамчылача къара кирпичлерин ёрге миндириб, Мелекге битди.

— Къуджурма мен, къайда болгъаныбызны унутхан этеме, чач ишмиди, артда да ёсдюрюбюз, тутчу бери,—деб, къыптыны алыб, базыкъ эшмелени зыф-зыф деб кесиб-кесиб, Мелекни къолуна тутдурду.

Мелек, эрнин жарыб сёз айтмай, эки эшмесине кезюу къарай туруб, аланы вещьмешогуна салды. Алай нек этгенин не кеси, не Зумрат ангыламадыла..

Танг жарыгъанлай, траншеялада аскерчиле, къозгъалыб, джумушларына жарашдыла. Мычымай, джылы шхууур келтириб чачханларында уа, биягъы къазанчыкъла бла темир къашыкъла, Донайны тирменини къакъгъычыча, тыкъырдаб, узакъ бармай тохтадыла.

«Шхууурну шахарда, штаб болгъан джерде, эте болурла», —деб келюне келди Мелекни.

Бир самолет, фашист самолет, къайдан эсе да дже-тиб, былайда тегерек айланыб, ызына кетди.

— Зенитчикле не ишлей эдиле, нек марамадыла?—деди Мелек Иваннга.

— Сен мелексе сора, аллай бирни билмеймисе?—деди Иван,—джангыз бир самолетну марайбыз деб, полкну тургъан джерин айгъакъ этергеми керек эди?!

Тегерек шыкыртсызды. Джюзле бла аскерчиле былайда джерге кириб турадыла деб айтмакълыкъ къыйынды. Бу шошлукъну келтюрмеклик да джюрекге тынч тюлдю. Заман да, къымылдамай, тохтаб къалгъанча, алайды. Джюреклени ургъанлары бол-маса, бир шыкырт эшитилмейди, джюреклени ургъанларын а бек ачыкъ эшитирге боллукъду.

Аман неди десенг, кекню джылагъаныды. Бетин мутхуз этиб, къаш кермей ууакъ-ууакъ сытады. Асы-

ры эртдеден джылаб башлагъанды, ёлюрге излеген былайда киши джокъду, джашар ючюн, джашау ючюн, была къапланлача сермеширге хазырдыла.

Джер а, джер, кекча да болмай, ташы-агъачы бла кесин сакъларгъа хазырды, ол огъай, аналарыча, кьойнун кериб, аскерлени кьучагъына алгъанды.

Мёлек траншеяны эрнине шкогун салыб, бауурланган да этиб кёрдю. Къуру кёзлери болмаса, тышына джугъу кёрюнмезге керекди. «Фрицле не сакълайдыла экен? Ёзге, ала кофе-мофе ичмей, тишлерин-башларын чайкъамай, урушха да кире болмазла...» — дей, тиш къысды.

— Ваня, кьоркъамыса? — деб сорду.

— Сен а? — деди Ваня джууабны орнуна.

— Къалай айтыргъа да билмейме, асыры бек ашыкъгъандан кьоркъууну унутуб кьойгъан болурма дейме.

— Билемисе, биз ол кинода кёрюучюбюзчады деб турабыз, кинода ёлгенлени кёрсенг да, саудула, дегенлей тураса.

Бир связист къыз, Мёлекни къаты бла шнур тартыб бара, «кьоркъма, тенгчигим» деген маталлы, Мёлекге кёз къысыб озду.

«Эшта, къыз ветеранладан болур», — деб кёлюне келе, Мёлек да, анга кёз къысыб, ышарды.

Бусагъатда сёлешген джокъду. Аскерчиле кирпич къакъмай ары, алларына битибдиле: не сакълайдыла, ахырсы, фрицле?!

Джаппа-джангыз бир чыпчыкъчыкъ, къайдан эсе да уча келиб, Мёлекден узакъ болмагъан бир балдыргъан къаурагъа кьонуб, тёрт джанчыгъына сескекли къараб тебреди. Болумну сеземиди экен?..

Бу кёзюучюкде тобла атылгъанларында, джер бла кёк къатышыб къалгъанча, Мёлекге алай кёрюндю. Аланы окълары, кёкден таш тюшгенча, къуюлуб башладыла. Ма, Мёлекни онг джаны табагъа, траншеягъа, да тюшдю. Энтда, энтда! Бизникиле да от ачдыла. Мёлек, джерде ящигине аягъын салыб, несин да билмегенча, тырнакълаб тышына чыгъыб теб-регенлей, Иван аны этегинден тартханы бла сержантны; «Ызынга!» — деб къычыргъаны тенг болду.

— Сора былай къарабмы турлукъбуз?! — дей, Мёлек ызына тюшдю.

— Къоркъма, кызым, бизге кезюу джетерикди», — деди Евстафич. Тоб окъла куюладыла, куюладыла. Траншеяда, майна, кимни эсе да санитарла носилкага салыб барадыла: джаралымыды, огъесе..

Тоб атылыу тохтаб, олсагъатдан, джер тебренигенча, бир зат бола, Мелек, джыгъылама дегенча, аякъларын траншеяны кыбыргъасына тиреди: андан, джау орналгъан джанындан, танкала гюрюлдеб чыкдыла.

— Танкаланы чабыуулун ыхтыргъа хазырлан! — деб буйрукъ болду.

Танкала, бизни темир буруулагъа тирелиб, мычыдыла. «Огъай да, фасыкъла!» — дей, Мелек той тутса да, кёб турмай аланы бир кыаууму ычхыныб, баталон орналгъан джерге тебретиле.

— Мелешка, къатдыр белни, сен болгъан джерде бизге ёлюм джокъду: мелексе да сен, мелек! — деб Иван накъырда этерге кесинде кыарыу табса да, Мелек бусагъатда, джюрегини тыкырмагъаны бла ол джетиб келе тургъан танкаланы гюрюлдегенлери болмаса, джукъ эшитмейди.

— Ваня, танкаланы ызларындан келген фрицлени керемесе?! — деб ачы кычырды.

— Сабырлыкъ сал, Гебенова! — деб сержант сабыр айтды.

«Сержант алай рахат эсе, сора бизге джукъ да боллукъ тюлдю», — деген оюм Мелекни джюрегин басханча этсе да, къолунда шышасын къаты кысыды. Бютеу саны-джаны да бир джумдурукъ болуб, ёлюм къоркыуу кыайры эсе да думп болду. Белинде шышаларына, турамыдыла, дегенча, тийиб кёрдю, джерде гранатлары, шкогу хап-хазыр. Танкага кыаршычы тобну атылгъаны тохтады.

Мелек бурулуб кыарагъанында, андан ата тургъан аскерчи ёлюб тура эди. Ёмюрюнде ёлгенни былай джууукъ кермеген Мелекни кезлери тола, уруб келе тургъан джауну эслемегенча, ёлюкге ийилди.

— Мелешка, аллынга кыара! — деб ачы кычыра, Иван, ёлген джашны тобуна чабыб, атыб тебрети.

Атылгъан окъ джерге тюшмез деген заманда ичлеринде джаныгучу суулары болгъан шышала танкалагъа шууудатылдыла, шкокла кыурмашча чыкырмадыла.

Быланы ротагъа келе тургъан юч танканы бири джана башлагъанын эслегенлеринде, къууанч аллы бола, шышаланы, гранатланы ол бир экисине энтда шууулдатдыла. Фрицледен иги кесек адамы ауса да, къалгъаны уруб келеди. Ма, энтда бир танк, сер къоч-харча, тургъан джеринде тегерек бурула келиб, сим-сиреди. Ючюсюню бири уа, от къуялгъанын къуя, траншеягъа джууукълашыб келеди. Батальонну башха роталары болгъан джерлеге да танкала юрюлюб келе турадыла. Тегерекде—от, шкок, къалабалыкъ. Траншеяда джаралыла, ёлгенле. От тубюнде санитарла. Мёлек, бусагъатчыкъгъа дери кесин эсгериб, гранаталаны быргъагъан Мёлек, тюз ол болгъан джерге ёшюн буруб, от къуя келе тургъан танканы джууукъ кёргенинде, шашаргъа джетгенча болду, атаргъа шышасы бола тургъанлай, аны да аталмай, траншеядан чыгъыб, къалай баргъанын да билмей, мукъут болуб тебреди. Къайдан эсе да арлакъдан бир шышаны быргъадыла—тиймеди. Не зат эсе да окъ алмагъан танка уа, траншеядан ётуб, тоб ата, Мёлек къачхан джанына барады.

— Джат дейме да джерге!—деб къайдан эсе да сержантны тауушун эшитиб, Мёлек джерге бауур салды, алай а «батальонну тылына барады!» деген сезим Мёлекни къоркъууун хорлатыб, аякъ тиретди. Окъ бюрке баргъан танканы ызындан чабыб, къалай илингенин да билмегенлей, не эте айланнганын да сезмегенлей, юсюне илиниб, танканы башын шкогуну агъачы бла тюелгени чакълы бир тую:

— Тохтагъыз сизни, фашист итле! Тохтагъыз! — деб къарачайча алагъа дунияны къуя, дюнгюрдетди.

— Шинелинги танкны кёзюне ат! — деб ызындан чабыб келгенлени бири къычыргъанында, шинелин тешиб, танканы механик къараучу кёзюне ийди. Танк бара барыб тохтады. Ваня да, джетиб миниб, шинелин танканы башха кёзюне ата:

— Мёлешка, Мёлешка, джигитсе сен, джигитсе, Мёлешка! — деб, солууун кючден ала, Мёлекни атын дженгил-дженгил къайтарды.

Танканы кёзлери саулай да джабылыб, энди орнундан тебелмей тохтады. Мёлек а, тохтаялмай, люкню дюнгюрдетеди.

— Алай этме, бизни кетгеннге санаб, чыгъабыз

деселе, ичиндегилени саулай алыргъа боллукъбуз, — деб, Ваня хончасын джуууб баргъан къанны къолуну сырты бла сылады.

Алда сермешиу кызыу барады.

— Биз кетдик, фрицле уруб келе турадыла, алай да чот къалджады, сен быланы сакъла. — деб, Ваня секириб джерге тюшдю. Бу кезюучюкде танканы башы акъыртын кёлтюрюлдю да эрлай ызына джабылды.

— Огъай, мен былагъа къарауул болуб тураллыгъым джожьду, — деб, Мёлек да джерге тюшдю.

— Турмасанг а, чыгъарла да сыртыбыздан атарла да тебрерле. Болду, селеше турургъа заман джожьду, — деб, Ваня да, ол бир джашла да, былайда огъуна джерге бауурлана, траншейлеге сюркелдиле.

Бираздан танканы ичинден шкок тауушла чыкъдыла. «Кеслерин уруб къойдула!» — деди Мёлек кеси кесине. «Урмай, алай кибик эте эселе уа?!» Къалай-алай болду эселе да, болдула. Мёлек энди, Ваняча, джерге бауурланыб, ызына, траншея таба тебреди. Кеслерини ротагъа джетер-джетмез джау граната атылыб чачылды. Топракъдан кезю джукъ кёрмей, туруб къарагъанында, узакъ болмай къатында кезлери кёкге ачылыб, къолунда шкогун къаты кысыб ёлюб тургъан аскерчини кёрюб, биягъындача къараб къалды. Мёлек ёлюмню былай джууукъ бюгюннге дери кёрмеген эди. Тишлерин сындырырча бир кыса, секириб къобуб, «гранатла болсала эди!» — дей, уруб келген фрицлени шкок бла мараб тебреди. Фрицле, не да этиб, быланы траншеяладан чыгъарыб бошаргъа деб дыгалас этедиле. Окълары, тоблары джетишимди, телче тамырча келедиле, батальон да, бир къарыш джерни ызына тебмей, къан төгеди.

Мёлек биринчи кере, ма бусагъатда, фашистлени бетлерин джууукъ эследи. Алагъа сейирсингенча болуб, джерлениб тургъан шкогуну сампалындан тартаргъа унутханча, кымылдаялмай тохтады, алай а къатында пулеметну тауушу чыкъмай къалыуу Мёлекни «уялды». Пулеметчу джаш ёлюб тура. Мёлек, пулеметха чабыб, аны бла ата, фрицлени араларында аугъанланы эслеб, кёлю иги болуб тургъанлай, пулеметну патронлары бошалды. Биягъы шкогун алды...

Батальонну онг джанын кесиб, фрицлени бир бёлеги

тылгъа ёте тебреген джерде къол уруш башланганын эследи.

— Ёрге чыкъ! — деб сержант Мёлекге буйрукъ берди.

Мёлек ёрге, тыл джанына чыгъыб, бауурлана, атыб тебреди. Бир мазаллы фашист сирелиб Мёлекге битиб къалгъанын эслеб, Мёлек аны марагъанында, окъ аны бутуна тийген болур эди, ол джерге ийилди, алай а Мёлекден бошамай къоймазгъа иш этиб, ата башлагъанлай, Мёлекникими, огъесе башханымы огъундан эсе да бошалды. Ма, энтда Мёлекни къарагъа тутуб, экеулен траншеяны ол джанында бауурланыб келедиле. «Къазауатда алагъа менден уллу тыйгъыч болмагъанча, мени мараб!» — деб кёлуне келди Мёлекни, алагъа окъ джибере.

Джёбелеб, Мёлек бир-джерден бир джерге кёчеме дегенлей, окъ келиб базыкъ бутуна тийди. «Ой, анам! — деб аны айтыб, джерге бауурлана, шкогуну сампалындан тартды. Буту отча джана, къаны къуюлуб баргъанын сезди. Не бек ачыгъанына да тёзерик эди, алай а «окъ тийди» деген сёз джюрегин къалай эсе да бир тукъум бир аз этиб, кёлуне чабаргъа башлаб, кесин къатдырды.

Андан узакъ болмай, кёлеги да пара-чара джыртылыб, сол къолун да кёлегини къойнундан алмай, онг къолу бла гранатны быргъагъан Евстафични эслеб, Мёлек, кеси кесинден кёлю чыгъа, сюрелиб марады. «Евстафич гранатын быллай бирге аягъанды», — деб аны да чертди. «Огъай, итле, сизни сауутугъуз кёб, бизни дертибиз а андан эсе кёбдю!» — деб, Мёлек окъланы джюздюреди. «Ма Керам ючюн дерт! Ма бу да, бу да!»

Бир джерден бир джерге сюркелеме деди да, бутун къымылдаталмады. Саудан къан болгъанды. Траншеядан сау къутулгъан фрицле уа энтда ызларына къайырылыб келедиле. Мёлекни шкок патронлары тауусуладыла. Бу кёзюде Иван, шкок ата, кенделен къыркъыб баргъанлай, Мёлекни эследи, алай а кёзлери чыгъыб кетерлей болуб, Мёлекни танымагъанча къарай, кетиб тебреди да, сора, нени эсе да унутханча, ызына чабыб келиб, Мёлекни къатына бауур берди. Гранатасы бар кёре эдим, келе тургъан фашистлеге

быргъаб, эрлай шкогун джерлеб, энтда хазырланды. «Гранаталарымы мен атмаз джеримде атыб бошаб кьойгъанма»,—деб Мёлек энтда чертди. Шкогу уа бош турмайды.

Санитар къыз, бир джаралыны окъ тюбюнден суйрей келиб, Мёлекни буту къан джугъу болуб тургъанын эслеб, бурулду. Мелек а, марагъанын да тохтатмагъанлай:

— Тышындан байла да кьой, къаны тыйылырча,— дегенинде, Иван, Мёлекни джаралы болгъанын энди эслеб, чабды. — Кьой, Ваня, кьой, джаныма кьоркьуулу тюлдю, аллынга къара!—деди. Аллында уа джангы фашист аскерле кириб келедиле. Къараб-къарагъынчы Иван, Мёлекни кёлтюрюб траншеягъа тюшюрюб, кеси мараргъа джарашды. Мёлек, ёлгенлени аралары бла бутун суйрей барыб, траншеяны эринде симсиреб тургъан пулеметну джерледи.

Сермешу энтда джангы къарыу алды. Батальонну кьоранчы уллу болуб, кючю тынаргъа джетгенди, алай а бир къарыш джерни артха турмай уруш этиб, кюнортагъа джетдиле. Сермешу тохтады. Бюгюню чекген затларын аскерчиле тюшде кёргенбиз дер эдиле, алай а юсюнде джарасы болмагъан, юсюнде кийими сау бири джокъду. Бир-бири бетин танымазлай тюрленгендиле. Сержантны бёлегинде юч адамы кьалгъанды. Полк кючлю седирегенди.

Сержант, кёлек дженгини салыныб тургъан бускагын юзюб атыб, хурджунларын къармай кетди да кисетин чыгъарды, кьоллары кьалтырай, тютюн буруб къабындырды. Алгъы бурун кеси тартыб, андан сора кьолу байланыб, кёлегини кьойнуна сугъулуб тургъан Евстафичге тартдырды, ол Иваннга узатханында, Иван, кеси тартхынчы, Мёлекге теджеди.

— Суубаш, неликге теджейсе къыз тиширыгъа?! — деб къыджырады Евстафич анга.

— Къалай теджемем, ол джаханимге кириб чыкьгъанды сора?!

— Анга къазауатдан сора да джашаргъа керек болукъду, аман затха юренирге джарамайды, къыз адамы тютюн ичгенин кёрюб болмайма,—деди Евстафич.

— Ваня теджегенликге, мен ичерик тюлме, Евстафич, Ваняны кесини уа «Наша маркасы» бар эди, би-

ринчи урушдан сора ичиб башларгъа деб,—деди Мёлек.

— Къайда эсе да вещьмешогумдады,—деб Ваня, чая, тютюн кёзююн тартды.

— Мёлек, сени танкангы къайгъысын кёрюрге керекди мындан кеч болгъунчу,—деб сержант ёрге къобду. «Мёлек» деб ол, эгечине айтханча, биринчи кере айтады. Игитда дейсе, ёлюмню бетине бирден къараб, бир-бирине урушда билек бола, тутхан джерлеринден артха бир къарыш ыхтырылмай сакълау быланы ёмюрлюкге къарнаш-эгеч этди. Бюгюн былайда, бу гитче аскер бёлекчик кесине джетген джерге, тишлери бла къадалгъанча, къадалыб, къолдан ычхындырмагъаны аскерчилени кеслерини къарыуларына ийнамларын бегитгенди. Бир кюн туугъан бир кюн ёледи, была бюгюн, ёлебиз деб анга сагъыш этмей, хорлам ючюн не къарыуларын да салдыла. Бюгюн джашауларын берген аскерчилени да джатхан джерлери джумушакъ болсун, бошуна джан бермегендиле.

Бу сагъышла хар бирини башына келедиле.

Батальонну командири бла комиссары, траншеяны ичи бла къарай келиб, былагъа джетдиле. Капитан кеси ауур асхайды. Комиссарны башы байланыб, байлауундан къан чыкъгъанды.

— Къалайсыз, джолдашла? — деди Батько, ящикге къыйналыб чёге. Соруууна джууаб сакъламай: — Аскерчи Гебенова, аферим, джауну танкын кесинг тыйгъанынг ючюн, сау бол, меннге джашла айтхан эдиле, танкистледен ачхыч келтириб ачдыргъанымда, ичиндегиле гимигиб-гимигиб тура эдиле ол, танкны аллын энди фрицлени кеслерине бурурбуз, — деди.

«Ёлгендиле сора?!» — деб Мёлек ичинден алай айттыб, энди ишексиз болду. — Танк ючюн а, командир джолдаш, меннге чыртда бюсюреу этерге керек тюлдю. Мен... Мен къачыб бара тура эдим, — деб Мёлек тюзюн айтды.

— Кёресе, ма къачхан алай къачаргъа керекди, джолунда танкаланы тыя, — деб кюлдю комиссар.

Былайгъа джыйылган аскерчиле да кюлдюле.

— Мен не этгеними да билмей илиннген эдим танкагъа, комиссар джолдаш. Сёз, ючюн, бир адамны аманлыкъ этерге бара тургъанын кёрсенг, этегинден тартыб тыяргъа кюрешгенча...

— Мёлешка да танкны этегинден тартыб тыйганды, кёремисиз? — деди Иван

— «Кёзлерин джаб» деб кыычырмасала, билмейме, къалай этерик эдим...

— Да ма, алай этмесенг, танк шахаргъа ётуб кетерге да боллукъ эди,—деди комбат.—Кёзюосуз аджалдан кёблени къутхаргъанса.

Комбат арлакъда сёлешгенлеге къулакъ тикди:

— Къарасам, фриц, зыба-зыба атлай, меннге келе турады!—дейди бир аскерчи, тютюн тарта,—мен а, кёзлерими джандырыб, не этерими да унутуб, анга битгенме, игитда дейсе, фрицни бетин биринчи кёре эдим сора! Аланы бетлери адамлагъа ушай болмаз деб тура эдим да, сен кёрген, бизнича, кёзлери, ауузлары, бурунлары!

— Мыйысы уа, мыйысы, аны кёралмадынгмы?

— Аны уа кёрмегенлей да билеме—терсине къуюлгъанды.

— Аланы Гитлерни, кёзю кыйыкъча, мыйысы да кыйыкъды сора, фрицлери анга ушамай къаламыдыла!

— Сора сен фрицни кёзюн-къашын сынай тургъунчу, ол, «сына» деб, сени сакълабмы турду да?

— Бошатыб да кёоя эдим кесимден, бойнума тырнакълары кире тебрегенлей, мен да «уяндым», э-э-э-я, фриц шохум, сабыр бол, мен алкъын ол дуниягъа кетерге ашыкъмайма, сени Берлиningе кириб, Гитлеринг бла бетден-бетге саламлашыргъа керекме,—деб, тубге салдым, энди уа ма, сау-эсен сизни арагъызда олтурама,—деб, кёз кыса, ышарды.

Комбат да, ышара, ёрге кьобду.

—Комбат джолдаш, «Катюша» аламат зат кёре эдим, полкнун аладан бир талайы болса уа, фрицлени тойдурлукъ эди,—деди Евстафич.

— Тохта, бизни орамда да болур байрам, джолдашла, «Катюшала» да джетиширле,—деб, комбат, асхай-асхай, комиссар бла бирге кетди.

— Комбат кеси, урушха кириб, кючлю сермешгенди, тамам да граждандан къазауатдача, фрицлени къалджа этди.

— Да сора алагъа урушха кирирге ким эркинлик бергенди, алайсыз да командирле джетишмейдиле.

— Эркинлик! Фашистле уруб траншейледен ётуб

тебрегенлеринде, Батько да, комиссар да сермешиуге кириб-кириб кьалгъандыла.

— Бюгюн энтда чабарыкь болурла «шохларыбыз», — деди кьайсы эсе да.

— Аланы хатхулары джизгидиле, заманында ауузланыргъа тепсиге джарашыб тура болурла.

Бусагъатда уа тегерек шошдү Былайда эртденли болгъан джаханим бла энди болумгъа адам ийнанмазчады, алай а, майна, санитарла ёлгенлени ташыйдыла, джер-джерде танкала кюйюб-кюйюб. Кюн, бу къан тегюлген джерге кьараргъа суймегенча, кекде джашырылгъанды. Кёсю-башы салкьын болуб, кьарай турду да, сора сууукь джыламукъла теге тебреди..

Аскерчиле, кесек заманнга солуу табыб, плащ-палаткаланы кьаблаб, кими ауузланыргъа кюрешеди, кими, башын мылы кьабыргъагъа тиреб, чырым этеди, кими тютюн тартады. Анда-мында пулеметла, танкагъа кьаршчы тобла да, бурунларын ёрге-ёрге чончайтыб, солуйдула. Ала да арыгъандыла. Алай а ташыучула энтда окь, гранат, шышала ташыйдыла, энтда фашистле бла тубешиуге хазырланыу башланганды. Полкнун алкьын урушха кирмей, сахарда тургъан кьауумундан джангы адамла да келдиле. Свянойла кьызыу джюрюб тебретиле.

Уруш энтда башланыб, экиндиве дери барды. Джанлары сау кьалгъан аскерчиле блиндажда бир-бири кезлерине кьарашханларында, бир-бирин джангы кергенча болдула.

Блиндажда темир пешчикни оту ауангы джарытады. Ачыкь эшикден сууукь урлаб, аскерчилени бюгюнлю кьызыб тургъан санларына ёте башлагъанында, сержант кьобуб эшикге плащ-палатканы джайды; отдан да тамызыкь алыб, консерва кьалайны ичинде бензинни кьабындырыб, тегерегине кез джетдирди: Евстафич, кьабыргъагъа башын тиреб, чырым этеди; Иван юсюбашы тозураб, шкогун энтда кьолундан иймей олтурады, ол кьалкьый-кьала эсе да, сержант билелмеди; Мёлек, джаралы бутун узатыб, отха кезлерин чыракь ийиб, кьайдагъысын да билмегенча, алайды.

Сержант, чыгъыб кетиб, бирездан ызына кьайытханында, «насыблы, кьымылдарлай кьарыуу барды», — деди Мёлек, сержантха сукълана. Мёлек а кеси кесине, чебноу алыб бир джерден бир джерге атарлай кьарыуу

джокъча, алай кёрюндю. «Да, сора, бутуну джарасына да къарамай, бюгюнлю отну ичинде айланыб къалай турду да? Кюнортадан сора баргъан урушда пулеметдан айырылмай, къазауат этген Мёлек тюлмю эди...»

Мёлек энди экиге юлешингенди: бир Мёлек бир Мёлекге сейирсиниб тебреди. Танкны юсюне илиниб, шашхынлы адамча, шкогу бла аны тьююб кюрешген, юрюлюб келе тургъан фашист аскерге пулеметун суутмай окъ къуйгъан Мёлекге ма былайда олтуруб тургъан Мёлек уллу сейирсинди—ол Мёлек кесинде къарыу къайдан табханды? Бу Мёлек былай къарыусуз эсе, дуняда къалай джашарыкъды... Джашарыкъмыды? «Тохта, тохта... джашау... Энтда джашаргъа умут эте кёреме сен... Тамбла да уруш, тамблагъы кюн сени ахыр кюнюнг боллукъ эсе уа... Неуа бюгюн болгъан джаханимни кёргенден сора, адам дуняда джашау этелликмиди?!»

Шаркъ деб эсине Мотя тюздю. Сермешиу бошалгъандан сора, Мёлекни кёолу пулеметха къарышыб тургъанлай, къайдан эсе да Мотя эслеб чабды. Мёлекни кёзлери аны тубандача кёре, бир танымагъан адамына къарагъанча къарады. Мотя, аны кёолун пулеметдан айырыб, къалайгъа эсе да думп болду.

Сержант, къазанчыгъы бла суу къайнатыб, барыны кружкаларына къуюб:

— Уртлагъыз, саныгъызгъа джылыу барсын—деб буюрду.

Евстафич да, Иван да узалдыла, Мёлек, ичери келе къала эсе да эсгермегенча, алай а буйрукъну толтурмай болмагъанча, кружкасын алыб, эрине джетдиргенинде, джетер-джетмез эрни куююб, джыйырылды, сора кеси кесине сейирсине, «джарангдан джыйырылмай айландынг да бюгюнлю»,—деди. Айтыргъа, Мёлек кеси кесин да, къазауатны да, къазауатха къатышхан адамланы да, джашауну да не зат болгъанларын джаныгъдан ангыларгъа керекди...

— Юра,—деди Мёлек, ауузундан тылпыу чыгъаргъанына сейирсине, — меннге сен бир джууаб бер: ма былай бюгюнча уруш этиб, сёз ючюн, бир джылны барыб турсакъ, адам да, сауут да къайдан табылыб турлукъду? Полк тутхан джеринден ызына ыхтырылмай сакълады, кеси чабыуул этер ючюн а, къаллай бир кюч керек боллукъду? Тамблагъа уа саууту бюгюнден

азды. Фронтну учу-кыйыры джокъду, джер-джерде да былайдача къоранч, былайдача кыйын... — деб ингрили да джюрегин ашаб тургъан сорууун берди.

Сержант джууаб этелмезлик дуняны башында со-руу болмагъанча, ючюсю да аны ауузуна битдиле, Мёлек а дагъыда кшошду:

— Биз бюгюн джаныбызны аямай сермешдик эсе да, аллыбызгъа атлаялмадыкъ, атлар ючюн а, энтда неллай бир кюч керекди?!

Сержант кружкасын бир кълундан бир кълуна алды:

— Да ма, сёз ючюн, бизни полк, ызына ыхтырылмай, тутхан джерин сакълады, бу зат ол бизден узакъ болмагъан сахарны джаудан сакъламакъды. Къызыл Аскер энди кючюн джыя башлагъаны себебли, фронтлада болум тюрлене тебрегенди, оборонада турмай, Къызыл Аскер энди чабыуулла эте башлагъанын мен айтмасам да билесиз. Къоранч а—къоранч болмай, уруш болмайды. Бизни къралны адамы, рысхысы да джауну кысдаргъа джетиширикди,—деб сержант джууаб этди.

Бу затны былайдагъыла кеслери да билгенликге, сержантны ауузундан эшитгенлери къллерин чапырды.

Къайгъырмаз, Мёлешка, сен бизни бла болуб, бизге аджал келлик тюлдю, сен мёлексе, мёлек! Уруш да этербиз, хорлам бла юйлерибизге да къайтырбыз,—деб Иван, кёл эте, ауангы джарыкъда кесин ышартыргъа кюрешди.

Иванны сёзюню аягъын Мёлек тюгел эшитмеди—башы бир джанына кетиб, кирпичлери ауурла болдула.

Иван, аны эслеб, Мёлекни башын акъырын вещьмешокга салды, кеси да къабыргъагъа башын тиреди. Евстафич а, тюшюнде сёлеше, не затла эсе да айтды. Сержант да башын Иванга салыр-салмаз джукъугъа кетди.

Дуняны башында бу джукъудан татлы бла бу джукъудан ачы болмаз...

Пешчикде от, джана туруб, мутхуз болду, алай а джилтинлери, джукъланмай, кече джаныучу къамы-жакъчыкълача, джылтырайдыла. Эшике уа—къарангы кече, булут басхан кёкде не ай, не джулдуз кёрюнмейди.

Къарауулла ёлюмю тубюнден къутулгъан аскерчилени джукъуларын сакълайдыла...

Сермешиле кюнден кюннге къаты бола, сентябрь ай тауусулуб барады.

Урушдан бир кюнню чыкъмагъанча айлангъан полкызына ыхтырылыргъа керек болду: анга къаршы тургъан джауну кючю эки къатха уллуду.

733-чю полк, уллу къыйын салыб джарашдыргъан траншеяларын, блиндажларын къоюб, ачыкъ джерледе уруш эте, ыхтырылыргъа керек болду. Машина, арба кюч джетишимли болмагъаны себебли, ауур джаралыладан къалгъан бары джаяуду. Полк аты болса да, кючлю тозураб, адам саны, сауут саны да таркъайгъанды.

Мёлек бла Иван, къуру да барычуларыча, бир сафда бара, сагъышларын бири-бирине акъырын айтдыла:

— Ол джерни, бу джерни джаугъа къоюб, бизни аскерле ызларына ыхтырылдыла деб эшитсем, кёлюм къалыучан эди,—деди Мёлек.

— Энди уа?

— Энди уа билеме. Кёресе, батальонда шкогу хар аскерчини да джокъду. Граната, патрон амалтын ма бюгюн, кёрдюнг, батальон, кереклисича джаугъа джууаб этелмеди. Тобну, танканы, самолетну уа айтма да къой...

— Э-эй, сауут эркин болуб бир кирге эдим урушха, — деб термилди Иван. Бюгюн фрицле юрюлюб келе тургъан заманда мени гранатам болуб быргъасам эди, кёрюрем мыжт болууларын, мен а, гранатам, патронум да бошалды да, къанкъайдым да къалдым.

— Да мен а, мен? Пулеметну экинчи джерлерге амал табмай къалдым патрон джокъдан,—деди Мёлек.

— Эй-эй, ол «Катюшала» аслам болсала эдиле!

— Бизде джангы чыгъа башлагъан самолетла фашистленикиледен эсе деменгилидиле,—деди Мёлек, Мухамматны письмода джазгъаны эсине тюше.

— Джангы чыкъгъан танкаларыбыз, тобларыбыз да оздурмайдыла джаунукъулагъа, алкъын аздыла ансын.

Полк, нек тохтады эсе да, тохтады. Кёз байланганны себебли, төгерекде хар не ауангы кёрюнеди. Санларынгы титирете, алда сабийле, тиширыула джылагъан тауушла чыкъдыла. Бери хапар джетгенге кёре, ала, къачхынчыла болуб, къыбыла джанына баш алыб баргъан къартла, тиширыула, сабийледиле. Джолгъа тыкъ урулуб, къымылдаялмай, дауур-суююр андан чыгъады. Алада болмагъан улоу да джокъчады. Ат, эшек, велосипед.

Быланы былай късюб кетелмей, полк, этелген болушлугъун эте, биргесине тебретди: къюуб кетсе, ала джауну къолуна тюшерикдиле, биргесине элтсе да, кюндюз сермешу болгъан кёзюуде окъ-тоб джетерикди, алай болса да кёлтюре-кёлтюре, бирге сюркелдиле.

Кече сууукъду, аскерчиле уа, сууукъну сезген огъай, санлары отча къызыб, джараларына байлаулары джабыша, атлайдыла, аякъ юсюнде сюелирге амалы болуб, быладан бир джангызы госпитальгъа кетмегенди.

Джер аз-буз батмагъыракъды. «Къарачайда не джауса да, батмакъ болмаучанды»,—деб Мёлекни эсине тюшдю. Къарачайдан узакъ кетиб, энди ызына бара тургъанын бусагъатчыкъгъа дери сезмей туруб, бусагъатда сезгенинде, юйюне джууукъ баргъаны аны къууандырмады. Былайдан Къарачайгъа поезд бла сутка джарымдан джетериксе, алай а ол тукъум джету Мёлекге керек тюлдю...

Джюрюшлери энтда тохтады—алларында биягъынлай сабий джылагъан тауушла, дауур-суююрле чыкъдыла. Буйрукъла эшитедиле:

— Машинаны дженгил бошатыгъыз!

— Сабийлени, къартланы бери!

Къачхынчы къауумну не да этиб танг джарыгъынчы тылгъа ашыра айланганлары белгили болду. Бир къауум машинаны бошатыб, джюклерин аскерчилеге чачханларында, Мёлек бла Иваннга батальон миномет джетиб, аны экиси эки джанындан тута, джолгъа тебретдиле.

— Къачхынчыланы поездге джетдириб, машинала ызларына къайтырыкъ болурла,—деди Иван.

— Тамбла ингирге да джетелмезле ала, Ваня, поездге.

— Аны уа тюз айтаса.

Мёлекни буту хар атлагъаны сайын чанчады. Сыр-

тында джюгю ауурдан ауур бола баргъанча алай кёрюнеди. Кечеги аяз мамукъ габрайыны джагъасындан кире, (урушлада шинеллери бусаккланыб, энди габрайла бергендиле), тер басхан сыртын сууукъсуратды. Ваня бла кесини араларында батальон минометну тугъа асыры табсыздан кючден-бутдан атлайды, минометну ауурлугъу бир элли-алтмыш килограммдан кёб болмаз, алай а къуп-къуру джалан барсала да, кеслерине бек ауур кёрюннюк эдиле—джаудан ызына ыхтырылгъандан ауур не зат барды!

Мёлек неге эсе да абыныб джыгъылды, олсагъат къайсы эсе да, болушуб къобара:

— Къатдыр белни, эгешчигибиз, къатдыр, энтда ызыбызгъа къайтыр ючюн, къарыу керек боллукъду,—деди.

— Бери ий да къойчу,—деб Иван, минометну кесине тартыб, имбашына атаргъа кюрешди.

— Къойчу бир, Ваня, бери тутдур.

— Бир кесек солу, къайгъырмаз, — деб, Иван, къаллайла атды эсе да, минометну бойнуна атды, алай а узакъ бармай, Мёлек аны къыйырын алды.

Барадыла. Къюкб баргъан хар атлам джерлери, этлеринден юзюб атыб баргъанча, алай ачы тиеди. Къачан да оюм этерге излеучю Мёлекни башы бусагъатда, ма бу къарангы кечеде да, сагъышха кетгенди. Буту биягъынлай ачыйды, алай а ол ачыу бошду—ачыб, бишиб, кюйюб баргъан джюрегиди; ол къадар къан тёгюб, джан бериб сакълагъан джерлерин джаугъа късюб кетиб барадыла. Ма, Мёлек энтда бир атламны къойду. Энтда... энтда. Керти да этинден юзюб, алыб атыб баргъанча бир затды. Быланы хар бирине сорсанг да, алай айтырыкъды.

«Полк сермешир керекли къалдымы да?!—деб сорду Мёлек кеси кесине. — Шкогу болмагъан аскерчи сермешюде джауну шкогун сыйырыб къазауат этмедими да?! Бир джангыз окъ зыраф къорамады.

Арт сермешюде окъ амалтын пулеметну шум болуб къалгъаны эсине энтда тюшдю. Джауну танкалары келген заманда полкда сауут джетишимли болмады, самолетларына къаршчы туруп мадар да чыкъмады. Къысхасы, сауут кюч джаугъа тенглик этелмеди. Аскерчиле уа... аскерчиле, бирери бирер къапланча, сермешдиле.

Атлам. Энтда бир атлам. Джаугъа къалыб баргъан къарыш джерле...

Танг джарыкъ бере, полк тохтады. Биягъы тертеулен бир джерде олтурдула, сёлешген а джокъду, алай а сёлешиб да не зат айтсынла...

Евстафич, вещьмешогун къармай кетиб, галетле чыгъарыб, нёгерлерине да бирер тутдурду. Мёлек не кюрешди эсе да ауузуна элтелмеди: арыгъан санлары бла къайгъылы башы ачын-тогъун да унутдургъандыла. Сержант бла Иван да чайнаймыдыла, чайнамаймыдыла — къарамады.

Чууакъ эртден джангы туууб чыгъар-чыкъмаз, самолет гюрюлдеген таууш эшитилди. Юч бомбардировщик чыгъыб къалыб, аскерчилени башларындан бомба къуюб тебрегенлеринде, джерни ичи тышына айланганча, топракъ алай чачыла, хауаны къаралтды. Тисбюнден зенитка бла бизни аскерчиле да атдыла.

— Ваня! Ары къара! — деб Мёлек, кычыралгъанын кычыра, совет самолетну кёргозе, ёрге къобуб, кёкге битди: фашист самолет, алчы-гюлчю айлана, кюйюб тюшюб келе тура эди. Мёлек, бутуну ачыгъанын да унутуб, асыры къууаннгандан не этгенин эсгермей, самолет кюйюб, тюшюб баргъан джанынз чаба тебреб, сора кёзюн кёкден айырмай, джаханимни ичинде сын къатды. Анда, батальонну онг джанында, тюшюб, джау самолет джаналды. Совет самолет энтда бири бла сермеше тургъан заманда ючюнчю фашист самолет ётюб кетиб, алда бомба тауушла чыгъарды...

Орулгъан сабанланы тюр къауралары къачхы кюнде артыкъ да бек сары кёрюнедиле. Булутсуз болса да, кюнню къуту джокъду, джылытмайды. Къауум-къауум болуб, сабанлагъа къонуб тургъан чаукала, джууукълашыб келген аскерни эслегенлей, кычырыкъ-кычырыкъ эте, юрюлюб учадыла.

Иванны кёзю Мёлекге джетди. «Арабий, эслемей турамыды чачын?» деген сорууну ол энтда кеси кесине берди. Талай кюнню мындан алгъа, эки урушну арасында чыкъгъан кесек солуу кёзюучюкде, Иван Мёлекни чачы иги огъуна агъарыб тургъанын эслегенинде, тёппе тюрклерни къобхан болур эдиле. Иван кеси

да агъаргъан болур, алай а Мёлек, къыз тишируу, агъармаса, къалай иги боллукъ эди...

Ауур атлай, Иванны башына бу сагъыш келе келиб, «Мёлекни джюрегинде тургъан адамы да болур»,—деди да, сора бу затны не да этиб башындан дженгил къоратыргъа кюрешди, айланыб кеси кесине айыб эте, «бу кыйынлыкъда, бу джаханимде сен болмагъан затланы сагъышын эте кёреме»,—деб, сыртында джюгюн тюзетиб, башында бёркюн да джелпегей этиб, аллына узакъ къарай, тири атларгъа кюрешди. Этини кюлтюм тюшмеген, ууакъ джарасы болмагъан бир элиси къалгъан болмаз, саудан да кюедибишеди, ботинкалары аякъларындан тешилмегенли неллай бир заман болады, терлегенден аякълары, сууда баргъанча, алайдыла.

Мёлекге энтда кёзю джетди. Джюрюгенине болур, бети, къып-къызыл къына салгъанча, алайды. Бусакъ чыбыкъча субай саны, джюгюню тюрюнде да бюгюлмей, ариу барады. «Аллай санлагъа габрай тюр, шинель керек эди, шинель. Огъай, шинель да тюр, сахтиян тужурка»,—деб кёлуне келди Иванны. «Не зат кийсе да, ариуду»,—деди дагъыда, кеси кесине джууаб эте. Отха, суугъа да бирге кире, бирден чыгъа, Иван Мёлекни къалай эсе да бир тукъум бир джангы суймеклик бла суюди: къарнаш эгечни суйгенча да, джаш кызыны суйгенча да...

Алда баргъанла тохтаб къалыб, Иванны сагъышын бир ачы джылагъан тауушла бёлдюле.

— Ваня, эшитемисе?—деб Мёлек, аякъларыны бурунларына туруб, алгъа къарай сорду.

Сени джауунг да аллайгъа къарасын... кече алгъа ашырылгъан къачхынчыла къалджа болуб турадыла; бюген бери ёткб кетген джау самолет кырыб атханды.

Аскерчиле, бёрклерин башларындан алыб, сын-сын болдула. Кюн сайын ёлюмню бетине къараб айланган эркишле, ёлгенин былайда биринчи кёргенча, ауузларындан сёз чыгъаралмай, бетлери учхун-учхун болуб суюледиле. Джолну узунуна анда-мында арбала, машинала умур-чумур болуб, адам къолла, бутла джерджерде атылыбдыла. Мёлекни кёзю бир сабий ёлюкчюкге джетди. Аны бир бутчугъу къайда эсе да джожъду, къолчугъунда резин киштик суратчык

къаты кысылганлай къалгъанды, къоркъуу чабхан кёзчюклери кенг ачылыбдыла. Арлакъда, бети танылмай, чачы тозураб тургъан ёлюк бу сабийни анасы болурму?.. Кёзюнг джетген джер бары ёлюкден толуду. Анда-мында сау къалгъанлагъа санитарла, медсестрала болушлукъ этедиле. Мёлек Зумратны да эследи. Сабийден кёзюн айыралмай къарай, джыламукълары бетин джуууб баргъанын да эслемей, Мёлек аманына таянды. Бир кесекден бутлары кыйылыб, кёлю кете тебрегенлей, къатында биреуленден тутуб, тирилрге кюрешди.

Былайда ёлюклени барын дженгил джыйыб, дженгил басдырыгъа буйрукъ болду.

Аскерчилени бир къаууму арлакъда къабыр къазады, бир къаууму ёлюк ташыйды. Мёлек а... Мёлек, джуммай-джуммай тёге, биягъы санларын тыялмай, барыб бир арба чархха олтурду. Башын тобукъларына салыб, имбашлары къалтырай, неллей бирни джылаб турду, къайдам...

— Мёлешка,—деб Иванны шыбырдагъанча акырын айтхан ауазына башын кёлтюрюб, аны кёргенлей, кесин бютюн да тыялмай, кычырыкъ этиб джылады.

Иван, аны аллында чөгелей:

— Мёлешка, болду, энди кесинги эсле. Болду. Ёлгенлени басдырыб бошадыкъ, дженгил кетерге керекбиз,—деди.

— Сиз ёлгенлени джерге басдыргъанлыкъгъа, мен аланы эсимде басдыраллыкъ болмам, джюз джыл джашасам да. Ваня, алай къалай этдиле, сауутсуз-сабасыз баргъан сабийлени, къартланы?!—деб, джыламукъ кызартхан кёзлери тубан басханча бола, Иванга къарады.

— Да не сейирсиниу, Мёлешка, ала джаныуарладыла, джаныуарла! Аланы къолларына тюшген шахарлада, элдеде этген артыкълыкъларыны юсюнден газетле азмы джазадыла?! Ёлюмню уа сен къуру бюгюн кёрмейсе, кесинги эсле, тур, кетебиз,—деди.

— Ёлюмню? Бетден бетге уруш этиб ёлюу, Ваня, башха, ма бу тукъум кырыу—башха,—дей, Мёлек ёрге къобду.

Аны башха болгъанын Ваня да бек ариу биледи. Джумушакъ джюрекли джашны бу зат бюгюн къурчдан къаты къатдыргъан болур. Эсиндеди, бир бузоу

чукъ ауруйду, не къобмайды, не ашамайды деб, Иванны чакъыргъанларында, бузоучукъну сау болмазын билсе да, Иван къолунда болгъан мадарны барын этди. Ивандан болушлукъ излегенча, бузоучукъ аны кёжюне бир тукъум бир къарай эди! Тум къара кёзчюклерине ау чабыб къарагъанын унуталмай, Иван неллай бир кюнню баргъан эди! Ол джюрек энди къайдады? Урушдан сора сау къалгъаны болса, Иван къаллай адам боллукъду экен.. Бу сагъышладан тая келиб, Мёлекге:

— Сени излеб, биягъында айлана баргъанлайыма, бир тиширыу, юсюме мыллыгын атыб, «мени сабийими таб да бер» деб джагъамдан алгъанында, башымы къайры атаргъа билмей къалыб, акъылындан шашханын артдан ангыладым. Кючден бла бутдан ала барыб, санитар бла ашырыб келеме. Башында тюгюн кёймаздан къолун айырмай джырта, кычырыгъы санларымы титирете, бусагъатда да къулагъыма келе турады, — деди Иван.

Мёлек ауузун джарыб сёз айтмады—аны джюрегинде бусагъатда къайнаб баргъан дерт бла бола тургъан халны тышына айтырлай бир джангыз тилде да сёз джокъду... Экиси да тебретиле.

— Э-э, Мёлешка!—деб, Иван атламай сирелди.

— Не, Ваня?

— Сени шкогунг... Сыртында шкогунг джокъду!—деб, Иванны бетин бушуу басды.

Мёлек да сын болду. Июль айда огъуна Ваш Командованиени Ставкасыны къаты буйругъу болгъанды. Ол буйрукъгъа кёре, уруш баргъан джерде сауутун кёюб чыккъан Присяганы бузгъанга саналыб, айыбына кючлю джолукъдуруллугъун аскерчилеге айыртхан эдиле, ол огъай, джаралылары да сауутлары бла бирге къутхарыргъа деб буйрукъ алайды.

Мёлек да, Иван да ызларына къайытдыла...

Къазауат башланганлы урушладан чыкмай айланган полк бир элде тохтады. Джау ызларындан кыса келиб, былайдан бир джюз километр чакълы Узакълыкъда аллы тыйылганды, полк, кысха заман-

да адам санын, сауут санын да джыйышдырыб, джангы сермешиулеге хазырланыргъа керекди.

Бу элде джашагъан адамла, бычакъны ауузунда тургъанча, алайдыла—эркишилери къазауатда, къалгъанлары да къыбла джанына туруб кетиб къалыргъа бла къалмазгъа аккыл-теккил бола турадыла.

Сержант бла аны «окъ алмагъан» ючеулени бир къарт къатынны юйюне тюшдюле. Башы къанджал бла джабылгъан уллу тёртгюл юйде, эшта, аслам юйдеги джашай болур эди...

Тиширыу (Даниловна дегиз да къююгъуз атыма, деди), эркишилени бир абадан комнатха джарашдырыб, Мёлекни кеси бла къойду.

— Эшикте ол базыкъ томрауладан мен къобаралмайма, къайсыгъыз болса да джараллыкъ эсегиз, мен хамамгъа от этерем,—деб Даниловна алай айтыб, тилин къабды. «Бу тукъум тозураб, инджилиб айланганлагъа мен отун джарыгъыз деб къалай айталдым?»—деб кёлюне алай келе, чыгъарыб балтаны бермей, хоншусу къартха чабды.

Къонакъларында уа джарасы болмагъан бири джокъду: окъ сержантны ашыгъын тешгенди; Евстафични биягъы къолу хинкелге тагъылыбды; Иванны башы байланыбды; Мёлек бутундан асхайды. Кийимлеринде сау джерлери къалмагъанча, арт сермешиуде ол халгъа кириб, аланы ауушдуругъа заман чыкъмай, былайгъа джыйылгъандыла.

Даниловна отун джардырыргъа къартны алыб джетгинчи, была къалкъыугъа кетиб тура эдиле: Евстафич шкогун къучакълаб, юйге да кирмей, сыртында вещьмешогу бла, коридорда къалкъыу этеди; Иван, анга башын салыб, хурулдаялгъанын хурулдайды; сержант юйде болур. Мёлек а, терекле тюбюнде бир табджанда джатыб, дунияны башында андан зауукълу бир адам болмагъанча, рахат солуй, джукълайды. Терекден юсюне сары чапракъла, аяб этгенча, акъырын-акъырын тюшедиле; бата баргъан кюнню кёнденел таякълары джарыкъ берселе да, джылыулары джокъду...

— Былагъа кереклиси хамамды, хамам,—деб шыбырдады Даниловна келтирген къартчыкъ.

— Отун а, отун къайда хамамны къыздырыргъа?

— Отун джарабыз десек, уянынкъдыла, джукъу

уа былагъа ашдан-суудан да багъалыды. Э-эй, анасыны уа... Кёремисе бу кыйынлыкъны,—дей, къартчыкъ, арбаздан чыгъыб кетиб, бираздан кеси кючден кёлтюрген бир джаркъаны алыб къайытды.

— И-и-и, Гаврилыч, кесинги къонакъларынга уа? —деб Даниловна, къолан хотасыны этеги бла не ючюн эсе да сакъалын сылай, къартны ызындан арбазында хамамчыгъына кирди.

— Энди суу ташы да от эт. Мени отунум да болдукъду мени хамамымы кыыздырыгъа, къатын от тамыза къалгъанды. Э-эй, анасыны уа, кёремисе бу кыйынлыкъны, кёремисе?! Бизни джашла да бусагъатда къалайлада эселе да, ма былача бола айланадыла, Даниловна, а? — деб къартчыкъ, ызына буруб къарамай, арбаздан чыкъды.

Даниловна, арбазда къуюдан суу ташыб, хамамда къулакълы чоюнну толтуруб, отну да джагъыб, ызына чыкъгъанында, бнягъыланы чыртда уяныр акъыллары болмай, джукъуда эдиле.

Тёртюсюне да орунла джарашдырды. Бусагъатда орунда айланган эри бла эки джашыны орун кереклерин чыгъарыб-чыгъарыб джая: «Этлери бир кирсиз орунга тийсинле джарлыланы,—дей, джюреги эзилди: — Исси хант керекди, ичлерин джылытырлай»,—деб, юйде от тамызыб, печге эм уллу чоюнун асды. «Борщ этейим да, тамбла тананы сойдурурма. Тана, ийнек да меннге неге керекди, юйдегим юйюмде болмаса»,—деб кёзлерини мылысын хотасы бла сюрте, къобуста туурай башлады.

Кюн бата тебрерге хамам кючлю кызыды. Борщ да бишди. Даниловна, джукълагъанлагъа кёзюу-кёзюу бара да юслерине сюеле, уятыргъа кёзюу кыймай да къайта туруб, Мёлекни къатына барды.

— Кызым,—деб къолу тиер-тиймез, Мёлек, секи бир къобуб къайда болгъанын эсгерелмей, тёрт джанына къоркъуулу къарады. — Кызым, хамамны кыыздыргъан эдим, келчи, кесинги паргъа бир тут, сора адамыча бир тынчайырса,—деди.

— Къалгъанла къайладыла?—деб, Мёлек нёгерлери къайгъылы болду.

— Кел, джаным, ала да кпирле хамамгъа, кел, кызым,—деб, Даниловна Мёлекни саддан чыгъарды.

...Мёлекни бюгюн хамамда чекген зауугъу, мындан ары дунняда джюз джыл джашаса да, джетерча, алаи

көрюндю. Бутуну джарасы иги кесекден бери байланмай, байлауу юсуне кьатхан эди да, аны джибитиб алыб, кёбден бери кёрмеген джарасына сынаб кьарады. Патеген лампаны джарыгьында джарасыны тегереги ирин тартыб тургьанын эслеб, «эртденбла санчахта барыргьа керекди»,—деб оноу этди. Суу байлауну орнуна вешмешогунда бинт табыб, джангыдан байлады. Зумрат энтда эсине тюшдю—полк джолгьа чыгьарны аллы бла Мёлек аны излеб табмай кьалгьан эди.

Вешмешогунда эшмелерин кёрюб ахсынды, сора ары ызларына ашыгьыш бысдырыб, не ючюн алыб айланама быланы деб кёлюне келсе да, атмазын биледи...

Чачыны бозаргьанын Мёлек иги кесекде эслеген эди, нёгерлери кеслерин ол затны кёрмегенча, билмегенча тутханларын да Мёлек бек ариу сезеди, алай а сезгенин танытмайды. Не уа Ваня уа, Ваня. Ол да бозаргьанды, тюгю сары болгьаны себебли, иги танылмайды ансын, Евстафич а эртдеден да чал эди. Не сейир эсе да, бирчалай тургьан кьуру сержантды, джюрегинде кьыйынлыгьы уа быланы барындан да ауурду: юю, эт адамлары фашистлени кьолуна тюшген элде кьалгьандыла.

Эшмеле. Мёлек Мухамматны эсине тюшюрдю, аны не эсине тюшюрюрге, не артагьы письмосуна джууаб этерге заманы болмагьанды. «Эшмеле сениге алай джарашадыла, адам айтыб айталмазлай, эшмелеринг кёзюме кёрюне түруучандыла,»—деген эди Ол алай айта тургьанлай, Мёлек аланы кесиб кьалай атды?! Аны алдагьанча тюлмюдю?!

Кьысха чашчыкьны тынч тарай, акьылы башха джары кёчдю: башы чал кьыз Мухамматха неге керекди, ол тукьум чырайлы джашны биргесине чалбаш тышырыу кьалай кёрюнюр... «Да ол да болгьан болур чал,—деб кеси кесине джууаб бериб, сора айыб этди:—Ол затланы юсунден сагьыш эте турургьа айыб тюлмюдю?!»

Бу хамамдан джылны чыкьмай турса да тоймазлай, санлары алайдыла. Хамамны ичинде пар, Кьарачайда джаз кёзюуде Эни кьолгьа кеб болуб туруучу тубанча, кьалынды. Пар терлетиб, этинде ууакь джараларыны башларын ариулады. «Не суюмесенг да, чыгьаргьа керекди, мен этген зауукьну нёгерлерим да

бир этсинле», — деб Мёлек юйге баргъанлай огъуна, Даниловна, аллына исси борщ бла ётмек салыб, кеси джашланы уятыргъа чыкъды.

Эртденбла Мёлек джарасын байлатыргъа санбатха баргъанында, Зумратны кёрюб, сейирсинди:

— Къайдан чыгъыб къалдынг? — деб къууаныб сорду.

— Сен да сорма, мен да айтмайым, — деб Зумрат, кёзлери тола, башын бир джанына бурду да бинт кесек бла джыламугъун сюртдю.

— Мен полевой госпитальда эдим, алай а... Алай а госпитальдан джукъ да къалмады... Билемисе, ма тюз мени къатымда операция эте тургъан врач да, аллында джаралы да дуккул-дуккул болуб, мен а ма былай тургъанымча къалыб кетдим, — деб Зумрат, алай къалыб кетгени ючюн кесин терслегенча айтыб, энтда джуммай-джуммай теге, Мёлекни бутунда байлауун седиретди.

Медицина къуллукъчула, санитарла да урушлада седиреб, джукъаргъандыла. Алгъыннгы сабий садны мекаямы бусагъатда джаралыладан толуду. Аланы ауур къауумун тылгъа, къыбла джанына, ашырыу барады, дженгил джаралыла уа, джараларын байлатыб-байлатыб, ызларына къайтадыла. Джумуш къызыду.

Мёлек бла Зумрат терезе тюбюнде бир джаякълабдыла. Зумрат, Мёлекни джарасын бир сары дарман бла джууа:

— Госпитальны Къызыл крестин кёре тургъанлай, самолет бомбама дегенни къуюб, джер бла тенг этиб кетиб къалды, — деб, Мёлекден джууаб излегенча, анга башын кёлтюрдю.

— Къачхынчыланы да алай этиб кетдиле, билемисе, къолунда оюнчакъчыгъы бла сабийчик... — деб Мёлекни ол кёрген хыйсабы кёзюне сурат болду.

— Къалай къалдыкъ эсек да, биз, төрт-беш адам, сау къалыб кетдик, мени бир тюгюм да сытылмады, сейир тюлмюдю, ха? Сени аджашдыргъан эдим да, не бола айланнганынгы билмей эдим. Саубуз, Мёлек, сау-

буз! — деб, байлауну кысыб, ёрге кьобду.

— Айырылыб кьалыу урушда тынчды, Зумрат, тохта, кьууаныргъа алкьын эртдеди. Мотядан джукъ билемисе?

— Бомба чачылган бир кёзюуде Мотя топракъ тюбюнде кьалыб, башы кьарыусуз болган эди, иги эртдерек эди ол, кесим кьолум бла тылда госпиталь-гъа ийген эдим, — деб Зумрат, анга джууаб этиб, сора соруу берди: — Мёлек, урушха келгенинге сокьуранамыса, ха, тюзюн бир айт? — деди.

Мёлек быллай сорууну сакъламай эди, бу затны юсюнден башына сагъыш да келмегенди, сагъышха заманы да болмагъанды. Ол Зумратха джууаб этгинчи, джарасын байлатыргъа анга аскерчи келди. Зумрат аны джарасын байлай айланган заманда, Мёлек, терезеге сюелиб, кьарамын тышына джиберди. Джер-джерде аскерчиле. Полкнү штабы тюшген юйню эшик-лери чыртда джабылмай, связнойла, командирле, аскерчиле кызыу джюрюйдюле. Джылтырагъандан озуб, кьарыуу кьалмагъан кьачхы кюн иги огъуна чыкьгъанды. Сабийчикле, кьолларында портфеллери бла школгъа бара, аскерчилеге джолукъсала, тохтаб тохтаб кьарайдыла. Кьолунда оюнчакъчыгъы бла ёлюб турган сабийчик Мёлекни энтда кёзюне кёрюндю...

Тохта, Зумратны сорууу... Кьазауатха келгенине Мёлек сскьуранамыды? Сокьуранган деген сёз былайда келишмейди. Урушха кьатышыу ачы зат болгъанын адам улу бурундан бери да биледи. Мёлек аны кеси кёрюб, кеси чегиб айланады, ёлюмню бетине кьараб, аджалдан, халыгъа такьгъанча, ненча джолда кьалгъанды!? Саны—солуу, башы джастыкъ кюсеб инджилгени уа? Бир-бирде уа ауузунга джукъ салыргъа заман чыкьмай да кьалады. Айтыргъа, кьазауатда джашау, кьазауатдача болмай, кьалай боллукъду?! Да ссра Мёлек сокьуранамыды? Алмазлыкъ джерлеринде башымы отха нек салдым, деймиди? Бу зат эсине келмегенди. Сёз ючюн, бюгюн Мёлекге, кьайыт юйюнге, башынга бошса, деселе, аны эшитгенлей, кьууанч тыбырлы болур болмаз, шаркъ деб эсине нёгерлери тюшмей кьаллыкъ тюл эдиле. Аланы кьюуб кетерге кесинде кьарыу табаллыкъ тюл эди. Огъай, кьор-

кѳуудан, сокѳураныудан кѳб кѳатха кючлю совет адамны башында бир зат джашайды, ол затны атына бирлешиу дерге боллукѳ болур: кѳууанчда, бушууда да бирлешиу; кѳыйынлыкѳны, зауукѳлукѳну да бирден кѳлтюрюу, отха, тобха да бирден тюбеу. Бу затда эркиши, тиширыу деб айырылмайды — Ата джурт барына да бирди, хар ким да ёрге кѳобаргѳа кереклисин кеси ангылайды.

Тиширыу лѳтчикледен полкла, тиширыу снайперле, тахсачыла, партизанла бюгюн эркишиле бла бирге джаугѳа кѳаршчы кѳобхандыла. Огѳай, Мѳлек сокѳуранмайды, ёлюрге уа кѳоркѳады. Джашауну суюгени себебли, фашистлени бир джангызын кѳалдырмай чекден чыгѳаргѳынчы кюреширикди. Кѳуру да ма былай ызларына ыхтырылыб бармазларын биледи — Кѳызыл Аскер кючюн джыйышдырыб, уллу чабыуулагѳа хазырланады, бусагѳатда огѳуна кѳб джерледе джауну аллын тыя, кѳарыуун танытады. Бизни полк да кѳргюзюр, кѳргюзген да этгенди. Кѳуру бир кере тюл, талай кере да. Огѳай, Мѳлек сокѳуранмайды, бюгюн ёлюб кѳаллыкѳ эсе да, сокѳуранмайды, ашыкѳгѳан этеди, ма былай ыхтырылыб бармай, джаугѳа чабарларына ашыгѳады.

Бир кесекге бу оюмла башына келиб, Зумратха бурулгѳанында, ол, бир джаш аскерчини байлаб бошаб, ашырыб, Мѳлекге берген сорууун да унутуб:

— Сени фатарынг кѳалайдады? Ингиралагѳа бир кесек бош болсам, мен сеннге барырма да, олтурурбуз. мындан ары тюбейбизми, кѳалабызми, — деб мыдах айтыб, халатында кѳан тамгѳаланы бусагѳатда кѳргенча, алагѳа битди.

Мѳлек Зумратны джюреги сыннганын кѳргенлей огѳуна да таныгѳанды. Огѳай, сыннган тюл, дуниядан умун юзmekлиги танылады. Аны кѳзлеринде хар неге да сансызлыкѳ: джашаугѳа, ёлюмге да, кюннге, кечеге да, адамгѳа, малгѳа да, джерге-суугѳа да сансызлыкѳ ачыкѳ джазылыбды. Адам былай, кѳаллай болса да бир сылтау чыгѳыб, дуниядан джюреги тюнгюлсе болады. «Зумратны джюреги джашаудан тюнгюлюбмю кѳалгѳанды экен?» Бу соруу башын ала, Мѳлек, кесин не джарыкѳ этелгенин этиб:

— Мени Даниловнам аман кючлю сыйларыкѳды,

кел, — деб, тюшген ююн да айтыб, кете тебрегенлей, бир лейтенант кириб, къарачайча саламлашды.

— Саламынг узакъ болсун, — деб Мёлек да, Зумрат да къарачайлы кӱргенлерине къууандыла. Лейтенант, иги ауур асхай, аллына атлаб, кызлагъа кьол берди.

— Ол алайда сестрагъа бара тургъанлай, къарачайча сёлешгенигизни эшитиб бурулгъанма сизге. Мен Къазийледенме, атым Рамазанды. Сиз а? — деб кесин танытыб, кызла бла да танышды.

Лейтенантны къансыз бетинде муккурүракъ бурну кёзге артыкъ тюртюледи, санларын къатдырыб тутханы, кийими-башы тыйыншлысыча юсюне джарашыб тургъанына кёре, «кадровик болур» деб Мёлекни кӱлюне келди...

Отну, тобну ичинде бу тукъум тюбешиу къууанч тюбешиу болса да, нени юсюнден сёлеширге билмегенча, джунчудула: — Урушну бұ кыйын кёзюую, аскерлени ызларына ыхтырылыулары ауузунга сёз тюшюрюб, сёлеширча этмейди. Лейтенант, чуругъун тешиб, тобугъунда къалын байлауну кеси седирете:

— Къайсы батальонданса? — деб сорду Мёлекге.

— Ючюнчю батальонданма, лейтенант джолдаш, Капитан Морозовну батальонундан. Сиз а?

— Мен дивизияны тахсасынданма, полкну штабына джумушум болуб келген эдим да ызыма кетеме, — деб, лейтенант тобуугъун Зумратха ачды.

Мёлек кетиб къалса да боллукъ эди, Зумрат бла сёзюн бошагъанды, алай а джюрегинде къайгъысын айтыб лейтенантны сёзюн эшитирге сюйдю.

— Ахырсы, ма былай барыб къачаннга дери турлукъбуз, Рамазан? Халкъны бизге ышаныуу къаллыкъмыды? — деб энди, аскер джорукъдача болмай, тюз атын айтды.

— Халкъны бизге, кесини Къызыл Аскерине, ийнаныуу ёсгенден ёсе барады, Мёлек, — деди Рамазан, джарасы ачыб, джыйырыла.

— Къалай ёсер, биз ызыбызгъа ыхтырыла барабыз сора?

— Ыхтырылыуда да ыхтырылыу барды. Биз къачыб бармайбыз, фашист аскерлеге къаллай зарауатлыкъ тюшюрюб барабыз?! Кючюбюзню джыйыб, ызыбызгъа

кыайтыр ючюн барабыз, Мёлек, — деб, джарасын байлатыб бошаб, ёрге кьобду. — Къалай суйсегиз, алай ангылагъыз, ёзге, чабыуул этиб, бизге аякъ тутдурмай келгенле ала болсала да, хорламгъа ийнамларын таууса башлагъанла да аладыла. Бизни тахсачыларыбыз тутуб-тутуб келтирген фашистледен кёбюсюню халы алайды.

— Хо, Совет Союзну бир ыйыкыгъа аллыкъбыз деб туруб, муратларыча болмай къалгъанында уа...—деб анга алай айтыб, «насыблы, тахсачыды» деб сукъланды.

— Къоркъмагъыз, кыызла, Берлинде эсен кёрюшейик, — деб Рамазан, саламлашыб, джолуна кетди.

Таб бусагъатда ары, Берлинге, тюшюб къалгъанча, Мёлекни кёлюне асыу болуб, Зумратха къараб ышаргъанында, биягъы Зумратны кёзю-къашы туюлюб, ичинде къайгысына кетиб тура эди. Мёлек къалай этерге билмей туракълады.

— Одесса шахарны бизникиле ма бу кюнледе аман алаMAT джакълайдыла, — деди Мёлек, политрукну айтханы эсине тюше, Зумратны джюрегин чапырыр ючюн. — Авиациябыз, флотубуз да джаугъа алайда уллу халеклик саладыла. Мындан алда «Правда» газет да джазгъан эди аны юсюнден.

— Ба... ба... башы юзюлюб, мен... мен къараб тургъанлай, тёнг... тёнгереб кетиб, дже... джерге джагъылыб къалгъан эди, — деб Зумрат, чыртда кёзюнден кетмей, сурат болуб къалгъан ёлюмню сагъына, кесин тыялмай, зуккочукъ эте, джылаб башлады.

— Кесинги эсле, Зумрат, юсюнге кире, чыгъа турадыла, айыбды, къазауатда болгъанынгы унутма. — дей, Мёлек бир кёолу бла кьучакълады. Зумрат халатыны этеги бла кёзлерин сюрте тургъанлай, башха бир медсестра кириб:

— Йодунг бармыды, Зумрат, мендеги бошалгъанды, — деб, сора аны халын эслегенинде, кёзюне джити къарай: — Джаралыла сени былай кёрмезге керекдиле, мен аланы бери иймем, байларма, сен бираз кесинги эсле, — деб, ашыгъыш чыгъыб кетиб тебреди.

— Огъай, Поля, мен бусагъат, — деб, Зумрат аллында дарманлагъа, кыптылагъа гузаба узалды.

Тозурагъан полк хар несин ашыгъыш джамайды. Аскерчилеге джангы кийимле да бердиле. Мёлекни энди юсюн ариу къабхан шинели барды. Эркишилеге мамукъ габрайла бердиле.

— Батальонну джангыз кызын не къадар ариу кийиндир,— деб комбат старшинагъа буйрукъ бергенинде, ол:

— Шинелле уллудула, командир джолдаш,— деди.

— Уллуну гитче этдирирге болады, буйрукъну толтур,— деб Батько штабха бурулду.

Полкга джангы адамла келедиле, сауут-саба ташылады. Кысхача, кече-кюн демей хазырланыу барды.

Мёлекге ашарыкъ салыб, Даниловна аны къатына чёкдю. Не эсе да бир айтыры болгъаны белгиледи.

— Кызым, сени акъылынг бла, джау аскерле ма былайгъа, бизни элге келирлеми?

— Мен тюсюн айталлыкъ тюлме, Даниловна, къазауат — къазауатды. Билмей тургъанлай, тюрлениуле болуб къаладыла, — деб Мёлек экили джууаб этди.

— Сермешну, таб, ма бу элде болуб къаллыкъ эсе да, ким биледи, мюлк джаны бла уллу магъанасы болгъан алларында аз сахар джокъду, алагъа джауну иймез ючюн, кюреш барлыгъына не сёз.

— Джау былайгъа джууукълашса уа, мен къалай этерими оноун салгъанма, — деди Даниловна.

— Кыалай?

— Ма бу сен кёрген межамларыма къолум бла от салыб, аскердегилерими суратларын да къойнума къысыб, сизни бла кетиб къаллыкъма, этерим олду, кызым, — деб мыдах айтды.

— Ашыкъма, Даниловна, аллай къоркъуу бөлса, колхозугъузну адамын, малын-мюлкюн кыбыла джанына ашырлыкъдыла, — деб, столдан къобуб, бюгюн алгъан аскер паегун вещьмешогуна ичинден чыгъарыб, Даниловнаны аллына салды.

Мёлек арбазгъа чыкыгъанында, сержант отун джара тура эди. Иван, орамдан кирир-кирмез, бетин къуанч джарыта, сержант бла Мёлекге:

— О-о, билемисиз, джангы сауут чыгъаргъандыла бизникиле! Бюгюн огъуна чачарыкъдыла, полкга кереклисича бир келгенди дейдиле! — деб халар айтды.

— Не сауут? — деб экиси да бирден соргъанча сордула.

— Автомат! Пистолет-пулемет да бир аты!

— Сора Тозланы къоябыз?

— Да къоярыкъ болурбуз.

— Меники уа Тоз да тюл, карабинди. Эсингдемиди, Ваня, мен ол джаханимде карабиними къоюб кетиб, экибиз да артдан излеб табханыбыз? — деб Мёлек кёзюне ол кюнню кёргюздю.

— Бир минутха автомат-пистолет минг кере атады, дейдиле. — деб Иван ол сауутну юсюнден эшитгенин быллагъа төкдю.

Юйню джаны орам бла иги кесек аскерчи озуб теб-регенлей, была ючюсю да, сёлешгенлерин къоюб, ала ташайгъынчы, ызларындан къарадыла.

— Джангыла, — деб сержант ол сёзю айтыб, кьолунда балтасын дюккючге чанчды да, юйге кириб, кийиниб чыгъыб, батальонну штабы таба кетди.

— Письмо джазаргъа керекме, — деб, Мёлек юйге тебрегенинде. Иван, къалай эсе да ауузундан сёз чыгъаралмай, къатышханча болду. Нек? Эшта, айталлыкъ болмаз. Къалай алай болса да Мёлекни письмо джазарын онгсунмады... Алай болса да айланыб кеси кесине ачууланды: анасына, эгечине джаза эсе уа? Неда тенгине, танышына. Джашха джазмай эсе уа?! Ёзге, кимге джазса да, не дауунг барды?! Мёлекни эгечича да, дунияда анга эм багъалы къызча да сюйген Иван биргесинде айланыб тургъанлай, башхалагъа письмо ол къалай джазар..

Бири бирине къаршчы оюмла башын тели эте тургъанлай, Евстафич, кьолун байлатыб келди да, автоматны юсюнден ол да кьууанчын айтыб, Ивановны сатгышынын бёлдю.

Мёлек, Анисатдан да, Мухамматдан да письмола алыб, джууаб этерге бусагъатха дери заман табмай тургъаны себебли, джазаргъа энди стол джанына джарашды. Мёлекни кажасы уа столгъа нек келгенди? Окъ ызлары белгиле танылыб тургъан каска къараб-къарагъынчы Мёлекни кёзюне сермешулуни кёргюзгенинде, кёзюнден ташайтыргъа излей, къатында шиндикге салама дегенлей, каска дыгъырдаб полгъа тюшдю. Юй тубюнде джумушун эте айланган Даниловна, аны эшитиб, келиб касканы алды да:

— Мен къарайма деб алгъан эдим, хай-хай-хай,

кызым, мынга ненча окъ тийгенди? Меникилени башларында да быллайлары болурла. Уруш бара тургъанлай, была тисшкб, анда-мында къалыб кетселе уа... — деб, касканы алыб, хотасы бла да кёзлерин сюрте джанлады.

Мёлек, алгъын Анисатха джууаб джазаргъа тебреб, не джазаргъа билмей, карандашыны учун ауузуна къаба, сагъышлы болду. Не джазсын? Ызларына ыхтырылыб барыуларынмы? Сауут-саба джетмей, бир-бирде джумдурукъ уруш этиулеринми? Бу болумгъа бушууларынмы? Да, тохта, къуру быланы полк джауну аллын ненча кере тыйыб, къаллай бир къоранч салгъанды? Къабланлача уруш эте, аскерчиле къаллай джигитлик кёргюзедиле? Сауут а, сауут... Къазауат башланганлы «Катюша» чыкъмадымы?! Не уа бюгюн Ваня айтхан пистолет-пулемет а? Огъай, урушну аллы бизге ауур болса да, хорлам бизники болуруна аскерде кишини да ишеги джокъду. Къалгъанлача, мен да уруш этеме. Нёгерлерим да бек иги адамладыла. Джара-мара деб да джугъум джокъду. Хорларыбызгъа ийнанаме деб, бу магъанада джууаб джазды.

Мухамматха джазаргъа башлаб, сагъышха кирди. Бу арт кёзюуде Мёлек этген оюм теренден-тереннге барады. Мухаммат бла кесини юсюнден этген оюму. Биринчиси, ёлюмню ичинде айланыб тургъан адам суймекликни юсюнден сагъыш этерге джараймыды?! Аджал кюнде-кечеде да мараб айланады сора... Экинчиси, башында акъ чачы бла Мёлек Мухамматча аллай илячиннге джашау нёгер болургъа керекмиди?! Огъай, суймекликни юсюнден сагъыш ма бу болумда, бауур кырылгъанча, джюрекден кырылыб кетерге керекди.

«Тохта, да сора мен суймекликни чакъырым келтирген эдим джюрегиме?! Джашаугъа иги муратла этдирген ол тюлмю эди да? Сора джюрегимден къайры атайым? Не уа аталлыкъмамы? Аллай къарыуу кимни барды? Къазауат адамны не джаны бла да сынайды, суймеклигиме ёлгюнчю да тюз боллукъма, алай а бюгюн кюнде аны юсюнден сагъыш этиб... айыб болур... Айыбмы? Да джашаугъа тырмашдыргъан, ёлюмню хорлар кюч-къарыуу берген суймеклик тюлмюдю? Джаш кызыны, кыыз джашны суймеклик. Ата, ана баланы, ол да аланы суймеклик. Туугъан джуртун суймеклик. Адам улуну суймеклик. Джю-

реке суймекликни джукълатыргъа излеген джашау-
ви джукълату тюрлюдю? Огъай, суймеклик бююн
бу ачы кюнледе бююн да бек джашаргъа керекди.
Мени джюрегимде Мухамматха суймеклигим да. Алай
а акъ чачым... Акъ чачынг бла биреуню юйуне келин
болуб кириу... Бютеу халкъгъа тюшген кыйынлыкъ-
дан агъарса да, агъаргъанды. Къыз деген сёз ёмюрле-
ден бери да джашлыкъ, тазалыкъ, назиклик деген сёз-
ю, акъ чачынг бла уа... Джашлыкъ. Сенден джаш
джокъ эсе да... акъ чач...

Мёлек, тетрадь къагъытны алыб, джаза башлады:
«Багъалы Мухаммат!» Бу сёзлени джазыб, дагъыда
сагъышха кетди. Не зат джазсын? Мухамматны кеси-
ни письмосуну хар тизгининден суймеклик отну джы-
лыуу уруб турады.

Бу письмо бусагъатда кёз аллында болмаса да, Мё-
лек аны азбар биледи. Письмону чынг тюбюнде уа
«Къызыл джолдуз» орден бла саугъаланганма», деб
бир бош затны юсюнден сагъыныб кьойгъанча къош-
ханды.

«Багъалы Мухаммат!» деген бу эки сёз, химит ка-
рандаш бла джазылыб, сакълайдыла. Андан ары не
джазсын? Мухамматны орден бла саугъаланганына
кьууанганын? Анга асыры кьууаиигандан, Мёлекни
джюреги бююннге дери да кёлтюрюлюбдю. Айтыргъа,
бу арт айда совет авиация кёб джигитлик кёргюзеди.

Мёлек къагъытха ийилди: быллай бир сагъыш нек
этеди? Джюрекде не бар эсе, къагъытха ол тюшюн.

Тилини учунда айлана тургъан сёзню джазалмай,
андан-мындан келтире тургъанын эслеб, Мёлек кьолун
къагъытдан алды. «Джаным, Мухаммат, мени сеннге
суймеклигим да меннге кюч-къарыу сала, бу джаха-
нихни ичинде да джашаргъа амал береди», — деб
джазса, не болады, джюреги бу сёзлени айта турады
ора?! Къой-къой, джан къайгъылы болумда суймек-
лик деген сёз джарашмайды... Алай а Мухамматны
письмосунда джарашхан да этиб, Мёлекни джюрегин
да джылытады да?!

«Не эсе да Шыдакълай къатышханма», — дей, Мё-
лек энтда джазаргъа ийилди... «Багъалы Мухаммат» де-
ген сёзлени да тюблерин таукел тартыб, энтда джазыб
тебреди.

«Багъалы Мухаммат! Сеннге айтырым асыры кёбден,
къайсысын башларгъа билмейме. Аз джашауумда,

кысхача, ма бу эки-юч айда кѳбно кѳргенме да, ичине сыйындырыб болалмайма. «Тиширыугъа къазауатха къатышыргъа керекмиди?» деген соруу башыма келеди. Табигъат тиширыуну юйге, юйдегиге, айтыргъа, гокка хансча, джашауну джасаргъа джаратханды. деген айтыу джюрюучен эди. Мени сартын, бу айтыу тюздю — тиширыу юйге къууат салады, аны кертти да гокка хансча ариулугъу эркишиге къанат бергенлей турады. Ариулугъу деб жангылыб айтмадым, нек десенг, эрши тиширыу болмайды, аны ючюн болур, сютге чѳб тюзгенча, тиширыуну юсюнде не кесек да эрши зат кѳзге тюртюлюб къалады, ол огъай, эркишиге джарашхан чал чач да тиширыугъа, артыкъсыз да джаш тиширыугъа, джарашмайды...

Урушда уа... Урушда да тиширыу ариулай къалады, урушну кыйынлыгы анга эркишиден ауур болса да, кѳлтюре биледи, кѳлтюрюрге кесинде къарыу табады. Аны ѳмюрю эркишиге дагъан болгъанлай келеди сора, кыйынлыкъ джетген кюн юйде олтуруб къалай къалсын? Ата джурт эркишиге, тиширыугъа да тенгди, ол себебден бююн бизни орнубуз мында болургъа керек эди да, орнубузну алгъанбыз.

Багъалы Мухаммат! Письмом ушагъыусуз узун болуб барады, — заман чыкъгъанды да. Урушдабыз, тамбла къалай болурубузну билмейбиз, аджал бизни къуру да сургенлей айланады. Ол себебден башха заманда айталмазлыкъ затымы айтыб къояргъа излейме: татлы суймеклик не зат болгъанын сени юсюнг бла сезиб, чекдим. Мени ол насыбымы менден не ѳлюм, не башха кыйынлыкъ алаллыкъ тюздю. Ол сен таныучу, ол сен суйген Мѳлек энди чал болгъанды, — деб бу сѳзлени къошуб, сора джазгъанына сокъураныб, юслерин бузду: Мухаммат таныучу Мѳлек Мухамматны эсинде алайлай туругъа керекди, аны джюрегин мыдах этерге джараймыды! Артдан къалай болсакъ да, кѳре барырбыз, деген оюмда тохтады.

Мѳлек письмосуну тюбюне къол да салгъынчы, «линейкагъа!» деб буйрукъ болуб, тѳртюсю элни ортасы площадха ашыгъыш атландыла. Полк алайда тизиле тура эди. Джангы келген аскерчиле да къошулуб, полкну саны орнуна тюзгенди. Кюн ариу болгъаны себебли, аскерчиле джалан кѳлеклери бла суюледиле. Бу джангыз суткада солуу алгъанлары къарыу бериб, бетлерине къан ургъанды.

Полжну командири полковник Джафаров, комиссар Кузнецов, батальонланы командирлери, комиссарла, политрукла бары да былайдадыла.

Оператив бөлүмнү тамадасы капитан, кьолунда кыагыты бла алгъа атлаб, кесгин ауазы бла полкда буйрукъну окъуб тебреди. Буйрукъда, гитлерчи фашистле бла уруш эте, полк джигитликни, усталыкыны көргюзгени, халкъ мюлк магъаналы районнга джауну бошламай, аллын аслам заманнга тыйгъаны ючюн, оккерчилеге бюсюреу джазылгъанды. Бир талай аскерчири медалгъа, орденнге буюрулгъаны да айтылды.

— Гебенланы Мёлекни «Къызыл джулдузну» орденнге тыйыншлы көрюрге, — деб атын эшитгенлей, Мёлекни кеси кесине ийнанмагъанча бола, къатында Иваннга кёз джетдирди. «Сенсе, сен!» деген маталлы Иван джю-башы бла сёлешиб, Мёлекни кьолуну учун табыб, алгъышлады. — Джау танканы тыйгъаны ючюн! — деб капитанни окъугъанын Мёлек тюшюндеча эшитди.

Юч нёгерин да медаллагъа тыйыншлы көргендиле. Линейка бошалгъанында, төгерекедегиле Мёлекни кызыу алгъышлай, кьолун тутдула, кимден да алгъын а — нёгерлери, алай а Мёлек, кеси бир аманлыкъ этгенча джунчуй:

— Юра, мени орденнге тыйыншлы көрюрлей, мени не этгенме? Сиз, ма сиз ючюгюз да деулеча сермешгенлик, мен а алкын юрене турама. Евстафич, сёз ючюн, танкны тюбюне кирирге аздан къалгъан эди, аны кесим көзюм бла көргенме. Мен... — деб нёгерлеринден сартынганча болду.

Сержант чакъырды. Кесини адамларын төгерегине джыйгъанында, ротагъа къошулуб, элден тышына чыккъдыла. Будаиы чалынган бир сабанда тохтатыб, ротаны командири лейтенант автоматны юсюнден башешириклерин айтды.

— Ма бу автомат, алай демеклик, пистолет-пулемет. быйыл 1941-чи джылда чыккъгъанды. Патронлары 1930-чу джылда чыккъган пистолет патронладыла. Патронну кыарыуу 800 метрге дери сакъланады, бир минутха минг патрон джибериледи, атылгъаны уа отуз-маз башлаб джюз кереге дери атылады. Диски патрондан толгъан заманда автоматны ауурлугъу 5,3 килограмм, патронсуз 3,5 килограмм болады. Энди чачыб, джыйыкык, атхан да этейик, — деб ротаны командири, автоматны бир-бир чачдыра, джыйдыра тебреди.

Рота автомат бла шагърей болургъа, полутрук келди. Ол, урушда къоркъуб къачханланы юсюнден Баш Командованиени буйругъу бла шагърей эте, былай деди:

Уруш баргъан кѳзюуде мухоллукъ этиб, ызына къачхан аскерчи бизни батальонда бек аз тюбегенди.

«Мен а, мен? Биринчи кирген кюнюмде ызыма дыбыртлаб къалай бара эдим? Ол танк тюбемесе, къалайгъа дери барлыкъ эдим экен? — деб кѳлюне келди Мѳлекни, политрукга къулакъ сала.

...**П**олкнун аскерчилерини кѳллери кѳлтюрюле, бетлери джарый, автоматла алдыла. Бары да тюл, бир къауумлары.

— ...Алай а, аз-кѳб болса да, урушдан къачхан, мухоллукъ этген, — къоркъууну кѳлтюрте, джюреклеге къайгъы салгъан бююн кюнде Ата джуртуна амалыкъ этиудю, ол себебден алай адамгъа къазауатны кѳзююнде джурюген закон бла сюд этилликди... — деб политрук буйрукъну окъуб ангылатды.

Андан сора, бу арт кюнледе фронтлада болумну юсюнден хапар айтды:

— Москваны джакълагъан аскерле оборона урушла бардырадыла. Одесса ючюн урушланы билесиз. Одессаны стратегия джаны бла магъанасы бизге уллу болгъанын эсге ала, джау, аны къымар ючюн, не къарыун да салгъан эди. Бизни джаяу, атлы, тенгиз флотда аскерлерибиз, авиациябыз, адам айтыб айталмазча джигитлик кѳргюзе, Одесса ючюн къазауат этиб, джаугъа уллу къоранч салгъандыла, 73 кюнню ѳхтем аскерчиле джауну 18 дивизиясын былайгъа байлаб, башха аскерлерине болушурча мадар бермей, халеклик салыб туруб, Кърымгъа джанларгъа керек болдула. Одессаны къоруулауну магъанасы бек уллу эди. Гитлерни къысха заманны ичинде къазауатны бошаб къояргъа деген планын буза, мен биягъында айтханымча. 18 дивизиясын алайдан тебдирмей тутдула. Юг фронтуну аскерлери Днепр сууну аргъы джанына къайгъысыз ыхтырылыуары Къара тенгизни Север-запад джанында адамыча къореширге къазауат-Тенгиз флотха мадар бергенди. Одесса ючюн уруш бардыргъан аскерле энди Кърымны джакъларыкъдыла.

Орусча аз-буз тили чала, политрук бу хапарны айт-ханьында, аскерчиле кьууанмадыла: уллу совет порт-таны бири Одесса да кьолдан ычхынды. Кьырымгъа да уллу кьоркьуу. Одессаны кьоруулауда аскерчиле да, шахарда джашагъан адамла да, тенгиз флотчулары-быз, авиациябыз да уллу джигерлик кьоргюзгенлери х-ьды, алай а кьазауат кючню базманнга салсанг, ал-кьын энтда джаунукьу онглуду.

— Эсингдемиди, Ваня, Одессаны джакьлагъан лёт-никлени юсюнден газетде статья? — деди Мёлек.

— Королевну, Малановну-затны юсюнденми?

— Хо. Кьалай кючлю уруш этгенди ала! Быладан кора да алты лётчикни юсюнден айтыла эди, эсингде-миди, Шестаков, Рыкачев, дагъыда башхала.

— Лётчикледен башха эсингде джукь кьалмагъан-ыды? — деди Ваня, фатаргъа кетиб бара.

— Бек билесе эсимде артыкь тургъанны уа, Ваня.

— Билеме, Мёлешка, Чапаев атлы 25-чи джаяу ди-визияны пулеметчиги комсомолчу кьыз Онилова?

— Беш джюзден артыкь гитлерчини кеси бошагъ-анды! Ма, урушну алай этерге керек болады, Ваня. Мен... мен, — деб Мёлек ич сагъышына кетди.

Алларында кьобуз таууш чыгъыб, экиси да кьулакь ийдиле. Сейирсиннгенча, экиси да бир-бирине кьара-дыла. Была кьобуз, харс эшитмегенли эм азы бла джюз джыл этгенча, кеслери уа, дуня джаратылгъ-ынлы джашай, кьорюрлерин-кьормезлерин да кьрюб бо-цагъанча, аллай бир кьуджур халгъа кирдиле.

«Яблочкону» джарыкь макъамы уа, мыдах элни башында, кькге ёрлей, эниб, юйлени эшиклеринден, герезелеринден тюше, адамланы джюреклерин кьоз-гъай, орамгъа тегеди. Кюнортадан аз джанлагъан кюн да, хар кимге кьз кьыса, таякъларан ёрге сюер-те кьарыуу джетмей, кьнделен-кьнделен ийгенди.

Кьобуз таууш джууукьдан-джууукь эштите тебреди. Кеслери да билмегенлей, Мёлек бла Ваня, дженгил-тен-дженгил атлай, бир уллу тёртгюл юйню арбазына джетдиле. Былайы аскерчи джашладан толуду. Аскер-чи кьызла, медсестра, телефонист кьызла да бардыла.

Арбазны тегерегин алыб, хар ким ортада тебсеген-деге кьарайды. Элчиле да иги огъуна джыйылгъан дыла.

Кьобузчу, улайгъан эркиши, бюгюн алгъан авто-

матын сыртына этиб, кишиге да къарамай, башын бир джанына буруб согъады. «Яблочкодан» башха тартыу биле да болмаз ансын, аны бир алмашдырыр эди.

Мөлек бла Ваня, артдан, сюелиб, тебсегенлени аякъларын кёрюр ючюн, боюнларын созалгъанлары чакълы бир созуб кюрешедиле, алай а ма Ваня, Мөлекни кьолундан тартыб, джашланы араларын джыра, алгъа чыгъарыб, кълалгъанлача, харс кългъа тебреди. Ортада, уа эки джаш усталыкъларын салыб чанчыладыла: чегелей, кьоба, тобукъларын кългъа, аякъларыны бурунларында тик тура, кеслерин тебсеуге бергендиле.

Мөлекни джюреги дженгилден-дженгил ура, джаны-къаны бусагъатда бу кьобуз бла тойгъа кетиб бара тургъанын сизди. Онг аягъыны бурну уа кеси аллына тебсей тура кёре эдим... Аягъын тохтатды эсе да, джюрегини кълзыу ургъанын сёл этелмеди, этерге да излемейди. Бусагъатда ол тебсей тургъан джаш, аскерчи джаш болмай, Мухамматча, кёзюне алай кёрюндю. окъугъан заманында, джангы джылгъа аталыб, джыйлыу болгъан эди. Курслары комсомолгъа бирден кириб, ол кече алайда комсомолну шахар комитетини секретары билетле да берген эди...

— Э-э-эй, кёресе, «Краковякга» барыуларын! — деб Ваня Мөлекни эсин бёлдю.

Керти да, ма, джашла, бир-бири кьолун алыб, «Краковякга» барадыла. Къараб тургъан тиширыула да чыгъыб-чыгъыб тебсерге кьошулдула.

...Той башланганлай, Мухаммат чыгъыб, Мөлекни аллына келиб, черс бере, тебсерге чакъырды, Мөлек чыгъыб тебсеб тебрегенлей, аякълары, кеслери алларына баргъанча, ойнаб башладыла...

...Кълыз сабийчиклени, джашчыкъланы, иш этиб элде тебсерге юретген болмагъанлыкългъа, ала, тойлада тубден-башдан кире, токълу, бузоу кютген джерлеринде эниклей, тебсерге юрениб кълалыучандыла. Мөлек да алай юрениген эди.

...Ол кечеге Мухаммат да кълалай ариу Мухаммат эди! Узун ингичге сюегине кёк схарла галифеси бла акъ кёлеги кемсиз джарашыб эдиле. Кёлегини мийик джагъласындан эзиюне дери кълара малгар тьюмеле, чибинчикле кьонганча, тизилиб, белин бууб тургъан белибауну тубюне кириб, андан ары чыкъмай, тохтаб кълалгъан болур эдиле.

Кёк бухар бёркюню тубюнден чач бурхусу мангылайында ойнай, чалады...

— Кавказ тартыу сокъ, кавказ тартыу! — деб кьатында Ваня кьобузчугъа кычыргъанында, Мёлек, сатъайыб, анга бурулду.

Кьобузчу «Джашасын бизни партия» деген джырны макъамын аман халек бардырады.

— Эй, кенгиге тур, полкнун эгешчиги тебсерикди! — деб, Ваня, Мёлекни бойнунда автоматын алыб, ортагъа чыгъарды. Харс уллу болду.

— Бу тартыугъа «Стемейге» барыргъа боллукъду, «Стемейге» уа бизде экеулен барыучандыла, — дей, Мёлек арада сюелди.

Бу кёзюуде джашланы араларындан биреулен ортагъа чыгъыб келе тура эди. Ол а политрук.

Политрук, бир-эки төгерек айланыб, Мёлекни аллына келиб, черс берди. Мёлек, кьоллары ариу ойната, аны аллында сюзюлюб тебрегенинде, аякълары джерге тие-къала эсе да, билмегенча, алай болуб, къават битди...

...**М**узуканы кючюне кюч джетмегенчады: адамны джарыкъ этеди, мыдах да этеди.

Бу сюелгенлени джюреклеринден кьайгъыны алыб атыб, аланы кьазауатха дери джашауларында эм насыблы кюнлерин кёзлерине сурат эте турады...

...**Ы**шарыу, аскерчилени тюрсюнлерин джумушатыб, аджалны кёзюне кьараб айланганла была болмагъанча этгенди. Ала, бу экисинден кёз айырмагъанлай, ышара, харс урадыла. Назик кьубас белибау асыры тартхандан, юзюлюб кетер дейсе. Кирза чурукълары алкъын бузламагъан джерни букъулата, Мёлек, учуб баргъанча, барады... Кьоллары, дууадакъны къанатларыча, ойнайдыла, джюреги уа... джюреги, «Стемейге» кесин асыры бергенден, джюреги тирменни къакъгъычыча, тыкъырдай болур, алай а Мёлек аны эшитмейди!.. «Кьууб джетиб келген нёгеринден «къачар-

гъа» керекди. Ма, нѳгери, джетиб аллын тыя, чанчылыб тебрегенинде, «керти да шайтан» бу кѳреме дерлей, Мѳлек алай болду.

— Политрукга харс!

— Эгешчигибизге харс! — деген тауушла чыгъа, джаннган отха чыракъ джаркъаланы атханча, харс да, сѳзле да быланы къыздыргъандан къыздыра бардыла.

Мѳлек чалады: къазауатда тюл, келин келген тойда усталыкъ кѳргюзе тургъанча, ол назик санлары ауур аскер кийимлени ичинде болмай, дарийге бѳлениб тургъанча; бѳркюню тѳбюнде чачы бозармай, алгъынча джохарлай тургъанча. Ышарыу аны толу эринлерин бир-биринден аз-буз айыргъанды, къыл кыйылгъанча, къара къашлары къан ургъан бетинде айырылыб танылады. «Сенден ариу дунияны башында тиширыу болмаз», — деб Иван, Мѳлекни юсюнден ол оюмгъа келиб, харсны адамыча къагъа башлагъанлай, тебсегенле тохтадыла. Политрук, Мѳлекни билегине кѳолун джетдире, келтириб орнуна сюей: «Бек сау бол, Гебенова джолдаш, къазауат бошалса, сизде — Къарачайда да, бизде Дагъыстанда да тебсербиз», — деб къумукъча кѳошду.

Политрук Атаев да, Мѳлек да тепсегенлери бла аскерчилеге кеслерин артыкъ да бек сѳйдюрдюле.

Аллында тамаданг кѳутсуз болмай, сени бла бирге ишлей да, ойнагъан-кюлген да эте биле эсе, ол кесин алдырады. Аны ызындан отха, суугъа да кирликсе. Отуз джылындан атлагъан политрук аллай адамланы бириди. Сейир неди десенг, сеннге керек кѳзюуде сени табыб кѳоюууду. Аскерчилени Атаевни алай уста чала билгенинден хапарлары къайдан боллукъ эди, сермешиуге уа ала бла бирге кириб кетиучюсюн бек ариу биледиле...

Мѳлек, энди иги ауур асхай, Ваня бла бирге фатарларына тебреди...

— Джаранг ачылгъан болур, санбатха бурулурменинг? — деди Иван, туракълаб, Мѳлекге джити къарай.

— Мен джарамы энди кесим байласам да боллукъду. Анам «этинг аманды» деучен эди меннге, керти да алай болур ансын, андан бери бителирге керек эди. — деди Мѳлек, бир юйню аллында кѳурулуб тургъан тобха кѳз джетдире.

Тобла, пулеметла уа полк былайгъа тюшгенли да

кьурулубдула. Адам эслемезча джашырылсала да, аскерчиле аланы бек ариу таныйдыла.

Мёлек, Ивандан айырылыб юйге киргенинде, Даниловна, стол джанында кёзлюклерин салыб, «Библияны» окьуй тура эди.

— Даниловна, не айтады «Библия?» — деб Мёлек ышармыш эте соргъанында, ол, джууаб орнуна соруу бере, кёзлюклерини башлары бла Мёлекни бойнунда автоматха битди.

— Бу джангы темир а не затды, кьызым?

Мёлек, «джангы темирни» алаамат сауут болгъанын, кьалай атылгъанын Даниловнагъа айта, бойнундан тешиб, полгъа сюеди.

«Библияны» да ачылгъаныча столда кьоюб, башында акъ хота джаулукъчугъуну учларын кьаты тарта, Даниловна, кьобуб барыб, кружка бла бир сют келтириб, Мёлекни аллына салды, кьошун бла бирни да джашлагъа деб алыб чыкьды. Мёлек, ётмек паегун чыгъарыб, ауузланыргъа джарашды.

— «Библияны» уа, — деди кьайтыб келиб Даниловна, — энди дженгил-дженгил алыб кьарайма.

— Сора уа?

— Да сора уа... кетгенлериме асыры дыгалас этгенден, башымы кечиндирирге кьорешгенлигимди...

— Болушамыды да, Даниловна?

— Билмегениме, кьызым... «Библияда» айтылгъан шыйыхы, файгъамбары да бир-бири бла кьорешиб тургъан кьреме, — деб айтыб, сора: — Гитлер динин тутамыды экен? — деб сорду.

— Тутады деб акъылым алайды.

— Да сора тюз адамланы кьанларын быллай бир нек төгеди да?

— Да ма сёзю бла иши бир-бирин тутмагъан деб анычалагъа айтылады.

Бу кёзюуде Евстафич кириб:

— Даниловна, бир ийне берсенг а, кесимикин табалмайма, — деди.

Даниловна ийне орнун табхынчы, Мёлек, вещьешогундан ийнесин, халысын да чыгъарыб:

— Келчи, Евстафич, не затынг кёкленник эсе да, — деб, аны аллында бирси юйге чыкьды.

Ол юйде Иван, автоматын джангыдан чачыб, сынай, джыя тура эди. Евстафич, Мёлекге тыш кёлегин бериб, аны сёгюлгенин кёргюздю.

— Сора кьалай тигерик эдинг бир кьолунг бла, Евстафич?

— Да онг кьолум сауду да! Сол кьолуму бармакълары да энди кьымылдай башлагъандыла.

— Къой-къой, Евстафич, «кызым» дейсе да меннге, сѳгюлгенинги тигерге уа бермейсе.— деб, Мѳлек кѳлекни алыб чѳкдю. Аны бошаб, башын кѳлтюрмей кюрешген Иваннга бурула:

— Ваня, тигиллик, джамаллыкъ затынг бармыды? Портной кетгинчи, бере кир, — деб накъырда эте, ѳрге кьобду.

— Не? Не дединг, Мѳлешка? А-а, тигилликми? Огъай, джокъду,— деб башын автоматдан ѳрге кѳлтюрмегенлей джууаб этди.

— Сержант а кьайдады, Евстафич?

— Сержантны ротный чакъырыб, ары кетди. Бизни взводха келген ол джангы джашлагъа да кьайтырыкъ болур сержант, алагъа сауутну иги юретирге керекди, дей эди.

— Юрене туругъа энди заман кьалмагъанча кѳрюнеди, Евстафич.

— Аны уа тюз айтаса, кызым, энди уа ма бу сауут бла урушка кирсек, фрицлеге адамыча от кьабдырырбыз, — деб башы бла Иванны кьолунда автоматны кѳргюздю.

— Автомат автомат болса да, Евстафич, танкала, тобла, минометла джетишим болмасала, биягъы биз джунчурубугъа сѳз джокъду.

— Биз былайгъа тюшгенли, кѳресе полкга иги кесек сауут келгенин. Тылда бош турмайдыла бизникиле, кызым.

— Анга уа не сѳз, Евстафич.

— Э-э-эй, сентябрда Юго-запад фронтха джетген халеклик Къыбыла джанында чотну тюрлендириб кьойду ансын...— деди Иван ѳрге кьобуб, джау кьолларын газет бла сюрте.

— Киев джауну кьолуна тюшгени ючюнмю айта-са? — деди Мѳлек.

— Къуру Киевми тюшдю? Украинаны Днепр суудан бютеу сол джагъасы уа?

— Энди не дейсе, Ваня, сени башынг тамам да маршалны башыча бирди,— деди Евстафич.

— Да бир да кюлме, Евстафич, маршал мен айтырыкълны, мен да маршал айтырыкълны айтабыз.

— Къысхасы?

— Къысхасы уа, къыппаны седиретгенча, джауну седирете, джерибизни аны аякъ тубюнден тазалары-къбыз.

— Э-э-э, да сен а киши да билмеген затны айтыб койдунг да! — деб Евстафич Иванны самаркъау этди.

— Да сиз билмейсиз деб айтханлыгъым тюлдю, Евстафич, — дей, Иван, Мёлекни къатында джунчу-ыракъ бола, хурджунундан махорка чыгъарыб, бура тебреди.

Мёлек Иванны бетини бир джанын кёреди. Ариу джюлюнуб тургъан арыкъ бетинде джаякъ сюеги биллинеди. Мёлекке айланган сол джанында кёзюню акъ кирпичлери, адетича, дженгил-дженгил къагъыладыла.

Даниловна газет келтирди. Мёлек аны экинчи бетинде бир летчикни юсюнден статьяны эслеб, окъургъа олтурду. Статьяда джигитлиги джазылгъан, Ленинградны сакълагъан лётчиклени бириди.

Мёлекни Мухамматы да сакълайды Ленинградны. Мухамматы...

Урушда 1941-чи джылны джайында совет лётчикле джауну 3500 самолетун чотдан чыгъаргъанларыны осюнден окъугъанында, «бу санда Мухамматны да юлюшю барды» — деб кёлюне келе, джюреги кёлтю-юлдю.

Смоленскеде болгъан урушлада да джаугъа уллу халеклик салыб, Гитлерни Москваны бир ыйыкъгъа алыб къояргъа деген планын бизникеле буздула. Газетде бу затладан джазылады.

Зумрат, бошлукъ табыб, келиб Мёлек бла олтура туруб, къобду.

— Кетейим.

Мёлек, аны ашыра, Даниловнаны арбазына чыкъды. Сени ушагъынга «огъай», «х» дегенден ары сёз къошмагъан адам бла олтуруу къыйынды. Зумрат, алай болуб къалыб, кёбюсюне кёзлерин чыракъ ийиб тургъан болмаса, сеннге къараб да сёлешмейди. Мёлек

аны халын бек арну ангылайды, алай а не бла болуш-сун?!

Кече чууакъды. Ай, асыры уллудан кёкге сыйын-магъанча, бир кыйыры тауну артында болса да, джарыгы элни асыры джарытхандан, джерде пйнени кёрюрлей, алайды.

Къызла арбазны кылычларына сюелдиле. Мёлек джалан кёлек чыкыгъаны себебли, джауорунлары суукъ тартыб, кьолларын кымылдата, джылыныргъа кюрешеди, Зумрат имбашларына атыб чыкыгъан шинелини дженглери кийди. Зумратны сёзге къалай бла кьошаргъа билмей, Мёлек:

— Къызла уа энди омакъла болдукъ, — деди.

— Не ючюн айтаса?

— Да ма, бизге шинелле берилдиле дегенлигимди, къалай арну джарашады сени юсюнге да.

— Хы.

— Эркишилеге да берлик болурла, мамукъ габрай-ланы кьоюб.

— Къайдам.

Мёлек не сёлеширге, не айтыргъа, Зумратны къалай сёлешдирирге билмейди, юйде да алай болуб чыкыгъанды. Ёзге, сёлешдириб да неге кюрешеди, аны да билмейди. Зумратха тюбегени сайын, аны аллында бир уллу борчу болуб, толтуралмай тургъан киби, кесин терсге санаб айырылады. Ким биледи, бар эсе уа борчу... Кыйынлыкъ бир къауумну бюгюб ата эсе. бир къаууму уа бел къатдырады. Зумрат бел къатдыралмай, эриб баргъанын Мёлек кёреди.

Былайдан узакъ болмагъан темир джолда поездни тыкырмагъан тауушу эшитилиб, ардан учу-кыйыры болмагъанча платформала озуб тебреличе.

— Саут алыб келеди поезд, — деди Мёлек.

— Хы.

Зумрат, Мёлекни ышыгындан кетелмей, мычыргъа излегенин Мёлек сизди. Неге да оюм этерге сюючю Мёлек, Зумрат андан, кеси да билмегенлей, джюрегине бир сериуюнлюк сакълагъанын ангылады. Сериуюнлюк а неден, къайдан чыкысын...

Поездни тыкырмагъаны энди акырын болду.

— Зумрат, — деди Мёлек таукел, — ёлюмню мен къазауатда сенден аз кёрмегенме, кесими аджалымы

көзүңө да көб кере кыраганма. Билемисе, аны сыйфаты кылайды, аджалны, дегенлигимди?

— Билеме, — деб Зумрат эшитир-эшитмез айтды.

— Биле эсенг, ол аджал, кыруу сеники бла меники болуб кыалмай, унугуб туруб, джашауга жангыдан тууган Кырачайны аджалы болуб келе турганын да билирге керекди.

— Билеме.

— Да сора бел кыатдырырга борчубузну да билирге керекбиз.

— Да, кыатдырмай, мен не этеме да? — деб Зумрат Мөлекке бурулду.

«Аллахха шукур, Зумрат талай сөзю бир-бири ызындан айтды», — деб көлюңө келди Мөлекни.

— Мени ишим — джаралыланы байлаганды да, байлайма, отдан чыгыарыуду да, чыгыарама, джюрегимде бола турган затла уа кимге керекдиле?! — деб. Зумрат, ийилиб, кылычланы арасы бла тышына чыккыды.

— Сени акылынг бла, кыалганланы джюреклери той тутамы турады?ь

— Кыалганланыктын мен билмейме.

— Бек ариу билесе. Сен билмеген бир зат барды...

— Не зат?

— Бюгюнлюкде джюреклени бошларга джарамаганын.

— Джарамаймыды? — деб, Зумрат Мөлекке джууук турду. — Мени кыатымда ак халаты бла джаралыны аджалдан тартыб ала турган адам дуккул-дуккул болуб кыалса, джюрегими не бла басайым?! Урушха биринчи киргенлей, акылындан шашыб, харх эте чаыб айланган аскерчини көзлерим көргенлеринде, сени акылынг бла, джюрегим не этерге керек эди?

— Дертден толурга.

— Аны уа керти айтаса. Алай а мен тиширымга — кычюмден эсе, джыламугом асламды.

— Да сора кызауатха бош келгенсе.

— Алган эселе, келгенме. Мен тилеб келмегенме. Келген эсем да, кыуллугумдан кыалмаганма, мен этерикни биреу этмейди. Менден не излейсе, айт?

— Сен, Зумрат, кеси кесинги тас этиб бараса, алай этме деб, мен аны излейме. Кызауатха, билемисе, кыаллай адам керекди? Толу адам. Джашауну суйген, джашарга суйген адам. Ичин кыууш этиб, тыш

кѣабугъу айлана тургъан адам мында джукъ эталлыкъ тюлдю. Шкокну кѣолуна не ючюн алгъанын унутмагъан адам керекди.

— Сау бол акъыл юретгенинге, — деб Зумрат, самаркѣау айтыб. джолуна атлам этди да, сора, тохтаб, ызына башын бурду. — Ким биледи, Мѣлек, ариу бюгече туруб, кетерик эсек да, бир-бирибизни кѣралмай кѣалгъаныбыз болса, «ичи кѣуууш болуб, тыш кѣабугъу» айлана тургъан Зумратны унутма, — деб, тамагъы бууулгъанча, алай айтыб, Зумрат, дженгил атлай, джолуна кетди.

Шинели санын ариу кѣабхан Зумрат ай джарыкѣда кѣзден ташайгъынчы, ызындан кѣараб, Мѣлек кѣылыч агъачлагъа таяныб турду. Аны кѣарамыны магъанасы кѣалай эди экен? Кѣазауат бир киши элге келтириб атхан кѣарачай кѣыз, юсюне тюшген ауурлукъну кѣлтюрюрге кесинде кѣарыу табмай, ийилиб баргъанына кѣыйналыу болур эди...

Ай, саудан да чыгъыб, кѣкню толтурду. Сейир тюлмюдю, анда, полк аулаб келген джерледе, совет адамла да, алагъа иебиз деб келген фашистле да, Мѣлек да ма бу толгъан айны кѣредиле. Юч кѣаууму юч магъана бере болур: Ай бизни ючюн, бизни фюрер ючюн джарытады деб, фашистлени кѣллерине алай келе эсе, бир кѣзюуге дери аланы кѣолларына тюшген совет адамла бѣ джарыкѣгъа дыгалас этиб кѣарай, ай джарытканча, бизге кюн да тиер деб, Кѣызыл Аскерге ышаныб, сакълай болурла.

Мѣлек Зумратны арт сѣзлерине кѣыйналады. Адам кесини адамлыкъ сыйын унутмазгъа керекди. Аны унутмаса, джюреги джукъланлыкъ тюлдю, артыкълыкѣгъа тѣзерик тюлдю, кѣыйынлыкѣгъа кесин бюкдюрмей, ёшюн сала эриширикди. Мен адамма, неден да уллума, неден да кючлюме, деген сезим башында джашарыкѣды, ол джашаса уа, адамгъа кюч-кѣарыу да келеди», — деб бу оюмну эте, «философ!» деб кесине тенглери айтычуу ат эсине тюшдю. Айдан кѣарамын алмай, ёрге кѣараб, юйге бара, анасын эсине тюшюрдю. Джангы айны кѣрсе, (артыкъсыз да, ёретин кѣрмей, олтуруб) тилек тилеучен эди. Эм баш тилеги уа:

«Аллах сени бютеу кѣралгъа да, бютеу халкѣгъа да огъургъа чыгъарсын, алада тынчлыкъ болса, юйдегимде да боллукъду», — деб тышындан айта тилеучен эди...

Бу ай джангы Ай тюлдю, толгъан айды. Джарыгъы ичине сыйынмагъанча, төрт дуниягъа төгюлгенди. Аманлыкъ этгенге да, аманлыкъгъа къаршчы кюрешигенге да бирча тийгенди. Табигъат бир-бирде джангыла кӱреме,— деб, Мӱлек ичгери кирди.

Даниловна башын басдырыб джатханды. Джукълай а болмаз. «Башын басдырыб, адам кесин кыйынлыкъдан сакълар мадар табса уа», — дей, Мӱлек оруннга кирди.

...Эс деген зат тюрлю затды. Кӱргенин, чекгенин кесинде ёмюрлюкге сакълайды, тас этиб да кӱояды. Мӱлек, батмакъ траншейледе, окопалада кечелерин чыртда ашырмагъанча, кийими юсюнден тешилмей ыйыкъланы, айланы бармагъанча, Даниловнаны къуш тӱшегине батылды. «Адам зауукъгъа чыкъса, кыйынлыкъны унутубму кӱоя болур?! Бу зат игими, аманмыды?» деген соруу башында сорула-сорула, джукъусу дженге баргъаны бла сӱзлени бири бирине кӱошула баргъанлары тенг болуб, эм артында сорууну джукъу хорлады... Алай а джер-джерде кӱарауулла сюелиб, джер-джерде сауутла кӱурулуб тургъан элни ай не бек джарытса да, джукъусу тынгылы тюлдю...

...**Б**иягъынлай джер кӱазыу. Джерге «кириу». Уруш этген заманда элде хар юй, хар бау да ышыкъ боллукъдула, алай а элни кыйырын джаугъа кючлю тыйгъыч болурча бегитедиле.

Оборонаны экинчи кӱаты... Бизни аллыбызда аскерле бардыла деб, кӱлню рахат этиу джарамагъанын Мӱлек бек ариу биледи. Озгъан урушлада ол затланы чекгенди: урушха уста джау бир-бирде сен сакъламай тургъан джерден, тешикден джылан чыкъгъанча, чыгъыб кӱалады.

Джерни баш кӱаты бузлауукъ болса да, теренине кире барсанг, джылы тылпыу ура, джумушакъдан джумушагъы чыгъа келеди. Кӱаза баргъаны бла бирча, Мӱлекни башына келмеген сагъыш да джокъду: учу, кыйыры болмагъан бу дангыл тюзле ёмюрледен бери аш-суу бла адамны да асыраб келгендиле. Бюгюн а... Бюгюн бизни бла бирге джаугъа къаршчы кӱоба айланадыла. Джылыуларын берирге излегенча, кӱоюнларын кериб, аналары кӱысханча, аскерчилени кӱоюнларына кӱысхандыла. Игитда дейсе, аналарыды. Джер, Ата джуртну джери, анады, туугъан ана.

«Биягъы сен кетдинг философиягъа»,— деб, Мёлек кеси кесин беллю. Мангылай терин сол кьолуну бармакъларыны учлары бла скурте, белин тюзетиб, ёрге суюлди: бетджаны алкъын сайды, энтда къазаргъа керекди.

Октябрь айны арт кюнлери булутлу-тубанлы кюнле болуб, бюгюн къарчыкъ себелей тебрегенди, алай а, асыры къарыусуздан, джерге тюшер-тюшмез, эриб тауусулуб къалады. Джерге урунган къауум кёкден тюшген хар тамчыгъа, къар бурчакъгъа къууаныучандыла, алай а ма, бир кърал бла да, бир миллет бла да джаулукъ излемей, къыйындарын ма бу джерге бериб джашагъан адамла мындан кетерге керек болдула. Адам улу джаратылгъанлы былайда тукъумуджугъу айланмагъан, бу джерлеге къыйыны кирмеген, былайда аталарыны, бабаларыны къабырлары болмагъан джау келиб, ие болургъа излейди. Огъай, киши юйге биреу ие болаллыкъ тюлдю, деб, Мёлекни башы сагъышха кетди. «Сен, Гебенова джолдаш, устаз болмай, философ болургъа тыйыншлы эдинг»,— деб кесин самаркъау эте, джер къазады. «Мен бусагъатда устаз да, философ да тюлме, аскерчиге, джауу джерибизден къыстасакъ, не зат суйсем да, болурма»,— деб кеси кесине джууаб этиб, дагъыда кесин терсге санады: совет аскерчи, шкокну сампалындан тартхандан сора да, джукъгъа оюм эте биледи. Гитлерчилени юретедиле оюм этмезге. Биз кьолубузгъа сауутну не ючюн алгъаныбызны билебиз. Оюм этмеген, философ болмагъан ма былайда бир джангыз бармыды?! — дей, негерлерине къарады.

...Иван, къачан да Мёлекни къатында болуучу Иван, белин тюзетмей кюрешеди.

«Бу назик джашда къаллай бир тёзюм, къаллай бир ёт барды!» — деб кёлюне келди Мёлекни.

...Сержант, ол джангы келген аскерчилеге нени эсе да юрете, бирини кюрегин алыб, бир сызланы сызыб кёргюзеди.

— Аскерчи Цховребов, сен сауут ташыучу бола са! — деб буйрукъ берди.

— Ангыладым, командир джолдаш! — деб къара шинли, сингир джаш, черс бере, кьолун хончасына кёлтюрдю.

Кюн кюнортадан джанлагъан болур. Мёлек, урушланы биринде сагъатын сындыргъанлы, заманны,

анасы Хайрыкъызча, кюн бла эсебледи. Бусагъатда уа тёрт джанын, къурч басханча, булут басыб турганы себебли, тюзюн билелмеди.

Комбат Батько, негерлери бла аскерлерине айлана келиб, сержантны бёлеги болгъан джерге джетди. Аны бир кызы къалайда эсе да аскерде ёлгенин аскерчиле биледиле. Хапары бөлмай туруб, Батькогъа письмо келиб квалгъанды, дейдиле. Шинелини юсю бла портупея къаты тартылыб, капитанны къатангы санларын бир да бир сингир кёргюзеди.

— Къалайсыз, джолдашла? — деди командир, кёлеринде джигитлик от бла бирге бушуу да таныла.

— Джаугъа тюберге хазырбыз, командир джолдаш, — деб ол жангыладан бири джууаб этди.

— Энди кёлубузда бек джарагъан сауутубуз барды, комбат джолдаш, автоматха айтама, — деди Евстафич.

— Тюз айтаса, аскерчи джолдаш, тохта, андан сора да келир бизге сауут, — деди комбат.

Комбат, Мёлекге кёсю джетгенлей, къалай эсе да бети тюрлениб, башын бир джанына бурду: ёлген кызы эсине тюшдю богъай.. Буденныйге ушаш узун мыйыкълары алгъындан эсе бек агъаргъанча, Мёлекге алай кёрюндю.

Гебенлени Мёлекге, ол танканы тыйгъаны ючюн, башха үрушлада да артха турмагъаны ючюн, чын берирге, деб джазгъаны комбатны эсине тюшдю. Къараргъа заман чыкъмай тура болур.

— Комбат джолдаш, эшта, былайда «концерт» кючдю барлыкъ болур, — деди Евстафич.

— Алай огъуна болур, — деб комбат, анга джууаб этиб, негерлери бла башха роталагъа къарай кетди.

— «Концерт» былайгъа деричи кёрмегенча сормадынгмы, Евстафич? Бизге джер-суу кёре келликдилеми деб тураса ол «шохларыбыз». «Концерт» кёргюзюрге келликдиле ансын — деди Иван, кюрегин джерден ала.

— Къайгъырмаз, бу джол биз алагъа башха тюрлю кёргюзюрбюз, — деб Евстафич автоматны темирин сылады.

— Полкдагъыланы барыны да болса эди автоматлары, — деди Цховребов.

— Полкну автоматдан башха заты да барды, — деди Мёлек. — «Катюша» дегенлигимди.

— «Катюшаны» мен эшитген эдим, алкын а кср-мегенме, — деди джангыланы бири.

Бу кёзюуде самолет гюрюлдеген таууш чыкды.

— Тахсачы самолетду, — деди сержант, самолетну кёрмесе да.

— Бусагъатда алагъа кереклиси станцияды, не да этиб, заводланы кереклерин узакъ тылгъа ашыртмаз ючюн, темир джол станцияны чачаргъа излейди, — деб кёшду.

— Станцияны башында бизникиле тюнене эки самолетну бошагъандыла, дейдиле.

— Тохта, тохта, экиден сора да агъызырла. Бизни орамда да болур байрам.

— Байрам этерге орамыбыз къалмазча кёрюнеди, — деди джангыладан бири.

— Сеннге алай кёрюне эсе, алкын кёолунг-аягъынг да сауду, юйюнге кетиб къалырмединг? — деб Мёлек хыны айтды.

— Хо, тюз айтды Мёлешка. Кел, джолну кёргюзейим ансы, аджашыб, олбиреулени ууучларына туюб къалырса, — деди Иван.

— Энди болду. Ишигизге джарашыгъыз, — деб сержант буйрукъ берди.

— Сёлешмесин сора! Орамланы Гитлерге кёоярыкъ эсе, келмеге эди къазауатха, — деб Иван къызды.

— Э-э-э, да мен билмей кёре эдим Гитлери аллын сен тыйыб кёоярыгы! — деб джаш Иванга къайтырылды. — Аны ючюндю бир эли джерни алалмай тургъаны джауну...

— Ауузунгу къыс, Сергей! — деб джангыладан бирини айтханы бла Иванов джашха учханы тенг болду.

— Ваня! — деб Мёлек джетиб билегинден алмаса, башлы-тюблю боллукъ болур эдиле. Ауур солуй, Иван, бети тюрлене, эки аягъын да кенг салыб сюелди.

— Джаш, сен эслеб сёлеш, чынг артда кюлген саланлады кюлгеннге, — деб Евстафич, хурджунундан кисетин чыгъарыб, тютюн бура башлады.

Самолстла гюрюлдеб, бомба тауушла ачыкъ эштидиле. Бизни оборонаны ал тизгинлеринде уруш тюненели да къызыу барады. 733-чю полкну, Мёлек бол-

гъан полкнун, аскерчилери да джаугъа туберге хазыр болгъандыла.

Мёлек, блиндажда къанджал пешчикни джанында чырым эте да уяна, танг атдырды. Евстафични къёюнне къалкъыу кирмей, тютюн тартханын да тохтатмагъанлай, эшик бла блиндажны арасында чыкъды. Былайдан узакъ болмагъан темир джолда платформа вагонлары бла тохтаб тургъан поездни эслеб, джюреги чанчыб, сын болду. Вагонланы юслерине джюкленген дукъуш-мукъуш затла брезентле бла джабылыб болсала да, ала заводланы турбиналары, башха кереклери болгъанларын билди. «Вагонла былайда тохтагъан эселе уа, джау станциядан бошагъанды», — деб, Евстафич да, башха аскерчиле да сын-сын болуб къарадыла.

...Тоб тауушла уа алда къызыудан-къызыу эшитиле.

Сууукъсурагъан аскерчилеге ашарыкъ келиб, къазанчыкълары бла бирери бирер джерге чёкдюле. Исси шууур ашаргъа къуру да табыкъ тюшюб бармайды, ол себебден бу сууукъ эртденде шорпаны бек онгсунуб уртладыла. Ауузланыб бошар-бошамаз, уруш бардырлыкъ джерлерине джарашыргъа деб буйрукъ болуб, хар ким орнун алды.

Мёлек, орнуна джараша, тегерегин тинтди. Аллын да хар не ачыкъ къорюнеди. Былайда от ачхан заманда джунчутурлай, Мёлек джукъ къалдырмады. Эки джанына да къёз джетдириб, хоншұларын ачыкъ къёрдю — керек болгъанлай, Мёлек алагъа, ала да Мёлекке болушурлай, орталары алайды. Ешюнюне автоматы кенделен тагъылыбды, къатында уа — къол пулемет. Джангы келген аскерчилени сауутлары карабинледиле.

Мёлек, тёрт джанын сымарлаб джарашханында, кеси кесине сейирсинди: бир джангы юйге кёчюб, анда хабчюклерин тизиб бошаб, сора хоншусу, тийреси бла шагърей бола айланганча, джюрегини рахат ургъаны сейыр тюлмюдю?! Бююн, ма бусагъатда, къоркыуу деген не зат эсе да, эсине келтирмей, сууукъ джерге бауур бериб, къалай тура болур... Ол анда атыла тургъан тобла былайгъа да джетерге боллукъдула... Тьерге Мёлекни айырыб къоярыкъ тюлдюле... Мёлек а, ёлмей ёмюрлеге джашарыкъча, хоншусу, тенги бла шагърей

бола турады. Онг джанында таймаздан хоншусу Ваня, мамукълу габрайыны белибауун бир джанына дженгдириб, шышала салыныбдыла. Кёкюрегинде, Мёлекни-кича, автоматы. Бёркюн мангылайына этиб, бетджаны эрни бла тенг болуб, аллындан кёз айырмай къарайды. Мёлекни сол джанында — сержант, андан ары да Сергей деген джаш, сержантдан узакъ болмай, Евстафич, связной.

Цховребов, ящик бла патронланы кёлтюрюб келиб, былайда тёртеулен бары да алырлай салыб, дагыда ызына кетди.

Сакълау деген зат адамны тёзюмюн алыб къойгъанын Мёлек бу джол да кесини юсюнде чекди. Чыдамы джетелмегенча бир халгъа кириб, «къоркъгъан» деген зат бу болурму деб кёлюне келди. Бир кесекден а санлары титиреб, безгеги туткан адамча бола, тишлери чыркъ-чыркъ этиб башлагъанларында, нёгерлери кёрюб къоядыла деб, неден да алгъа ол сагъыш башына келди. Автоматны ауурлугъу тартыб тыярыкъча, эки къолу бла анга къадала, тишлерин къысалгъаныча бир къысды. Алай а къалтырагъанын тыялмады. Сууукъ ёткб къалтырай болурмамы деб, аякъларын эсгерди. Огъай, кирза чурукъланы ичлеринде чулгъаулагъа бёлениб, аякълары джылы турадыла, джангы шинели да сууукъ иймейди...

Бу кёзюуде былайдан узакъ болмай бир кючлю атылгъан таууш чыгъыб, аскерчилени эслерин бёлдю. Мёлек таууш чыкыгъан джанына къарагъанында, хауада бир затла кёкге-кёкге чыгъыб тюшгенлерин кёрдю, бир кесекден а биягъында тургъан вагонладан джукъ кёрюнмеди, дагыда бир кесекден граждан кийимли талай адам келиб, аскерчиле бла бирге къолларына сауут алдыла. Джол кесилгени себебли, была, алларына баралмай, заводланы машиналарын кеслери къоллары бла бошаб келген ишчиледиле.

Бу да бир бушуу болуб юслерине тюшген аскерчиле, ауузларын ачыб сёз айталмай, сауутларын къолларына къаты къысдыла.

Мёлекни «безгеги», къайры тас болду эсе да, тас болду. Алай а къайтыб келир да деген къоркъуу башын алыб, къайгыгъа салды. Титирей түргъан Мёле-

кни нёгерлери эслеселе, ол алагъа артда къалай кёрюнюр?!

Къалай чыгъыб къалдыла эселе да, бомба джюрютген эки джау самолёт чыгъыб къалыб, элге ётюб, бомба дегенни юсюне къуйдула. Аталгъанларын атыб, кетиб тебрегенлей, полкнуну зениткасыны огъу бирине тийиб джампайтды, ол халда самолет, биразны барыб, сора тютюн эте, кюйюб тюшгени ачыкъ кёрюндю.

Алда уруш этиле тургъан джерден джаралыла аслам ташылыб башладыла, алагъа элдеги полевой госпитальда этилликни этиб, тылгъа ашырыб барадыла. «Элде госпиталь чачылмай къалдымы экен?» — деб Мёлекни эсине Зумратдан айырылгъан ингири бир такъыйкъагъа тюшдю.

Урушну ачы тылпыуу былайгъа джетгенден джете, кюйдюре тебреди.

Джангур бла къар къатыш джауа келиб, арты къаргъа бурулду. Къоргъашын бетли шошлукъну джангыз къаргъаны къычырыгъы бузады. Бу дангыл тюзде ол не затха къонуб къычыра болур? Къычыргъаны уа, бютеу дуняны къайгъысы ол къычырыкъда болгъанча, джюрегинги аздырады...

Мёлекни кёзю кёкге джетиб, анда бир тюрюлю сыфатлы къара булутну эследи. Бютеу да къоргъашын бет алыб тургъан кёкде ол булут айырылыб танылады. Мёлек гитче заманда, ай тутулгъанында, «Джелимаууз кириб, Айны бошаргъа айланады», — деб, элде адамла, багъыр тазланы чөгючле бла, ташла бла къагъа, айны эгетлерин «уятыргъа» кюрешгенлери эсине тюшдю. Джелимаууз дегенлери ма ол къара булутха ушай эди...

Аякъ тюбюнде джер тебренингенча бир зат сезиб, тебрениню кёзю бла кёрюб къоярыкъча. Мёлек энишге къарады: юслери къардан агъарыб баргъан пагрон ящик, телефон шнур, кесини аякълары. Джер а тургъаныча тура, аны киши да тебдираллыкъ тюлдю... Сескекли болсанг, чёб да терекча кёрюнуб къалыучанды. Мынымай танкаланы гюрюлдеген тауушлары чыкъды. Ала бизникилени ал къатларындан ычхыныб келген танкаладыла. Бири иги огъуна айырылыб ачыкъ танылады. Аны ызындан дагъыда ючюсю. Командирни буйругъу бла танкалагъа тюберге хазырландыла. Мёлек

танкагъа къарчы шышаларын алыб, была таба келе тургъанны къарын тюбюн марайды. Джюреги чыгъыб кетерлей ура, ол танк былайгъа ёмюрде джетерик болмагъанча, ашыгъа, джууукълашханлай, къолундагъын быргъады. Танкагъа джукъ да болмай, от къуя келге нин эслеб, энтда шышала алыб быргъаргъа къолун кёлтюргенлей, къайсы эсе да атхан тюз тийиб, танканы къарылтды. Къараб-къарагъынчы танканы башы ачылыб, экипажы чыгъыб, гусеницасын джарашды рыргъа кюреше тебрегенлей, аскерчилени окълары аладан бошадыла.

Арт кёзюуде урушлада бизни самолетла джаунукъулагъа халеклик сала, полкга уллу болушхандыла. Бюгюн кюнледе уа кюнню болуму аланы учаргъа къоймайды.

Ууакъ урушла эте, юч кюн озду. Алдагъы совет аскерле джауну уллу кюнчюн тыя, анга къоранч тюшюргенлерин была биледиле, ол хапарны биягъынлай бери ташылыб тургъан джаралыла да келтиредиле.

Юч кюнню ичинде Мёлек Даниловнаны юйюне бир джолда барыб, ич кийимин ауушдуруб къайытханды. Командирни анасы Даниловнаны кёчюргенли бери от, суу кымылдамагъан юй къууатсыз болуб, ичине адам кирирге суймезча, алайды. Эшиги да кенгине керилиб тура эди, кете туруб тыш эшикни къадауун илиндирген эдиле, алай а элге тюшген бомбаланы джеллери аны кергендиле. Ачдан эки къабыргъасы бири бирине кириб тургъан Трезор, арбазны кьоюб джукъгъа джанламай, Мёлекни кёргенлей, джюрекни эзерча къансыб джатыб тургъан джеринден къобалмай, кесин эсгертди. Мёлек, неден да алгъа печни къатында кългъан отунчукъла бла от тамызыб, итге кълалын урмач билямукъ бишириб, табагъына къуйгъанында, сууукъ табакъ аны эрлей сууутуб, ит джалаб тебрерлей этди. Чоюн бла бир булямукъну да, юйде табылгъан къатхан гырджынны да итни джанына салыб, кийимлерин да ауушдуруб, Мёлек ызына атланды. Аталарыны, бабаларыны къабырларын сакълаб, ёлсек да, юйюбюзде ёлюрбюз деб, джукъгъа кетелмей кългъанланы бир къауумуну оджагъындан тютюн чыгъады, алай а ол дыгъалас тютюндю, аны оту, не кёб отун салынса да, кишини джылытырыкъ тюлдю.

Анда, элни ортасында, Къызыл крести бла акъ байракъ тагъылгъан юнню арбазында, Мёлек бир грузовик да, юч-тёрт арба да эследи: джаралылары тылгъа ташыйдыла.

Джауну уллу кючюне талай тыйгъыч болуб, халеклик сала, оборонаны ал тизгинин тутхан совет аскерле ызларына ыхтырылыргъа керек болдула. Саууут-саба, самолет, танк къазауатны ал кёзююнден эсе, бусагъатда иги огъуна аслам, деменгили да болгъаны себебли, джауну аслам заманнга аллын тыйсала да, ыхтырылыргъа керек болдула.

Къарыулары, кючлери седиреген аскер бёлекле, кече келиб, полк орналгъан джерге тюшдюле. Командование аланы ол кече огъуна элге ашырыб, бир кесек солуу алырча мадар берди. Джетиб келген гитлерчилеге энди былайда оборонаны тутхан полк тюберге керекди.

Кече асыры къарангыдан кёзге тюртгенни кёрлюк гюлсе, джабалакъ къарчыкъ тюбде эриб, тас болгъаны себебли, джер да къаралыбды.

Хар аскерчи орнун алыб, атылыргъа хазыр болуб тургъан садакъны джаясыча халгъа кириб, сакълайды. «Къазауатда кёзюнг да артыкъ джити кёреди; сууукъгъа-иссиге да, ачхя-суугъа да тёзесе, аурумайса, джаранг да дженгил сау болады», — деб кёлюне келди Мёлекни. Ма бусагъатда, аллына джамчы джабылгъанча къарангыда, Мёлек не тюрлениу болса да кёрлюкдю, алай а тюрлениу-зат да болмай, танг джарыды. Аскерчиле бир-бири бетин таныр-танымаз а кёкню саудан гюрюлдетиб, талай джау самолет чыкъды. Кюн ала учарлай белур эди. Мычымай бир джанындан бизни самолетла да чыгъыб, хауада къаты уруш ачылды. Ауuzu от чагъа, джангы аскерчи Сергей, чартлаб тышына чыгъыб, джау самолетну шкёгу бла марай, чабыб айланганча айланады.

— Ызынга тюш! Джат дейме да! — деб сержант къычыралгъанын къычырды, алай а джаш, тохтамай

ёрге ата келиб, кърнындан кьолу бла баса, тентиреди да ауду. Иван орнундан чыгъыб аны къатына джетгенде, джашны болуру болуб тура эди.

Олсагъатлай джауну артиллериясы «сёлешиб» тебреди, бизни артиллерия алагъа от ачды. Буйрукъгъа кёре, аскерчиле джауну аскери бла танкаларына тюберге хазыр болдула. Джаяу аскерлени бир къаууму джууукълашханында:

— От! — деб сержант кесиникилеге буйрукъ берди.

Мёлек, кьолларын пулеметха къарышдырыб, тишлерин къаты кыса, джаугъа от чакъдыргъанында, чыкъырдагъан таууш кесини къулагъын асыры сасытхандан, тегерекде бир тукъум бир джукъ эшитмейди. Анда, аллында, чаба-джорта келген фрицледен аугъаны кёрсе:

— Керам ючюн!

— Ол сабий ючюн! (Кьолунда оюнчагъы бла ёлюб тургъан сабий ючюн).

— Даниловна ючюн!

— Ёлген нёгерлерим ючюн! — деб кычырыб айта, пулеметну сёлешдиреди

Пулемет да, кесини санлары да бирча люуюлдей, отча кыызгъандыла. Урушха киририни аллында фрицлеге снапсны тартдыргъан болурла — ёлгени ёле, саулары уа мыллык атыб, алгъа уруб келедиле. Тамам да снайперлик усталыгъы болгъан Ивановны атхан огъу джерге тюшмей, фрицлени къагъыб-къагъыб барады. Анда, былайдан узагъыракъ кёкде, сермеше тургъан самолетладан бири тютюнлеб тюшюб баргъанын къаллайла эсе да эслеб:

— Ваня, кимникиди? — деб, андан башха къайгысы болмагъан Ванягъа соргъанча, кычырыб, джууаб да сакъламай, Мёлек энди автоматы бла атыб башлады.

Эки джанындан да от асыры кючлю ачылгъандан, былайда кёк бла джер бир-бирине кьошулуб джылагъанча, къайда эсе да ёргеде кър бурчакъла эриб, джангур болуб, кьююла тебреди.

Джау иги огъуна джууукъ келди. Автомат аланы, чалкъы хансны чалгъанча, чалады, алай а фашистлени артлары тауусулмай, джерге баурлана, джууукълашыб келедиле. Окъ ташыучу Цховребов ящикни кёл-

тюрюб келгенлей, секириб юсюне фриц тюшгенинде, тайгъакъда джыгъылыб, сыртындан аугъанын эслеб, андан бошай тебреген фрицни Мёлек автоматыны къыйыры бла бошады. Цховребов, къобуб, тегейча не эсе да бир сёзлени кычыра, энтда секириб бетджаннга тюшген бир фрицни тубге салды... Ёлгени, сауу да къатышыб, къалабалыкъ болду. Ызына джангыз бир атлам этмей, полк къан тёгеди.

Мёлек, пулемет бла автоматдан кёзюу-кёзюу къуйгъаны бла бирча, джумдурукъ уруш этгенлени кёзюу бла тюл, къалай эсе да бютеу джан тамырлары бла сезде. Ауузу от чагъа, биягъы Цховребов, патрон да ташый, фрицле бла да салышады; сержант, аны буугъан бир мазаллы фашист солдатны тубюнден сыбдырылыб чыгъыб, джерге джабышдырды, связной Евстафич да автоматын бош тутмайды, Иван бир фельдфебельни, ёлтюрюб къоймай, ауузуна бушдукъ этиб кюрешеди...

— Гебенова! Ваня! Хоншуларыбызгъа! — деб болушургъа буйрукъ бериб, сержант аланы ары джиберди...

Фашист аскер частны юч атакасын ыхтырыб, полк, ызына бир атлам да этмей, тутхан джерин сакълады. Сержантны бёлегинден джетеулен ёлюб, ючеулен да ауур джаралы болуб, чотдан чыкъдыла.

— Биргенге мёлек болса, окъ да къоркъа кёреме сенден, — деб Иван, накъырда этиб, тишин-башын кючен ышарта айтыб, ауа-сауа, блиндаж табагъа атлады.

Цховребов анда от тамызыргъа кюрешеди, ёзге алайсыз да аскерчилени санлары дуу джана, мангылайларында терлерин сюртгенликге, дагъыда суу къуйгъанча бола турадыла.

Сержантны кийимини сау джери къалмагъанды, сюнгю къабыргъасын джырыб ётуб, алайдан чыкыгъан къаны къолтукъ тубю джибитгенди. Ууакъ чарпыуларын айтмасанг, Мёлек бла Иваннга ауур джара тюшмегенди.

— Фельдфебелинге Батько не айтды? — деди Евстафич Иваннга.

— Аферим, сау бол, деди, — деб Иван, кёзлерин кысыб, кыбыргыагы таяна, джууаб этди.

Мёлек бюгюнлю негерлерини башына да, кесини башына да келиб тургъан сорууну берди:

— Ахырысы, фашистле танкаларын урушха бюгюн нек урмадыла?

Арыб, ахырларына таяныб тургъан аскерчиле, мынга ким джууаб этеллик болур дегенча, джабылыб баргъан кирпичлерин кючден кёлтюре, бир-бирине кёз джетдирдиле.

Артха аягъан болурламы?

— Танк частларын башха джерден келтирирге заманлары джетмей кыалгъан болур.

— Бош затны сандырай турасыз, — деди сержант, кыбыргъасын бир аскерчиге байлата. — Бизни аллыбызда уруш этиб келген кызуум фашистлени танк частларын ууадых этгенди да, эс джыялмай турадыла.

— Алгъаракълада бизни самолетларыбыз кёрюнмей эдиле, энди уа, кёрлюгюз бюгюн бизни бир самолетуубуз аланы экилерине кыаршчы тура, бирин агъызыб, бирин да кызууб, думп этиб ашыргъанын!

Аскерчиле бир-бир джукъугъа кетдиле...

Тышында уа, кыайдан чыгыб кыалды эсе да, бир сууукъ джел кыобуб, сызгыра, джюрегинги аз этеди. Мычымай кёз да байланды.

Джауну танкалары кеслерине «тансыкъ» этмедиле. Кавказны кыбакъ эшигине санылгъан Ростов шахарны алыргъа ашыгъа, джау бу джанында бардырылгъан урушлагъа башха джерледен аскерле, сауут кюч келтириб кыошады.

Дангыл тюзню толтуруб, джауну «тигрлери», самоходкалары от ачхан заманда, самолетлары да, алагъа болуша, хауагъа чыкыдыла.

Полкну тахсачылары эртдеден билдиргенге кёре, джауну бу тукъум чабыуул этерин сакълагъан командование да, кючге кюч бла кыобей, ауур танкаланы, самоходкаланы ала бла уруш этерге чыгъарды. Эртденден тюшге дери уруш кызыуу барыб, эки джанына да

кѳоранч энтда уллу тѳушдю. Алай а джауну кѳучю озгѳун болгѳаны себебли, бизни аскерле запас позициягѳа, элге, ышырылдыла.

Джаугѳа кѳаршчы отларын чыртда тѳхтатмагѳанлай, аскерчиле, элге кириб, межамланы кеслерине ышыкѳ эте, сермешедиле. Мында бир кѳауум юйледе эртдеден сауутла кѳурулгѳандыла.

...Сержант аскерчилери бла, бир кѳанджалбаш юйню бастиян этиб, аны терезесине, эшигине сауутлары джарашдырды, алай а сауут болуб хазналары кѳалмагѳанды. Танкала уа уруб келедиле.

— Командир джолдаш, эркинлик беригиз, мен складны билеме, — деб, Цховребов сержантны аллына сюелди. Аны бети кѳан джугѳуду.

Сержант бир такѳыйкѳагѳа сагѳыш этиб, аккылдыракѳ болгѳанча таныгѳанында:

— Сауут склад колхозну кладовѳюндады, мен арт бла, ал бла алайгѳа барыб келликме, — дегенинде, анга эркинлик бериб, кеси мында эртдеден кѳурулуб тургѳан танкагѳа кѳаршчы тобну атаргѳа хазырланды. Бу юйге тѳюз наводка бла от ачыб келген танканы мычымай кѳаушатдыла, граната да, тобну огѳу да бирге тийдиле деб, Мѳлекни кѳлюне алай келе, энтда бир танкагѳа шышаларын шууудатды. Кѳаллайла келди эсе да, Цховребов, гранатла алыб келиб, ауур солуй, «патронла» деб кѳуру ол сѳзю айтыб, ызына мыллык атды. Алай бла, отну тѳбюнде сюркеле да кете, ящиклени сѳйрей да келе, иги кесек зат ташыб, Цховребов от ачаргѳа джарашды.

— Сержант, тогѳуз танк! Бары да бизни таба келе турадыла! — деб Мѳлек ачы кѳычыргѳанында, сержант:

— Гебенова, ауузунгу тѳй! — деб анга алай айтыб: — От! — деб буйрукѳ берди. Гранатла, шышала, тоб окѳла бирден джаугѳа джюздюле. Бу кѳзюучюкде юйню Иван таба мѳюйюшю оюлуб тѳушдю. Отдан, букѳудан джукѳ кѳрюнмезлей болуб, Мѳлек Иванны кѳзден тас этди, алай а, олсагѳатлай джетиб кѳарай кетгенинде, Иванны ауузу от чагѳа, кырпычланы тѳбюнден чыгѳыб келе тура эди. Аякѳлары тѳгел да чыкѳгѳынчы, кѳкѳюрегиндеги автоматындан окѳ кѳуйду—

башха джокъ эди. Мёлек да, гранатла болгъан мюйюше кючден джетиб, алыб, аллына шууулдатды. Юй энди, оюлгъандан-оюла, джаныб башлады. Евстафич артына аууб. джана тургъан агъачха тюшгенин Цховребов эслеб, сау-шау эсе да билмей, Евстафични бир джанына алды. Юйню тёрт къабыргъасы да оюлуб, агъачы къалмай джаннганында, ючюсю, гранатла бла кеслерине джол ача, тёртюнчю, Цховребов, Евстафични сыртына салыб, алларына мыллык ата, арлакъда юйге сугъулдула. Ол юйню джау солдатла алыб, андан бизникилеге от ача тургъанлай, была билмей юслерине тюшюб къалгъанларында, фрицле бир такъыйкъагъа джунчудула. Ол такъыйкъада юслерине автомат от къуюлуб, аланы тындырды. Сауут табылгъанны барын да джаугъа бура, былайда да тёртюсю тёрт джерге джарашдыла.

Элни ичинде уруш къызыудан къызыугъа барады. Хар юй ючюн, хар буруу, хар сарай ючюн, алай демеклик, хар къарыш джер ючюн къан тёгюледи.

Сержантны адамлары, ол юйде оборона уруш эте, келген-келген фашист солдатны иги кесегин гимикдирдиле. Уруш а сёл болмайды: элде оюлмагъан, кюймеген юй къалмагъанча, алайды: Сержантны бёлеги тутхан бу юйню бир джаны оюлур-оюлмаз, джау танк тюз наводка бла юйге атды. Бу тёртюсюню уа патронлары къалмай тауусулуб, дыгалас эте, джан-джанларына къарай кетгенлеринде, былайда ёлюб тургъан эки немец солдатны автоматларын табыб, немец фашист танкалагъа бурдула. Алай а къысха заманны ичинде аланы окълары да бошалдыла... Энди мадарлары — кеслерине аягъан бирер патронларыды... От а юслерине джанады, джанады. Эл башы-тюбюне айланганча, кёк бла джерни арасы топракъ чачылгъандан мутхуз болгъанды.

Мёлек, шинелини этеги джаныб тебрегенин эслеб, тешиб атыб, бир кырпыч къалауну джанына бауурланды. Бу кёзюуде келе тургъан танкала орамны башха джанына бурулдула, аланы ызларындан автоматлары бла келген немец солдатланы бир къаууму уа бу арбагъа кирди. Автоматларын атаргъа хазыр этиб, тёрт джанларын сынай, немецле, гудучу кишдиклеча, ийиле, юйге джууукълашыб келедиле. Юй десек да, тере-

зе, эшик квалмай, төрт джаны оюлуб, агъачы гюрюл-деб джанады.

Иван, бир аууб тургъан шкафны джанында джабданыб, кълларын автоматына къарышдырыб сакълайды. Сержант, кълунда кырпычны шууулдатыргъа хазыр болуб, джууукълашыб келе тургъан джау солдатладан къл алмай бауурланады. Цховребов Солтан да джана тургъан хабджюклени къатындан Евстафични маджалыракъ джерге тартыб, кеси да аны къатында орналгъанды.

Мёлек... Мёлекни тълюзю тауусулуб бошаб, чартлаб кълуб чыгъарлай халгъа киргенди. Сакълагъандан кълыйын бир зат болмагъанын ол ма бусагъатда да чеге турады.

Беш солдат а, ма ол аджал алыб келе тургъан фашист солдатла, бир учсуз, кълыйырсыз джолну бошаймай кюрешгенча, арбазны бир кълыйырындан бир кълыйырына стелмейдиле... Тюзю, стерге уа неге керекдиле?! Бир адам бир адамны джанын кенгден да аллыкъды... Адам?! Ол кълоркъуб джан-джанларын сымарлай келгенле адамламыдыла да?!

..Чыкълар-чукълур деб аланы бирлери арбазда гампик болуб тургъан сарайгъа автоматын кълурду. Кълансыгъланы джюрекни ашай, олсагъатлай андан бир ит, бутун сълурей, чартлаб чыкълды да, кълалайгъла барырын да билмей, кълатышхан арбазда тегерек айланды, алай а энтда бир автомат очередь итден бошады. Агълачлары джана тургълан юйде киши джожкъду деб, джау солдатланы къллерине алай келген болур эди, бешиси да, арбазда джоппу болуб, тълюн тартамы тебретиле, огълесе башха сълзлерими болду, ким биледи, бирге сълдиле.

Сержант негерлерине кесини муратын билдирирча мадар табмады, ала бирер затны джанында, бири бирин кълмей, бауурланадыла. Фашист солдатла мындан ары джукъл да этмей кетиб кълалсала — иги, алай болмай, кете туруб, была болгълан джанына автоматладан кълуб джанласала уа? Алай этселе уа, ким биледи, сау кълалыргъла, шау болургъла да боллукълду... Огълай, былай сойланыб, аджал джетемиди, джетемиди деб сакъллагъландан эсе, кълуп-кълуру бирлерин стълюрюб стълсек да, кюрешиб стълурге керекбиз, деб бу оюм кълараб-къларагълынчы сержантны башына келиб,

нөгерлерине къалай тукъум билдирирге мадар табмай, дыгалас эте, энтда къарады. Амал а джокъду.

— Хенде хох! — деб сержант секириб оюлгъан юйню фундаментинден тюшгенинде, бу затны сакъламай тургъан фашист солдатла, джунчуб, дженгил-дженгил къолларын ёрге кёлтюрдюле, сержантны ызындамычымай чыкыгъан Мёлекни, Иванны, Солтанны кёргенлеринде уа, къабханнга тюшгенлерин сезиб, сюлдерлери кетди...

Бир кюнню ичинде эл эки кере бир кьолдан бир кьолгъа тюшюб, ашхам заманнга джау аскер ызына ыхтырылды.

Джауну озгъун кючюне адам айтырча къаршчы туруб, тутхан джерин иймей сакълагъан полкнун къарыууна татыгъанды. Энди уа, ёлгенин, сауун айыра, джаралылары къайгыгысын кёре, полк элни кыйырында бетджанларына, траншеяларына къайтханында, аланы танымады — оюлуб, чачылыб эдиле.

Ёлгенлени ашхамда джыйыб, кече басдырыргъа буйрукъ болуб, элни ортасында къабыр къаздыла.

Шок атылыу тохтагъанлай, Евстафични полевой госпитальгъа элтирге Иван бла Солтаннга сержант буйрукъ бериб, Мёлек бла кеси да Даниловнаны юйю таба тебретиле. Джолда аякъ салыр джер къалмай, ташха, агъачха, ёлюкlege, кюйген танкалагъа, минометлагъа абыня-сюрюне, Даниловнаны юйю болуучу джерге бардыла Алай а ол да, кьалгъан юйлеча, кюл болуб тура эди. Былайгъа не ючюн келдиле, бу соруугъа была кеслери да джууаб этеллик тюл эдиле. Бу юйде ол кесек заманнга табхан джылыулары келтирген болур.. Энди уа юй да джокъ, аны хурмети, джылыуу да джокъ. Бу юйню былайгъа срнатыб, аны ичинде рахат джашау этерге даген адамлары да джокъ. Къаз къайда, къуу къайда..

Арбазда бир танк кюйюб, аны къатында да немец солдатны ёлюгю.

Сержант батальонну команда пункту болгъан джеринде кетди, Мёлек да олтуруб, оюлгъан печь къалагъаннга сыртын тиреди. Автоматы бойнун талдырыб ауурлугъундан эсе ауур кёрюндю. Немец солдатладан сыйыргъан автоматларыны бирин, кесине джетген

автоматны да къатына салгъанды. Шинели къайда эсе да къалыб, этинден башлаб джилигине дери сууукъ кемире тебреди.

Октябрны арт кюнлеринде джаугъан тѳхтаб, къара сууукъ бишириб барады. Чууакъ кѳкде джулдузла бир-бир чыгъа, джерде къыйынлыкъны сан этмей, бир-бирине кѳз къыса, кѳкден энишге къаблангандыда. Мѳлекни тюз къатында бир зат къымылдаб, «оу, анам!» деб, секириб ѳрге къобду. Джюреги дженгил-дженгил ура, тѳгерегине къарагъанында, бир ит, джѳбелей, ууакъ-ууакъ къансый, Мѳлекни аякъларына джетиб, кесин ышыды. «Трезор, къайдан чыкъдыңг, хариб?!» — деб, Мѳлек, Даниловнаны итин таныб, башын сылады да кесине къысды. Ит, анга асыры къууаннгандан, асыры разыдан, ууакъ къансый, къолларын, бетин джалаб тебрегенинде, Мѳлек чиркитмеди, итни юйсюз, иесиз къалгъанымы, аны джылыууму, адамдан кесине мадар излегеними аз этди джюрегин, не эсе да джюреги аз бола, кѳзлеринден джыламукълары зыр деб тѳгюлдюле. Мѳлек аланы тыяргъа кюрешмеди. Тиширыу бир-бирде къарыусуз болургъа да сюеди, ол къарыусузлукъ аны къарыуу болуучанды Бу сагъатда уа Мѳлекге чѳбню ал да бир джерден бир джерге сал деселе, кесинде къарыу табарыкъ болмаз эди, аны джыламугъуну магъанасы бюгече башхады — кесн да билмегенлей. Мѳлек бютеу адам улудан кѳлю къалыб джылайды..

Адам улу уа Мѳлекни кѳрмейди..

— Ала бери келликдиле ансы, башха джары барлыкъ тюдюле, — деген Иванны ауазы чыкъды. Солтан да, ол да алгъын, алай демеклик, тюнене, арбаз аты болгъан джерге кириб келедиле.

— Киши бармыды былайда? — деб Солтан, шыбыр дагъанча, къарангыгъа сѳрду.

Джылай тургъан Мѳлек Мѳлек болмай, бир башха адам болгъанча, Мѳлекни санына къайдан эсе да къарыуу къайта:

— Барды, — деб кесин билдирди.

Джашла экиси да таууш чыкъгъан джанына ышырыла келиб, Мѳлекни къатына ийилдиле.

— Евстафич къалайды?

— Къолайсызды. Къаны кѳб къорагъанды.

— Госпиталь турамыды?

— Джокъну орнуду. Дохтурларыны юч этиб бири да къалгъан болмаз, алгъыннгы джаралылары, не да болсун, ашыргъан кёре эдим бирси кюн.

Иван Зумратны Мёлек бла кёре тургъан эди да, шагърей болгъан эди, не излеб кюрешди эсе да, бюгече аны алайда табалмады. Мёлек да, сорургъа ауузун ача келиб, къоркъуб кёйду...

Дивизияны 733-чю джаяу полку тюненеги сермешиледе ызына бир атлам этмей, джауну онглу кючюне къаршчы туруб, джангыз бир кюнню ичине джауну 29 танкасын битдирди.

Ноябрны ал кюнлери, бир-бирин унутдура, къаты урушлада ётуб, полк, бир кюнню солуу алмай, джауну чабыууларын ыхтыра, энтда тозурагъанды. Хар аскер бёлекде окъ да, тоб да алмагъан бир къауумла болуучандыла, сержант бла нёгерлери тамам да аллайла болуб, бюгюннге дери джетгендиле, Евстафич «ашыкъды» ансын...

Бешинчи ноябрда полкнун аскерчилерин бир джерге джыйдыла. Бу затны этиу, эшта, алай къыйын болмаз эди, нек десенг, полк аты болса да, адам саны джукъаргъанды.

Дуппурлу, кёкенли джерде джыйылдыла. Полкнун командири аскерчилени неден да алгъа Октябрь социалист революцияны 24-чю джылы бла алгъышлаб, иги ёртдерекде саугъаланган къауумлагъа да, аладан кечирек саугъаланганлагъа да орденлерин, медалларын бериб, къолларын тутду. Саугъалары полкнун ызындан энди джетгенди.

Мёлек, орденин алыргъа джорукъдача барыб, командирни аллында сир къатды. Командир, аны къолун тутуб, ёшюнюне орденни такъгъанында, Мёлек, джюреги чартлаб чыгыб кетерлей къызыу ура:

— Совет Союзгъа къуллукъ этеме! — деб командирни алгъышына джууаб этиб, ызына айланды.

Мёлек, командирдег саугъаларын алыб къайтханлагъа кёз джетдире. джюрегини къаты ургъанын тыял-

май, кылай эсе да бир халгъа кирди. Саугъагъа тиерсиз кыуаныбмы болду былай? Огъесе кесин анга алкын тыйыншылы кърмейми?! Саугъа джангы борч салгъаны ючюнмю? Билмейди. Бу сагъышлагъа кете, башха батальондан снайпер кызыны барыб командирни аллында сир къатханын эследи. «Мен да аныча кърюне болур эдим алайда»,— деб кълуне келе, кыарамын кесини юсуне айди. Шинелини белинде болмагъан зат джокъчады: автоматны дискаларыны хызени, ичинде джангыз бир гранатасы бла да бир хызени. Ёшюнюнде автоматы, ёшюнюню сол джанында уа, ма, ордени джылтырайды! Бу зат кълуне келир-келмез, шаркъ деб башына бир оюм тюшдю: кыайсы орденге, кыайсы медалгъа сыйындырлыкъса кыазуатда чекген кыйынлыкъларынгы?! Аланы эсебге салыргъа бир тукъум бир кеб, бир мадар джокъду, не уа саугъа ючюнмю чегеме мен бу джаханимни?!

Сержант да, Иван да медалла алдыла.

Аскерчиле командирден сора сълешиб башлагъан полкнун комиссарына кючлю эс бълуб тынгылайдыла.

—...Алайды да, джолдашла, аллыбызда боллукъ урушла озгъан урушладан эсе кыйын боллукъдула. Не кыарыуун да джыйыб, джау Москвагъа къркыуу салгъанды, Ленинградны тгерегин алыб, джолларын кесгенди, Ростовха джетиб келеди, Кырымда уллу урушла барадыла. Америка бла Англия, бизни бла бир болуб, Гитлерге кыаршчы кюреширгъ айтсала да, алкын энинчи фронтну ачмайдыла.

Комиссар Кузнецов, андан ары айтырын башына джыя, сабырчыкъ болду. Асыры кыаты джаумагъан джангуну тисбюнде бир-бирини ышыгында сюелген аскерчиле, майорну аскерде чыныкымагъан тогъуракъ санын сынап, каскаларыны тюблеринден кыарайдыла.

— Джолдашла, — деди комиссар — джукъ билмей тургъанлай тюшюб кыалгъаны амалтын, кыазуат бизге артыкъ ауур болгъанын кесигиз ангылайсыз, алай болса да кыбсха заманны ичинде партия, правительство бютеу кыралны ишин, джашауун кыазуат излегенча джарашдырыб. Кызыл Аскерни сауутун чыгъарырча мадарланы эте, хорламгъа хазырланады. Бизни аскерчиле кеслерини юйлерни, ата джуртларын джакылагъанлары себбли, деулеча сермеше, джаугъа

уллу халеклик тюшюргенлерин билесиз, ёзге джауу саууту, техникасы алкыш бизден онглуду. Алкыш!—деб къайтарыб чертди,—джаууу ууатылырына бизни чыртда ишегибиз джокъду. Октябрь социалист революцияны джыйырма төрт джыллыгы бла алгышлай, сиз, гитлерчи фашизмни ууатыб, юлеригизге, юдегилеригизге къууанч бла къайтырыгызны излейме. Фашизмге ёлюм, джолдаш!—деб сёзюн бошагъанында:

— Ура!—деб аскерчиле джууаб этдиле.

Минутдан минутха сермеши башланьргъа болугъу себебли, заманны бош иймей, аяулу эте, аскерчилеге шинелле, жангы бёркле, чурукъла чачдыла. Шинеллени онгсунуб кие, ышарышыб, бири бирине къарашдыла. Мёлекни уа аллындан да бар эди шинели...

Тахсачыланы билдиргенлерине кёре, джау бюгюн чабыуул этерлей кёрюнмейди, не кюнчю да ол, эшта, тамбла бла бирсикиунге аяй болур — Октябрь къууанчха аталгъан джыйылыуну совет адамла ноябрны алтысында бардырыб, джетисинде байрам этиучюлерин джау биледи, ол себебден ол эки кюнню былагъа мутхуз этиб, байрамны унутдурургъа излейди.

Аскерчилеге уа буйрукъ болуб, бетджанла къазаргъа джарашдыла, былайы дуппурлу, кёкенли джер болгъаны себебли, бетджан орнуна аланы да хайырландыла.

Мёлек, кёкен джанында олтуруб, кюнорта шхуурун башлардан алгъа Трезоргъа, адетича, юлюш чыгъарды. Ит къайсыны къатында болса, ашны аны каскасы бла береди. Мёлек, къатында каскасына котелсгундан шорла къуюб, ичине да ёгмек атыб, Трезорну аллына салгъанында, кёкенни джанында джатыб тургъан ит, «кёреме, сау бол» дегенча, Мёлекке кёз джетдириб, къуйругъуну учун азчыкъ ойнатыб къойгъан болмаса, ашар къайгылы болмады. Кёлю гамайыб, семизден эсирик болуб тургъан ит кымылдаргъа да суймеди. Аскерчилени анга ашатхандан суйгенлери джокъду: итни кесине азыкъ берилгенликке, ала анга да къошадыча.

Сержант да, Иван да, Солтан да дуппурланы аралары бла келиб, Мёлекни кекенини джанына джарашды-

да. Трезоргъа кеслеринден да юлюш чыгъара тебреб, ол, ашны сан этмей тургъанын эслегенлеринде, къойдула.

— Бизни плащ-палаткаларыбыз, Трезорну уа...— дей, Иван плащ-палаткасыны этегин итге джайды. Саргъылдым кёзлери бла Трезор анга разы халда къараб, кёз къабакъларын акъырын ызларына джабды.

— Бу сени суйгенча, Ваня, кесин да сие болмаз,— деди Мёлек, башы бла Трезорну кёргозе.

— Игитда дейсе, Ваня аны джараларын бакъгъанча, кесиникилени бакъмайды сора,— деди сержант, чолпусун джалай.

— Малны, хайыуанны бек суйгеним ючюн болгъан эдим мал дохтур да.

— Шорпа татлы, татыусуз эсе да, билелмей къалдым,— деди Солтан, котелогун бошатыб.

— Нек?

— Да башындан джангур къуйгъандан.

— Къуйдурмасанг а, огъесе тоймазынгамы къоркъдунг? — деди Иван, плащ-палаткасыны капюшонундан суу тама.

— Мында не кёб ашасам да, юйге къайтыб, анам этнучю фычындан ачамасам, тоярыкъ тюлме, — деди Солтан.

Сууукъ джангур тсхтамаздан джауады. Аны арты, эшта, къар боллукъ болур, бу айда огъай эсенг, октябрны арт кёзююнде да кюн кёбюсюне былай эди.

Блиндажгъа кирдиле.

— Тохта, Солтан, сен, медаль сгъай, андан атлаб, орден алыб къоярыкъса,— деди Мёлек, Солтан быланы саугъаларына къарагъанын эслеб.

— Алмаз дебми тураса?!— деб, Солтанны тум къара джигит кёзлеринде джилтинле джандыла. — Тохта, биз анга къалай этсек да, кёрюр,— деб гитлерчиле болгъан джанына джумдуругъун кёргоздю.

Бираздан джашла чыгъыб, блиндажда Мёлек кеси къалды. Нёгерлери бла бирге болса, несин да унуга, джангыз къалгъанында уа, сагъышлары аладан тар тыныб туруб, ала кетгенлей ашыкъ-бушукъ этиб джетгенча, джетдиле.

Не юйлеринден, не Мухамматдан письмо келменли кёб заман ётгенди, алай а, ким биледи, аланы

ийген письмолары Мёлекни ызындан джетелмейми айланадыла, огъесе джол кесилиб, къайда эсе да тура болурламы? — Огъесе... Огъесе... Мухамматха джукъ болуб къалгъан болурму?!

Башына энтда бир сагъыш келди. Келди десек да, ол къуру бусагъатда туугъан сагъыш тюлдю, Мёлекни башында ол эртдеден бери да айлана тургъан сагъышды: адам хауаны солуб, гырджын ашаб, андан сора джукъгъа джарамай, сора кюнлени бир кюнюнде дуниядан кетиб къалыр ючюн джаратылмайды. Бу затны Мёлекден башкала да биледиле, алай а адам кеси кесине соруу берирге кереклисин хар адам да билмейди, соруу да бермейди. Мёлек а кеси кесин эслей теб-регенли соруучуду, кесинден соруу алгъанлай турады. Ма бусагъатда да башлады...

Анда, узакъда төрт-беш юйчюк, айтыргъа, бир хуторчукъ, кёзюлдюреуюкле бла къарасанг, джер бла тенг болгъанды. Юй деб юйлюклери къалмай, арт урушлада бир къолдан бир къолгъа тюше туруб, анга бусагъатда фашистле ие болгъандыла. «Тохтагъыз! Сизге!..» — дей, Мёлек, алагъа тиш къыса, эшик юсюнден ызына кете теб-регенлей, къулакъчыкъны ичи бла келе тургъан къызы эслеб: «Оля?!» — деб аллына барды.

— Кючден табдым сени, — деб Оля ышарды. Мёлекни билегине тийди да, тебре, — деди.

— Къайры, Олюшка?

— Къайры элтсем, ары. Дженгил бол, Мёлешка.

Юсюнден кийими, саууту-сабасы тешилмегенча джашагъан аскерчиге туруб тебреу къыйын тюлдю. Экиси да «къырыкъны» ичи бла, алай демеклик, къулакъчыкъ бла, атландыла. Джукъ билмей тургъанлай, алларында гюр деб чаукала юрюлюб джерден учханларында, экиси да илгениб-илгениб, бир-бирине къарашыб, илгенгенлерине кюлдюле.

— Алай болса да къайры барабыз, Олюшка, не?

— Асыры кёб билирге излейсе, Мёлешка, дженгил къарт болуб къаллыкъса, къарт болсанг а, тыбырда къалыб да кетерсе, — дей, Оля, къары теблениб, батмакъ болуб тургъан джерде таукел атлай, бёркю Мёлекни имбашына тие барады.

— Къарт болгъунчу чачларыбыз агъаргъаны себебли, тыбырда къаллыкъбыз да къаллыкъбыз, мен энди...

— Сен энди алайгъамы бегитиб тураса джюрегинги? — деб, сепкил бетчигинде гурнос бурунчугъу чончайыб, Оля мазаллы ала кёзлери бла Мёлекни тубюнден ёрге къарады.

— Хо.

— Мен а огъай.

— Да сени чачынг саргъылдым болгъаны себебли, чал тюклеринг да билинмейдиле.

— Билинген огъуна да этсинле, мени сюерик джаш ала ючюн къарарыкъ тюлдю.

— Къарачы, мени чачым, — деб, Мёлек бёркюн алды, — къара тюгюмю кёбдю, чалымы кёбдю? Джаш, сёз ючюн, мени суйюб ёлсе да, бу чач бла мен, бизде адетча, барыб мюйюште къалай къубуллукъма?!

— Сен тели кёреме, Мёлек, тели. Бизни чал чачларыбыз бизни асыл кёргюзедиле, асыл.

— Кёргюзе да болурла, ёзге, мени акъылым бла, келин деген зат, билемисе, былай чачы-башы да башха тюрлю болургъа керекди.

— Игитда дейсе, аны уа ким да биледи. Башлары чал болгъан къызла бла «келин» деген сёз асыры келишмейдиле бир-бирине.

Иги кесек барыб, бир блиндажгъа кирдиле. Аны ичи къызладан тыкъ урулуб тура эди. Алада Мёлекни таныгъан, танымагъан да бар: снайперле, тахсачыла, тюз аскерчиле, телефонист къызла, дохтур къызла, полкнуну частларында къуллукъ этген къауум.

Къысыдырыла барыб, къызла кеслерине орун айырдыла. Арада джерге джайылгъан плащ-палатканы юсюнде тепси джарашдырылгъанды. Октябрь байрамны кюнюне берилген паекла: консервала, акъ ётмек. Араларында эки суулукъ. Мёлек да вещьмешогундан шоколад юлюшюн, несин да чыгъарыб ортагъа атды. Къайсы эсе да баста банкаланы джылытыргъа къызыу джана тургъан къанджал пешчикни юсюне тизди.

Чыны бла былайдагъылыны барындан да тамада тахсачы капитан Анастасия, ашыкъмай шинелин тешиб, сыртына ата:

— Тенглерим, мен джыйдыртханма сизни бюгюн былайгъа, — деб къызлагъа кёзюу-кёзюу къарай, тунакы ауазы бла сёзюн башлады.

— Бизге къарнашлыкъ, тенглик да этиб джюрютген эркишиледен чакъырыргъа билмей къалмагъанма, алай болса да кесибиз бир олтурайыкъ, Октябрьны

байрамын эте, бюгюн бир-бири кёзюбюзге бир къарайыкъ, деб джыйгъанма, — дей, джашил къумач тышлы суулукъну алыб, кружкалагъа андан бирер кесек къуйду. — Алчыгъыз, къызла, урушлада ёлген нёгер къызларыбызны эсге тюшюрейик.

Кружканы алыб, мыдах-мыдах ёрге къобдула.

— Октябръга ура! Совет Союзгъа ура! Къызыл Аскерге ура! Джолдашла! — деди Анастасия, экинчи «бокальны» кёлтюргенлеринде.

— Ура! — деб бирден айтыб, къызла кружкаларын эринлерине джетдирдиле. Кими чачая, кими джыйырыла, ичлерин бошатыб, къабарыкъгъа узала башладыла.

— Мен ёмюрюмде биринчи кере уртлайма «шайтан сууну», — деб, барындан да джаш кёрюннген бир къызчыкъ, эрлай кызарыб къалгъан бетчигин кюкюсю джарыта, кюлгенден кесин тыялмай тебреди.

Аны сылтаусуз кюлгенине бары да кюлдюле.

— Ай, музыка керек эди, музыка, — деди Мелек да, аз джылына.

— Къайсы эсе да бир урушда, немецлени орунларындан кыстагъаныкъда, иги кесек трофейни ичинде патефон да къалгъан эди, — деди сержант чыны бёлгъан бир аскерчи къыз.

— Сора уа не этдигиз да?

— Да не этерик эдик, пластинка болуб джукъ къалмагъан эди сора.

— Джырлайыкъчы, къызла.

— Къайсы джырны?

— Дунаевскийден.

— Тохта, алгъы бурун бизни аталарыбыз, аналарыбыз джырлагъан джырланы джырлайыкъ, — деб Мелек танымагъан бир узунджаягъыракъ къыз, эсине джыр тюшюре, ёрге къарады да, сора ариу макъамы бла башлагъанында, бары да кёшулдула:

Вперед, заре навстречу,
Товарищи, в борьбе!
Штыками и картечью
Прсложим путь себе.
Вперед, вперед, и тверже
шаг:

И выше, юношеский стяг!
В бой, молодая гвардия,
Рабочих и крестьян!

Бир джыр бир джырны ауушдура, анча сайын джю-
рекле да бирер тюрлю халгъа кире, къызла иги кесек
заманны бирге джырлаб, сора биремлеб джырлаугъа
кечдюле.

Мёлек, нени джырларыкъма деб сагъыш этмей ту-
руб, джырларгъа кёзюу джетгенинде уа, туугъан эли
кёзюне кёрюнюб, джюреги чанчды. Анда къач сайын
болуучу тойланы биринде бир джашны джырлагъаны
кёзюне сурат болуб келиб, анга этилген эжиуню да
эшите тургъанча болду. Кёзлерин (ол кюн ол джаш-
ча) кысаракъ эте, къонгурауча таза ауазы бла баш-
лады:

...Кёзлеринг кёзюр ойнайла,
Сёзлеринг джюрек байлайла,
Ариуну эшиги джабылсын, —
Ариуну кёбле сайлайла.
Ой, къап-къарады къашларынг,
Джибек аркъан киби чачларынг,
Мени эсимде болмайын,
Бек алгъа кесинг башладынг...

«Айджаякъны» джырлай, Мёлек бусагъатда Къа-
рачайдады. Туугъан элин, джерин кёрмей къаллыкъ-
ча, джюреги таралыб, эриб барады, ол себеден, джыр
да кемсиз ариу джырлана, сёзлерин ангыламасала да,
къызланы шум этди. Мёлекни ауазы уа, блиндажны
ичине къатапа джабыу болуб джайылыб баргъанча,
джумушакъ чыгъады. Оля бла Мёлекни имбашлары
бири бирине тие, джыргъа кёре, акъырын чайкъала-
дыла:

...Сары алтын, акъ кюмюш кёреме
Айджаякъны кыргъый санлары.

Мёлекни къоллары тобукъларында бёркюню джул-
дузу бла ойнай, Олягъа энди сырты таяныб, кёз къа-
бакъларын да биягъынлай джабханлай, джыр боша-
лыб къалыб, «ол джашаудан» бюгюнню джашаугъа
кёчюб къалыргъа къоркъгъанча, джырлайды:

...Айджаякъ, ала джаулулгунг
Ариу джарашады бойнунга...

Бошалды. Мёлек да Къарачайдан бери, мылы блин-
дажны ичине къайтды. Джыр тохтагъандан сора да,

къызла, сют уюгъанча, уюб, бир кесек туруб, сора харс къакъдыла.

— Сёзлерин ангыламадыкъ эсек да, макъамы джю-регибизге татыды,— деди Оксана, украин къыз.

— Сюймекликни юсюнденди. Къасбот деб бизни халкъ джырчыбыз бар эди, ол ауушханлы кёб болмайды, джыр аныкъыды,— деди Мёлек, бёркюн кие.

— Къызла, сюер заманыбыз къазауатда кетиб къала болуб дейме,— деди къашлары кенгден къыйылгъан, тегерекбетирек сарычач къыз.

— Айтыргъа, мени сюймеклигим теренден-тереннге барады,— деди Анастасия,— мени баш ием Володя танкистди, бусагъатда ол Брянский фронтдады. Тюз къазауат чыгъарны аллында юленнген эдик. Сюймекликни, керти сюймекликни дегенлигимди, бир тукъум бир зат джукълатмазын билдим. Къазауат да.

— Да сен алай болдунг, Настя, юйлю болдунг, биз а, биз, сюерге да, юленирге да джеттишмей къалгъан къауум? — деди джагъасында джашил джурунну юсюнде табакъгъа ёрлеб баргъан джылан сураты бла бир къыз.

— Фрицлени къыстасакъ...

— О, къоюгъуз бир, болмагъан затланы сёлеше турмагъыз. Ма бусагъатда джерни бомбала къалтыратыб тебреселе, кёрюрге сора сюймекликни къайры тас болуб къалыуун,— деб, мен айтханнга терсди дерик кимди дегенча, санитар къыз Бибигюл ёрге къобду.

— Аны тюз айтаса, Бибигюл,— деди Мёлек, отда кёсеуню ышыра.— Бусагъатда бомбала, сен айтханча, джерни титиретселе, биз, джорукъдача, сауутубузну къолгъа аллыкъбыз.

— Да сора уа?

— Андан сора уа сау къалгъан сюймеклигин къайры атарыкъды? Атаргъамы керекди неда?

— Сени кесинги сюйгенинг бармыды, Мелек? — деди къызланы бири.

— Барды,— деб Мёлек, таукел айтыб,— мени сюймеклигим, айтдырмай къоймай эсегиз, мени бюгюнюмде кючлю дагъанларымы бириди,— деб къошду.

— Мен а, сюйген огъай эсенг, къазауатдан сау къайтырыкъма деб акъылым да джокъду,— дей, бир къатангы къыз джыламугъун сюртдю.

— Къойчу бир аман джораланы, Дуська, алайсыз да...— дей, къайсы эсе да джырлаб тебреди:

Легко на сердце от песни веселой...
Она скучать не дает никогда...

Былайдан ары джыргъа бирден къошулдула, алай а Дусяны сѣзлерин джыр да унутдуралмады — ауаргъа хазыр болуб тургъан чалманча, джырылдай келиб, джыр джукъланды.

— Къазауат бошалса, бир айны джырлаб турлукъ эдим билген джырларымы, — деди джырлаб тохтагъан кыыз.

— Мен а бир айны джукълаб турлукъ эдим...

— Мен тебсеб...

«Мен а?» — деб сорду Мѣлек кеси кесине.

— Мен, эшта, дуниягъа джангыдан туугъанча, тѣрт джанымдан тансыгъымы ала, айланыб турлукъ болур эдим — тауларыбыздан, сууларыбыздан, эллерибизден, — деди Мѣлек. — Къулагъыма уа хаман да Равельни «Болеросу» эшитилиб айланлыкъ болур эдим... — деб къошду.

— Къызла, ахырысы, къалайгъа дери барлыкъбыз ызыбызгъа ыхтырыла, не? — деб бир кыыз барыны къайгъысына да къайытды.

— Да, кѣресе Кавказгъа къысылыб баргъаныбызны, — Андан ары уа?

— Андан ары тюл, бери къайтыргъа керекбиз.

— Ким къайтыр бизден, бу олтургъанланы ичинден, ким къайтмаз...

— Ол затны юсюнден тышынгдан неге сѣлешесе?! Анастасия ѳрге къобду.

— Къойчугъуз бош сѣзлени, бир кюн туугъан бир кюн ѳледи. Тартчыгъыз «къобузну», вальсге бир барайыкъ, — деб, къызланы ары-бери эте, тебсерге къол аяз тенгли бир джерчикни айырды. Кюле-кюле, къызла, юслеринде кѣлеклерин тюзете, тебсерге хазырландыла. Къайсы эсе да «Амурские волны» деген вальсни ауузу бла согъуб тебрегенинде, башхала да къошулуб, тебсерлей этдиле.

Анастасия, ол «къазауатдан ким къайтыр, ким къайтмаз» деген кызыны билегинден алыб, тебсерге чыкъды. Эжеуленден озуб бурулур джер болмагъаны себебли, къалгъанла джырлай, кѣзюулерин сакълайдыла.

Анастасияны къатангы ариу санлары кеслери алларына баргъанча барадыла. Джалан башында чачы-

ны бир устуккусу мангылайында томала барады. Мёлекни кёзю аны «Къызыл джулдуз» орденине джетди (келгенли да джете тура эди). Анастасияны юсюнден дивизияны газетинде Мёлек окъугъан эди, тахса бёлекни командири бу тиширыу, обер-лейтенантны урлаб штабха да келтиргенди. Тамам да уруш эте биледи,— дей, Мёлек да «къобузгъа» къошулду.

Къызла кёзюулеб тебсейдиле.

Къайсы эсе да бири Мёлекни чыгъарыб, биягъы вальсге бурула тебреди.

— Бизге тангону согъугъуз, тангону, — деб, Мёлек нёгери бла ортада сирелгенинде, къайсы эсе да Чарли Чаплинни киносундан уруш чыгъардан алгъа хар ким да мурулдаб айланыучу тангону сёзлерин джырлаб башлады.

Я усики не брею,
Большой живот имею,
Хожу по ресторанам,
Шарю по карманам.

— Огъай, огъай, башха тангону.

Къызла бир-бирине къараб, бири бирни, бири да башханы эслерине тюшюре келиб, сора Дуся ингичке ауазы бла:

Не плачь, дитя,
Довольно слез,
Умчимся в страну
Чудесных грез, —

деб «Петер» деген белгили кинодан тангону тебретгенинде, быланы сакълай-сакълай къакъ болгъан Мёлек бла нёгери тебсеб башладыла, алай а олсагъат Мёлекни эсине башха танго, юйде пластинкасы патефонну юсюнден алынмай туруучу танго, тюшдю.

— Эй, къызла, неаполитан тангону согъугъуз,— дегенинде, «къобуз» анга бурулуб, тебсеу башланды.

Къазауатны аллында танго модагъа кючлю киргени себебли, тебсеу кружокда Мёлек да анга юреннген эди.

Къызла, бирер тегерек айланыб, чачыла тебредиле. Къайгъысыз, тюз джашауну бир ышанын этиб, джюреклерин чапырыб, кийине башлагъанларында, къазауатны ачысы кёзлерине кюзгю болду: биягъында

былайда олтургъан тал чыбыкълача къызла ауур шинеллеге кириб, сауутларын да юслерине джарашдырдыла. Октябрь, неда башха байрамлагъа чачларын омакъ этиб тюбеучю къызланы башларына эркиши бёркле кеблендиле..

Къызла, блиндажны аллында саламлашыб-саламлашыб айырыла, «Энди бир-бирибизге тубербизми» деген сорууну ичлеринден бередила, алай болса да аны сездирмей, кюле, накъырда эте чачылдыла.

Джангур тохтамагъанды. Мёлек, «къырыкъ» бла бара, джер-джерде часовойланы, джашырылыб тургъан сауутланы кёре барады. Аскерчиле, этиллик затны эте, ары-бери къызыу джюрюйдюле. Тёрт джаныны мылылыгъы, кёкню къаралыгъы, тегерекде бу сауутсаба, аскерчиле — бары Мёлекни джюрегин ашаб, бюгюннге дери быллай болумну кёрмегенча кыйнадыла.

Мёлек блиндажларына киргенлей, Иванны мыдахлыгъын эследи. Ол, оту джукъланыб баргъан печни джанында эки тобугъуна эки чынасын тиреб, къолларына да сакъалын салыб олтуруб тура эди.

— Не болгъанды, Ваня? — деб Мёлек аны аллына сюелди.

— Джукъ да болмагъанды... — деб Иван, тургъаныча, кымылдамай, джууаб этди.

— Огъай, сеннге не болгъан эсе да бол... — деб сёзюн айтыб бошагъынчы, Мёлек, нарда письмола эслеб, мыллык атды. Атса ау аллайгъа атсын — Анисатдан, Зухрадан, Мухамматдан письмола! Асыры къууаннгандан алырын-салырын билмегенча бола, Мёлек Мухамматны письмосун ача башлады да, сора кеси кесине айыб эте, аны къоюб, Анисатныкъын ача, Иваннга:

— Ваня, сеннге уа бармыды письмо? — деб сорду.

— Барды.

— Иги письмомуду?

— Хо.

Письмода аман, иги айтылгъанын да билгинчи, асыры къууаннгандан эки аягъыны тубюнде чёб сынмай, Мёлек Анисатны письмосун, ызындан адам сюргенча, ашыгъыб окъуб башлады:

«Багъалы эгешчигим Мёлек. Письмому биринчи тизгинлеринде сеннге анамдан, Байдыматдан, Мар-

зиятдан, Шахидатдан, келинден, Светачыкъдан, Хасан...»

Тизим узакъгъа созулурун билиб, Мёлек письмону эм магъаналы джерине кечдю: «...бизни сорсанг а бюгюнлюкде тынчбыз-эсенбиз сени къазауатда болгъанынгы анам энди биледи хоншубуз сенден хапар сорама деб айтыб къойгъанды алай болса да сен къыйналма анам кеси кесин тиреб аякъ юсюнде айланады биз да хорламны дженгил болдуруп ючюн кючюбюзню аямай кюрешебиз барыб колхозлагъа болушабыз сизге къыш кийимле хазырлайбыз тылны не бла да бегитебиз. Совет Союзу политикасын халкъгъа ангылатабыз экинчи фронт ачылырын ашыгъыб сакълайбыз ёзге ачыкъ айтыргъа эгешчигим джанчыгъым Къызыл Аскерни ызына ыхтырылыуу бизге да тынгы бермейди къалай этейик не этейик къолума сауут алыб кетиб къалырым келеди хорламгъа уа къолубуз бла тутханча ийнанабыз. Сталин джолдашны башчылыгъы бла ол итлени къаушатыб биягъы джашауубузгъа кечеригибизге ийнанабыз сеннге уа къайгъыбыз къурумайды бюгюн не болду бюгече не болду дегенлей джашайбыз сенден письмо келгенли айдан кёб болду кече джукъубуз асыры къайгъыдан тас болгъанды амалынг бар эсе эгешчигим джанчыгъым Мёлек бирер-экишер сёз сызарыкъ эсенг да бизге къагъытчыкъ ата тур сени джаныча суйген эгечинг Анисат» деб, бир джеринде не запятою, не точкасы, не уллу харифи болмай, письмо бошалды. Анисатны къыйыкъ-мыйыкъ харифлери Мёлекни алыб барыб эгечини юйюнде олтурта, болгъанны кёзюне кёргюздюле. Джашаулары къыйын болгъанын Анисат ачыкъ джазмаса да, Мёлек сезди.

Джюреги татлы ура, Мухамматны письмосун ачды: «Багъалы Мёлегим! Сени саулугъунгу билиб, кючлю къууандым. Айтхан эдим да, суйгенлеге къазауатда да бир джукъ боллукъ тюлдю деб?! Сеннге бла меннге да джукъ боллукъ тюлдю. Алай а письмонгда сени къалай эсе да айталмай къалгъан бир затынг танылыб турады, акъ чач-зат деб бирлени сагъынаса.

Бизни авиазвенобуз бир кюнню къалмагъанча урушха киргенлей турады, революцияны джюреги Ленинград шахарны башындан бомба атдыртмай, аны адамын, архитектура байлыгъын сакълайбыз. Буса-

гъатда не кыйын эсе да былайда болум, Ленинградны джау ёмюрде да хорлаяллыкъ тюлдю.

Мёлегим, джаным! Сен бла мен бусагъатда къалай насыблы джашарыкъ эдик! Бизничала уа? Барыбызны да насыбыбызны кесгенлени кюл этиб бошаб, юлерибизге сау-эсен къайтыргъа мен бир ашыгъама! Бу ашыгъыу джюрегимде джаугъа дертими джандыргъандан джандыра барады.

Письмом, кёремисе, узун болуб кетгенин. Заманчыгъым барды да, аны ючюндю. Юсюнде чыммакъ-акъ чепкенинг бла, эшмелеринги бири ёшюнюнде, бири да сыртынгда, бетинге нюрюнг тёгюле, ол ариу кёзлеринг да кюле, экибизни да аллеяда баргъаныбыз кёзюмден кетмейди... Бизни болумубузда былай джаза тургъаныма кёлюнг кюлмесин, джаным, Мёлегим, алай а суйген джюрекде сени хар атлагъан атламынг да сакъланады.

Энди бошайым джазыб десем, сенден «айырылалмай», дагъыда къошуб барама, алай болса да бошайым.

Бу письмо джазылгъанлы ай да болады. Мухамматны экинчи письмосуну тюбюнде адресин Мёлек энди эслеб, джюреги чанча, ючгюл къагъытны кыйырын бери чыгъарыб ачханында, ичинде тогъуз-он сёзден кёб болмаз эди: «Мёлегим, джаралы болуб, бери тюшгенме, неллей бир тутарыкъ эселе да, билмейме. Късркъуулу тюлме. Сеннге къайгылыма.

Сени Мухамматынг».

Биринчи письмону окъуй, бети джарый баргъан Мёлек энди мутхуз къаннга кирди. «Мухамматны джарасы, ол джазгъанча, алай бош джарачыкъ болса, хаты былай тюрленниг тюл эди, кеси да былай аз джазарыкъ тюл эди», — деб, къайгыгъа кирди. Кёлунда письмолары бла, Зухраныкын ачхан да этменлей, Мёлек наргъа олтурду. Олтурду деб бош айтдыкъ, адамны джюрегин къайгы алса, олтурлугъунтурлугъун да билелмей къалады, ол себебден Мёлекни бутлары кыйылыб, наргъа ийилди». Да отну ичинде аджалынгы кёзюне къараб айлангандан эсе, джаралы болуб, госпитальгъа тюшген иги тюлмюдю» — деди Мёлек кеси кесине. «Мухаммат аллайладан тюлдю,

къалгъанла уруш эте, ол да джатыб турууну кесине учузлукъгъа санарыкъды», — деб дагъыда кесине джууаб этди.

Блиндаждан чыгъыб кетерге деб не бек изледи эсе да Иван, аягъын босагъадан тышына атлаталмады. Письмоланы бери алыб келе, тышларына кез джетдиргенинде, Мёлекни эки письмосу да эркишиден болгъанларын кёргенлей, джюрегине от тюшдю. Иван не джаны бла да сакълаб айланган Мёлегине, Иванны джюрегине ол бусагъатха дери джашауунда чекмеген бир сезимни салыб тургъан Мёлегине, къайда эсе да бир эркишини письмо джазаргъа не иши барды?! Бу зат Иванны кюйдюрюб барады.

Мёлек, письмону окъуб, бети тюрленнгенин кёргенинде уа, биреуню къайгъысын нек этеди дегенча, Иванны Мёлекден келю къалды. Бу зат башына келгенлей а, «тью сени» деб кеси кесине кючлю чамлана, от тюшгеннге чабханча, чартлаб эшикке атылды. Анда къара булутланы тюрюнде ары-бери джюрюй: «Мёлекге сен ауузунгу джарыб сёз айтханмыса? Айтмагъанса. Джюрегинг анга илешиб тургъанын, сау къалсанг, андан башха сеннге дуняда бир къыз керек болмагъанын айтханмыса? Айтмагъанса. Не уа сен суйген сени суйюб къоярыкъды дебми тураса да?! Сабляда хоншу джашагъан къыз, Маруся, сени суйюб ёле тургъан заманда сени джюрегинг анга сууукълай къалгъанын унутханмы этесе?! Э-э-э, къой, Ваня, къой. Урушну ичинде суймеклик деген затны унут, айыбды сеннге», — деди. Шаркъ деб эсине бир зат тюрюб, сын болду. Письмону джазгъан, Мёлешканы суйген джаша болмай, джууукъ адамы, не тюз тенги эсе уа? «Бу оюм Иванны джюрегине себеб болуб, кеси кесин алдай тургъанын сезерге суймей, ызына къайтды.

Мёлек, ол киргенинде, письмодан башын келтюре:

— Мени Зухра деб тенгим болуучан эди, ишчи батальоннга кете айланады. Юч танкист къарнашы бар эди да, ючюсю да орденла бла саугъаланнгандыла, деб джазады. Келишбий а урушда ёлгенди, бирге ишлей эдик школда, — деб, Ванягъа айтмай, кеси кесине айта тургъанча селешди.

— Неме... Неме... Ол... Ол бир письмоларынг — Алда аман хапар болмаз... Кимдендиле? — деб Иван, уша-

гъыусуз этгенин да эслей тургъанлай, сормай чыдаялмады.

— Быламы? Бири эгечимден, экиси уа Мухамматдандыла.

— Мухаммат...данмы? Мухамматдан...— деб Мёлек Иванны тюрлю айтханын эследи.

Иванны халын Мёлек эртдеден бери да сезибди. Къайсы къыз суймейди суйюлюрге? Аны ким да не болумда да онгсунады, артыкъсыз да, Иванча, алай ариу сие билгенни. Ёзге, сёзню ачыкъ этерге керекди, былай-былай, мен Мухамматха сёз бериб турама дейим да айтайым деб кёлуне келди да, кесин тыйды: адамны джюрегинде умутун юзсенг, анга джашаргъа къыйын болады. Бюгюн мен алай айтсам, тамбласында урушха кирирге анга тынч тюлдю. Билмегенча эте турайым деб ол оюмда тохтай, письмолагъа джууаб джазаргъа джарашды. Тамбла джазамыды, къаламыды...

Тамбласында уа танг кёгере, къызара, ачы кюнлени бирин алыб чыкъды. Сууукъ джангур тамчылаб башлаб, эртдеден огъуна кимлени джылауларын эте болур... Бюгюн сермешиу артыкъ ачы болуру хакъды — фашистле Октябрь байрамгъа «саугъа» хазырлагъанларын бизни тахсачыла билгендиле.

Танг джарыр-джарымаз, батальонну коммунистлерин бир кесекге джыйыб, замполит сёлеширге чакъыргъанында, сержант, кийимин-башын да ариу тюзетиб, ары тебреди.

Мёлек, аны бла атлана тебреб, ызына туруб, ардан сауутун-сабасын юсюне джарашдырыб чыкъды. Джан хурджунуну тышындан тийиб кёрюб, тюймесин тешиб, эки бюкленген къагъытны чыгъарыб, ачхан да этмей, ызына салыб, биягъынлай тюймесин этди.

Сержант ызына дженгил къайтды, ол къайтыр-къайтмаз, буйрукъ да болуб, аскерчиле бетджанлада орунларын алдыла.

Энтда сакълау. Джюрекле къызыу ура, сакълау.

Бютеу тегерек сакълайды Джер да, суу да, таш да, агъач да.

Сууукъ джерге къабланыб, аскерчиле саклайдыла.

Сууукъ сауутла басдырылыб-басдырылыб сакълайдыла.

Анда, Мёлекни туурасы сабанда, ал аякъчыкъларынын ерге тутуб, төрт джанына сескекли къарай, джубранчыкъ да сакълайды.

Заман а, сакъламай, ма бу къоркъуулу такъыйкъаланы да биргесине алыб, кетиб барады...

Кёк да сакъламайды. Джылайды, джылайды...

Къулакъчыкъны ичи бла ийилерек болуб келе тургъан политрук Атаевни эслеб, Мёлек хуржунуну теймесин ашыгъыб тешди. Ол къатына джетиб, «джигит бол, кавказлы эгешчигим» деб Мёлекге кёл этиб, оза башлагъанлай:

— Политрук джолдаш, эркинлик беригиз, — деб сёлеширге эркинлик алыб, хурджунундан чыгъарыб, анга къагъытны узатды.

— Ашхы, — деб Мёлекге алай айтыб, политрук, къагъытха кёз джетдириб, аллына ашыкъды.

Мёлек, къагъытны алай берирге деб турмагъанлай бергенине сокъурана, анда ол хуторчукъ аты болгъан джер таба, джити къараялгъанын къарайды, джау алай андады. Тёгерек биягъынлай асыры шошдан, кёлтюрюк болаймайса... «Нек башламай турадыла экен фрицле?».

Кюн алкъын къакъмагъанды, къакъса да, билиник тюлдю — джер бла кёкню арасына къоргъашын урулгъанча, алайды. Сагъат бусагъатда сегизден атлагъанды. Сакълауну да немец кесине сауут этиб, быланы чыдамларын бошатыргъа излей болур.

Солтан, патронланы, гранатланы ташырын ташыб, сакълайды.

Сержант, кесиниклени барына айланыб келиб, бусагъатда уа бетджанда бауурланыб сакълайды.

Мёлек чапрагъы къалмагъан кёкенни джанында сакълайды. Плащ-палаткасы джангурдан къаралыб ауур болгъанды. Автоматны дисклери болгъан сумкасы белинде дженгиб, джердеди. Гранатлары — галифесини хурджунларын дуппур-дуппур чыгъаргъандыла. Автоматдан айырылмай тургъан къоллары, сууукъдан

буюгъуб, кѳгергендиле. Бутуну джарасы, бу арт кѳзюуде не эсе да ууакъ-ууакъ кесин билдире, чанча-чанча турады, алай а аны ийнакъларгъа Мѳлекге заман кълайда! Чыдамы керти да тауусулургъа джете, сакълайды, башы уа бош турмайды. «Кълагълытын кълондан-кълонгъа политрукга бергенин терсми этди, тюзю этди? Джанында тутаргъа керек болурму эди? «Мен ѳлсем, мени коммунистге санагълыз»,— деб джазгъланды сл кълагълытда. Нек бериб кълонду оюм этмей?

Сѳлеше келиб, партиягъа кириуню юсюнден сагълынганларында, Ваня: «Мен а комсомолда кесими бир кѳргюзейим да, андан сора белгили болур»,— деб тюз айта болурму? Мен ашыкългъланлыкълмы этдим? Алай а кълазауат неге да ашыкълдырады,— бюгюн ѳлсем, партияда болуб ѳлюрге суюме. Партиядан мен кесиме джукъл да излемейме, алайсыз да Гебенлени Эзаны юйдегисине ол бек кѳб зат бергенди, мен анга аны ѳмюрюмде да (ѳмюрюм не узакъл болса да) кълайтарыб бошаяллыкъл туюме...

Аякъларында бир кълымылдагъланны сезиб, Мѳлек илгениб къларады. Трезор келиб, бурну бла Мѳлекни аягълын тюрте, кесине орун айыра айланнганын кѳрюб кылдырады.

— Кетиб кълал бусагълат «юйге!» — дегенинде, Трезор, Мѳлекни айтханын этер орнуна, джатыб кълалыб, «не этерик эсенг да, этчи, кѳрейим!» — дегенча, кѳзюне джити къларады.

— Не айтдым мен сеннге?! Кетиб кълал бусагълат! — деб Мѳлек энтда буюргъланында, айтханын этиб кълонмагъланына тартынганча, ит, башын джерге салыб, бу джол кѳзлерин джума бла ача, къларады.

— Ваня! — деб Мѳлек, арлакълда бауур бериб тургълан Иванны бери къларатыб, аякъл джанында Трезорну кѳргюзю.

— Трезор, ма, бери кел, ма,— деб Иван, кесине чакълырыб, ариу айтыб аны блиндажгъла ашырыргъла мурат эди. алай а ит, салпы кълулакълларын кѳзюу-кѳзюу кълымылдата тургълан болмаса, кълсбар акълылы джокълугълун танытды. Трезорну «кесим айтхан» деген халисин биледиле, бир хык десе, тебдираллыкъл туюсе. Ол бюгюн кеси кесине «мени орнум былайда, была

блады» деген эсе, анга не ариу бла, не эрши бла айт-ханынгы этдираллыкъ тюлсе.

Сакълау. Бу тегерекде джан-джаныуар кымылда-магъанча, къуру сакълау бла шошлукъ. Огъай, бу зат адамны акъылындан шашдырлыкъды. Аны юсюне бу кёк бла джерни ортасына кёб болуб тургъан «кьоргъашын?» Кёкню тохтамай джылаб тургъаны уа?!

— Чыдаб болалмайма, Ваня! — деб Мёлек чартлаб ёрге кьобханы бла бирге, башында каскасына тие, окъну джююлдеб озгъаны тенг болду.

— Мёлек, саумуса? — деб Солтан, узакъда болмагъаны себепли, барындан да дженгил джетди. Бети акъ учхунча агъаргъан Мёлекни башында каскасын алыб къарагъанларында, окъну сызы ачыкъ танылыб эди.

— Эх, Мёлешка! Боппа-бошуна кесинги бошатыб кьоя эдинг да! — деб Иван, былайгъа сюркелиб келиб, башын булгъады.

— Аскерчи Гебенова! — деди кюлмеучю, ышармаучу сержант, — билмеймисе, быллай джерде къалай джюрюнго?!

— Сержант джолдаш, да сора быллай бир нек сакълатадыла фрицле, чыдаб болалмайма..

— Сени чыдамынгы сынар ючюн, аскерчи джолдаш. Болду селешу! — деб сержант, Мёлекге кыджыраб, кесини орнуна джанлады.

...Тобла «кьоргъашынны» джырыб-кырыб, умурчумур эте, тегерекни къаралтдыла. Биягъы джаханим башланды. Чалкы хансны кыргъанча, эки джанында да адамла кырыла, джерни хар элиси ючюн къан тегюледи, Ростов шахаргъа ычхыныр ючюн, джау, тамам да кючюн салыб, сермешиуге джангы бёлеклерин кьошхандан-кьоша, джерге тишлери бла илиннгенча къадалгъанды.

...Мёлекни автоматыны джерленнген дисклеринден джукъ къалмай бошалыб, джан-джанын таларлай болумгъа тюшдю. Хурджунунда гранатасын чыгъарыб, бир дуппурдан башха дуппургъа сюркелиб, таблыкъ

излей, уруб келе тургъан джау аскерни къалынын ма-
рады. Джууугъуракъ джетерге къоюб:

— Ма, къабчы муну да, къаб! — деб гранатасын
быргъаб, аны чачылгъанын эследи. Алайдагъы джауну
гимикгени гимигиб, къалгъаны кесин эсгергинчи, бу
джанында автоматладан юслерине от бюркюлюб, ауду-
ла. Алай а, ёлгенлери сау болуб къобханча, фашист авто-
матчикле къайдан эсе да чыгъыб къалыб, батальонну
юсюне, буз джаугъанча, окъ джаудуруб тебрегенлей,
бизни 76 миллиметрли тобла «джууаб» эте, джаугъа
тыйгъыч болдула, узаймай джауну артиллерия бата-
реясы да къаушалыб, «сёлешгенин» тохтатды, алай а
сермешиуню аллындача, джауну самоходкалары
энтда урушха кириб, джаяу аскерлери алгъа барырлай,
джол ачаргъа юрюлгенлеринде, батальон, кереклисича
джууаб этерге къарыуу джетишмесе да, джауну оз-
гъун кючюне къаршчы кюреше тургъанлай, полкнун
башха батальону джауну ызындан, бир къауум част-
лары да онг джанындан чыгъыб, былайда уруш этген
гитлерчилени таргъа тыйдыла. Ала сакъламай тур-
гъан джерледен чыгъыб къалгъан совет аскерчиле, фа-
шистлеге къуугъун салыб, къаушатыб башладыла.

Солтан, гранатла келтириб, сержант бла Мёлекни
ортасына сала:

— Джокъду, бошалды! Мындан сора мен келтирир
джукъ джокъду! — деб кючден-бутдан тылпыуун ала
айтыб, автоматдан бюркюб тебреди.

Мёлек, кёзюулю гранатасын шууулдатыб, ызына
бауурланнганында, къатында ата тургъан автоматчыны
башы бир джанына кетиб баргъанын эслеб, джетгенин-
де, ауузундан къаны келе тура эди. Аны джерге таб
джатдырыб, уруб келген джаугъа автоматдан бюркеди.
Аллында джаудан озуб башха затны кёрюрлей къа-
рыуу болса, Мёлек Трезорну къазауатын да, Иванны
ауузу от чагъа, автоматдан къуя, арам-къарам демей,
алгъа уруб баргъанын да кёрлюк эди. Алай а Мёлек
аллында джаудан башха джукъ кёрмейди.

Мёлекни сыртын бир зат от тюшгенча кюйдюргени
бла автоматыны тохтагъаны тенг болду, джерленнген
диски джокъду. Тёрт джанына къарай кетиб, аллы та-
бадагъы дуппурну къатында ёлюб тургъан фашистни

автоматын эслеб, ары сюркелди. Къалай алгъанын да билмей, автоматын алыб, къурду...

Ингиралагъа уруш тохтаб, ёлгенни, сауну эсгерген заманда, полкнуну къоранчы уллу болгъаны белгилениб, мыдахлыкъ салса да, джауну алгъа иймей тыйгъанлары аскерчилени кёллерин басды.

Октябрны байрамына артыкъ исси къабыдырыб, Къызыл Аскерни былайда бёлеклерин бошаргъа деген муратына джетмей, джау кеси бошалды, полк Октябрьны аны бла байрамлады.

Къаллайла эсе да Мёлекни сырты джаралы болгъанды. Иван аны шинелини джырылгъанын эследи: джуруну юзюлюб кетиб къалмай, салыныб, орну къан джугъу болуб тура эди:

— Мёлешка, келчи, санчастьа барайыкъ, — деб Иван аллында тебегинчи, Мёлек джарасыны ачыгъанын да сезмей эди.

— Сени кесинги юсюнде да сау джеринг джокъ шойду да, Ваня. Солтан эсе, алай, — деб, негерлери бла санчастьа айланды.

— Меннге бир сестра джетиб, къолуму байлай тебеген эди, алай а байлата туругъа заманым джокъ эди, — деди Солтан, негерлери бла бара Къолу саудан да къан ырхымды.

Ёзенчикни ичинде, тышында да санитарла ёлюккени джыя айланадыла. Тёрт джанында бомбала чачхан джер, кюйген сауутла, бошатылгъан гильзала. Джау ёлюккеле, чотдан чыкыгъан джау танкала. Айтыргъа, къазауат салыучу сурат...

Окъ, Мёлекни джауорун къалагъыны тегерегинде этин аз-буз къобарыб, кенделен кетиб къалгъанды. Таныш медсестра, Мёлекни джарасын тазалай, кеси бюгюн бошалыргъа аздан къалгъанын айтды. Бу кезюуде къан джугъу халаты бла палатканы бир джанындан Зумрат чыкыгъанында, Мёлек, кеси кесине ийнанмагъанча, кезлерин ууду. Зумрат да алай бола келиб, Мёлекни къучакълай:

— Саумуса?! — деди.

— Мен а саума, сен къайдан чыкыдынг ансын?

— Сорлугъунг джокъду, — деб, кезлери тола, — энди бир тюбесек, айтырма, — деб, Зумрат ашыгышы ызына кетди.

Башсыз болуб кьалгъан Зумрат Мёлекни эсине тюше да кьыйнай туруучан эди, аны сау кёргенинде, кьууанды, алай а энтда кьуулагъындан кетмей тургъан бюгюнню урушну кьалабалыгъы нени да сан этдирмей тутады.

Ноябрни джетисинде джау беш кере чабыуул этиб, полк, анга беш кере да тюбөб, тутхан джеринден таймай, ахырына да джетди. Чабыуул энтда башланьыргъа боллукъду. Бусагъатда төрт джаны шошду, алай а кьазауатда шошлукъгъа ийнаныргъа джарамайды...

Тюздю, ийнаныргъа джарамайды, аны бла хайырланьыргъа уа болады.

Батальонну коммунистлерини джыйылыуу болуб, анга кьалгъанла да келдиле. Кёб сёлеширге заман джокъду, кёб сёлешуу керек да тюлдю.

— Джолдашла, — деди комиссар, — радио бусагъатда кьууанч хапарны келтиргенди: адетдеча, Москвада, Октябрь Социалист революцияны джыйырма төрт джыллыгына аталгъан джыйылыуу болуб, анда Сталин джолдаш сёлешгенди, — дегенинде, «Ура-а!» — деген кьууанч тауушла бла бирге, бёркле кёкге-кёкге атыладыла.

— Мен сёзюмю бошамагъанма, джолдашла, — деди комиссар, бети джарый, — бюгюн, ма бюгюн эртден сагъат сегизде, Москваны Къызыл площадында, болуучусуча, аскер парад болуб, анда да Сталин джолдаш сёлешгенди.

— Ура-а-а!

— Сагъыш этигиз, джолдашла, бу затны магъанасына! Гитлер, Москваны эрлай алыб кьояма деб, уллу кюч салыб, чабыуул эте турады, Москва уа быягъындай джашайды, джашарыкъды, джолдашла! — деб арт сёзлерин иги кьычырыб айтды.

— Ура-а-а!

— Парадда болгъан аскер бёлекле алайдан огъуна урушха кетиб кьалгъандыла, Москваны сакълар ючюн урушха, джолдашла! Бизни бюгюн былайда кьоранчыбыз уллу болса да, бир эли джерибизден таймай са-

къладыкъ, алай бла биз да Москваны сакълайбыз, Москва сау болуб, Ата джуртубузгъа джукъ да бол-лукъ тюлдю, джолдашла.

— Ура-а-а Мосвагъа!

— Мен сизге радиоприемник бла келген къууанч хапарны билдирдим, газетледе Сталин джолдашны сёзю келгенлей, кесигиз да окъурсуз. Бусагъатда уа партиягъа кирирге деб берилген заявлениелеге къарайыкъ, — деб бир джоппу къагъытны планшетинден чыгъарды. «Къарайыкъ» деген сёз былайда къысха магъана тутады: хар аскерчи нёгерлерини аллында, къол аяздача, белгили болгъаны себебли, анга багъа бериу сермешиуде кесин кёргюзгенине кёре болады.

Комиссар, джашланы кёзюу-кёзюу чакъыра, коммунистле алагъа разылыкъларын билдире, къол кёлтюре, эки сермешиуюю арасында партиягъа алыу ба-рады.

Мёлекни джюреги къызыу ура, кёзюуюн ашыгъыбмы, огъесе къоркъубму сакълайды, билмейди. Къоркъгъаны уа, игитда къоркъады, — нёгерлери къол кёлтюрмей къойсала уа, — алкъын тыйыншлысыча уруш эте билмегенин Мёлек кеси ариу эсгереди.

— Гебенланы Эзаны къызы Мёлек, — деб атын эшитгенинде, «Ол менмеми, бир айтсагъыз а!» дегенча, нёгерлерине кёз джетдире, къобду. Комиссарны не зат айтханын, нёгерлерини къалай къол кёлтюргенле-рин сезелмей сюеле:

— Бюгюнден ары, Гебенова джолдаш, сиз большевиклени Бютеусоюз Коммунист партиясына членнге кандидат болугъуз, — деб комиссар алай айтханында:

— Совет Союзгъа къуллукъ этеме! — деб Мёлек тир айтыб, ызына турду. Алай айтыргъа керекмеди, огъесе керек болмагъанлай айтыбмы ийдим деб, аны сагъышына кире тебреб, «къалай-алай болду эсе да, тилим тартыныб къалмай, джукъ айталгъаным иги болду», — деб кесине кёл этди. Нёгерлери алгъышлаб къолун тутханларында да, Мёлек кеси кесин эсгермегенча бир халда эди.

Джыйылыуну ашыгыш бошаб, комиссар, аскерчилени Октябрь байрам бла энтда алгышлаб, джангы коммунистлеге да къазауатда джангы джетишимле изледи.

— Полк, аны ичинде бизни батальон, — деди ол сёзюню аягында, — джайдан бери урушдан чыкъмагъанча айланады. Биз кесибиз чабыуул этмей, оборона урушла бардыра, бир хорлай, бир хорлата, ызыбызгъа ыхтырылсакъ да, хорлам, бизники болгъанына чыртда ишегибиз джокъду, бир эли джерибизни джаугъа бошуна къоймагъанбыз, сиз кесигиз джаугъа аз халеклик салмагъансыз. Къуру бюгюн сермешиуледе къабланлача къорешгенсиз. Сауутубуз аман джукъаргъанды, адам саныбыз да анычады, алай а, бизге болушлукъ келгинчи, тутхан джерибизден артха бир атлам этмей, сакъларгъа борчубузду, атхан огъубуз терсеймей, тиер джерине тиерге, биреуюбюз ючеуленни орнун тута сермеширге керекбиз. Бу болумда коммунистлени юлгю кёргюзюрюклерине командование толу ийнаныбды, — деб батальонну комиссары, къазауатха дери устаз болуб ишлеген Сергей Петрович Громов, сёзюн айтыб, джыйылыуну бошалгъаннга санады. Аскерчиле, чачылыб кетмей, аны тегерегин ала, Москвада парадны юсюнден, Сталин джолдашны селешгенини юсюнден энтда хапар сордула. Узун сюекли, къатангы комиссар, картусуну тубюнден хончалары агъара, алагъа къысха, кесгин джууаб береди.

Мёлек, анга къулакъ ие, бюгюн керти да уллу кюн болгъанын бютеу саны, къаны бла сезди. Былайдан чачылыб, кёкен джанында орнуна барыб, сууукъ джерге джабланнганында да, ол сезим, башындан кетген огъай, теренден тереннге тебреди: хо, бюгюн керти да уллу кюндю, Октябрь Социалист революцияны кюню, совет властха джыйырма тёрт джыл болады. Мёлекге — джыйырма бла юч; Мёлек Совет властан бир джылчыкыгъа кичиди. Москвада, адетдеча, байрамгъа аталыб, джыйылыу бардырылгъанды, парад болгъанды, Сталин джолдаш селешгенди. Алай бла, бюгюн кюн керти да уллу кюндю, къарыу сидреген эсе да, къарыу берген кюнюдю. Аны тышында уа... Аны тышында да Мёлекни кесине да уллу кюндю. Ол бюгюн Ленинни партиясына алыннганды. Негерле-

ри айтыудан, бир джангыз коммунист кьалмай, Мёлекге разылыкъларын билдире, кьол кёлтюргендиле.

Мёлек, бюгюннге дери бир тюрлю адам болуб, бюгюнден ары башхамы боллукьду да? Не уа коммунист тюлме деб, бюгюннге дери кьарыуун джукьдан аягъанмыды? Комсомолда джанын, кьанын да салыб, хар не ишге да кьошулуб айланмадымы? Комсомолда болгъаны ючюнмю кюреше эди? Къазауатха да аны ючюнмю келди да?..

Мёлекни бу кеси кесине соруу бериб, джууаб излеб туруучу халиси, эшта, ёмюрю да алайлай барлыкь болур. «Философ!» деб, адетича, кесин самаркъау этди да, дагъыда кесине соруу берди: партиягъа кирир-кирмез сени кьалай эсе да джюрегинг кёлтюрюлюб, бир джангы джолну бусагъатда башлагъанча болгъанса, алай а джолунг биягъы джолду, джол нёгерлеринге уа джууаблылыгъынг артыкь. Бюгюнден ары хар неге да джууаблыса. Артыкь джууаблы.

— Буф! — деб тоб таууш Мёлекни сагъышын бёлдю.

Биягъы джаханим башланды.

Фронтну аскерлери, оборона урушланы кьоюб, кеслери чабаргъа тебрегендиле. Полк да, буйрукь алыб, хазырланады.

Джангы адамла келиб, сержантны бёлеги энтда орнуна тюшгенди. Тынгысыз командир Юрий Силантьевич, сержант, джангы аскерчилеге нелени эсе да юрете, биринден бирине айлана туруб, блиндажгъа кьайытды. Мёлек анда письмо джаза тургъанын эслеб:

— Энди уа, Мёлек, кьууаныб, письмо джазаргъа боллукьду, — деб, кьолларын ууа, кьызыу джана тургъан пешчикни кьатына чёгеледи.

Мёлек, башын письмодан кёлтюрюб, сержантха кьарады: «Гебенова джолдаш» демей, «Мёлек» дегени сейир тюлмюдю?! Не уа кьуллукьну юсюнден озуб башха джукьдан сёлешмеучю сержантны селешгени..

— Кьууанч письмогъа алкьын эртде тюлмюдю, Юра? — деб Мёлек да, аны атын айта, джууаб этди.

— Фронтну чабыуулгъа хазырланнганы, къууанч болмай, неди, Мёлешка?!

«Мёлешка». Мёлек энди уа бютюн да сейирсинди. Игитда дейсе, ауузундан бир артыкъ сёз чыгъармай, тиши-башы ышармай айланыучу сержантны бети джарыб, «Мёлешка» деб да сёлешсе! Мёлек, джаза тургъан къагъытын хурджунуна салыб, нардан туруб, сержантны къатына чёкдю. Аны сёлеширге сюйгенин сезе, сёзге уа не бла къошулургъа билмей, нек десенг, Мёлекни башын письмону сагъышы алыбды.

— Ол къууанчды, Юра, ызыбызгъа ыхтырылыу, саныбызгъа тюшген джарача болмай, джюреклерибизге джара салгъанды. Мени письмом а... Меннге багъалы адам госпитальгъа тюшген эди, андан письмо болмагъанлы неллей бир заман ётдю... Джарасы ауур болгъанын мен, ол джазмагъанлай да, билеме... Юра, анга джукъ болуб къалгъан болурму?! — деб, Юра аны билгенча, тамагъы бууула сорду.

Юра, сейирсиниб, башын Мёлекге бургъанында, аны, кёзлеулеча, тум къара кёзлеринде джыламукъ ойнагъанын эслеб, джунчуду.

— Къазауатны ал кюнлеринден бери мен адамларымдан хапарсызма. Атам, анам, эгешчигим фашистлени аякъ тюблеринде не бола тургъанларын билмейме. Алай а, не билири барды, совет адамлагъа аланы этиулери белгилиди.. Сюйген кызым да къалгъанды, — деб чыртда аллай джукъ сёлешмеучю сержант ичин тёкдю. — Письмоланы къыйын джюрюгенлерин биле тургъанлай, сен аман джораланы бош этесе, Мёлешка, — деб къошду сержант.

— Кеч мени, Юра.

— Чабыуул эте башлай эсек а, биз, тохта, итлени ызларына къуууб, адамларыбызны, джерлерибизни да аякъ тюбден къутхарыб, биягъы джашауубузгъа чыгъарбыз. Алайды да, Трезорка? — деб сержант джерге бауур бериб тургъан итни башын сылады.

— Экинчи фронтну ачмагъанларын кёремисе Америка бла Англияны?

— Ала сакълаб турадыла, Совет Союз джау бла бетден бетге къалай болады деб. Бизни скойюбмю хо дегендиле экинчи фронтну ачаргъа! Кеслерине къоркъуб этедиле ансын.

— Ауурлукъ кесибиздеди да кесибиздеди, — дей, Мёлек ёрге къобду.

— Анга уа не сёз барды, Мёлешка, — деб сержант да кьобду.

Энтда «Мёлешка!» Сержант, эт адамына айтханча, Мёлекни атын алай айтханына да, кесини ичин тёк-генине да, тьююлюб туруучу бетини джарыгъанына да Мёлекни джюреги халал бола, бююннге дери командиринеча къарагъан сержантны энди джууукъ адамыча болду.

Бири бирини ичин билген адам алай болады.

Юсюне киймин, сауутун тоб кесекча къабдырыб туруучу сержант Мёлекге бююн артыкъ да деменгили кёрюнеди. Анга бусагъатда сермешиуню сакълаб тургъан адам демей, къонакъгъа тебреб турады дериксе: шинелни ичинде тал чыбыкъча санлары, резин кибик, тынч къымылдай, пешчикге алайда джаркъаладан атды. Аны чурукълары кирза болмай, хром болгъанча, джылтыраб турадыла. Къашларыны тубюнде ала кёзлеринде бююн джилтинле ойнайдыла. Билир-билмез ышаруу джукъа эринлерин аз-буз джаргъанды. Къачан да таза джюлюлюб туруучу саз бетине къан ургъанды. Айтыргъа, сержант Мёлек билиучю сержант тюлдю, башхады. Аны этинде джара тюшмеген бир элиси да болмаз, алай а ёмюрюнде тырнагъына чыгъана кирмегенча, бююн алайды.

Сержант къайры эсе да чыгъыб кетди. Аны халы Мёлекге да «джугъуб», джазылыб бошалмагъан письмону хурджунундан чыгъарыб окъуду да, джырта башлаб, къагъытны алкъын джукъ джазылмагъан джартысын ариу алыб, джазылгъанын отха атды. Андан сора къагъыты джокъду. Письмону Мухаммат джатхан госпитальны тамадасына джазыб тебреген эди, энди уа Мухамматны кесине джазады. Къагъытчыкъ гитче болгъаны себебли, кеси кесине конвертлик этелмеди — ючгюл бюклегенинде, асыры адаргыдан адрес сыйынмазча болду. Мёлек вещьмешогуна не къараб кюрешди эсе да, Анисат ийген конвертледен джукъ табмады, къайда къалгъандыла, къайдам. Тохта, ма! Асыры кёб окъулгъандан ашалыб тургъан «Правда» газетни ичинден конверт тюшдю. Письмону адресин джазгъандан сора, Мёлек газетни энтда ачмай чыдааялмады: «...Киши джерлени джутаргъа излеген фашистлени ууатырыкъ сиз болгъаныгъызны ангылай, сизге бютеу дуния къарайды. Европада немец джыртхычла унукъдуруб тургъан къралланы халкълары баш

бошлукъларын сизден сакълай къарайдыла. Сизни бойнугъузгъа баш бошлукъну миссиясы тюшгенди. Ол миссиягъызгъа толу болугъуз! Сиз этген къазауат баш бошлукъ ючюн этилген къазауатды, тюзлюкню къазауатыды. Александр Невскийни, Димитрий Донскойну, Кузьма Мининни, Димитрий Пожарскийни, Александр Суворовну, Михаил Кутузовну ёхтем юлгюлери сизге юлгю болсун! Уллу Ленинни хорлам байрагъы сизни алгъа элтсин!»

Сталинни джетинчи ноябрда Къызыл площадьда айтхан бу сёзлери асыры татыгъандан, хар окъугъаны сайын Мёлекни санлары джызылдайдыла. Хар сёзю ётюб, санынга къалай эсе да бир уллу къарыу береди. Сталин Къызыл Аскерге бу сёзюн айтханлы он кюн озду, аскерчилени араларында уа ол, бюгюн айтылгъанча, джангылай турады.

Мёлек блиндаждан чыкъгъанында, къызыб тургъан бетин сууукъ аяз суусутду. Хауа, биягъынлай, къоргъашын къуйгъанча, кёгериб, дуппурлу тюзлеге джабланганды. «Быллай кюн самолетларыбыз учаллыкъ тюлдюле» деб Мёлекни кёлюне алай келе, батальон орналгъан джерлени къарамы бла аулады. Хазырланыу къызыу барады.

Бу джол да сакълау, алай а бу сакълау башхады. Сеннге чабхан джаугъа тюбеуню сакъламакъ бла кесинги чабарынгы сакълауну аралары атлы бла джаяучады.

Мёлек, кеси аллына «Болерону» мурулдай, нёгерлери болгъан джерге барды. Иван бла Солтан чёгелеб, тютюн тарта, ушакъ эте олтура эдиле.

— Ашыгъамыса, Мёлешка? — деди Иван, тюбюнден ёрге къарай.

— Игитда дейсе, Ваня, — деб, Мёлек патрон ящикге олтурду. Мёлекни биргесине келген Трезор да алайда чёмеледи.

— Башлана бир кирге эди, — деб Солтан, ол къобханлай башланыб къаллыкъча, секириб ёрге къобуб, папирос тюбюн да алай ары быргъады.

— Ол башланыр, ашыкъма, тегеран, отдан сау чыгъайыкъ де да аны айт ансын, — деди Иван, Трезорну башын сылай.

— Сау чыкъмасакъ да, Ваня, дивизияны чабыулун кёрюб ёлсек, андан сора не керекди! Биз аны сакълагъанлы неллей бир заман болду, — деди Мёлек.

— Мёлешка, сен терс айтаса, чабыуулну аллын кёрген бла кьалмай, ол итле... эсе да ол джаныуарланы умур-чумур этиб, Берлинде тебсерге керекбиз экибиз да, — деб алай айтыб, — ол сеннге письмо джазгъан джаш бла да, — деб кьоша, Иван Мёлекни кёзюне битди.

— Андан насыб не болукъ эди, Ваня, барыбыз да анда тюбешсек!

Иван Мёлекни алай джууаб этгенин онгсунмады, «ол сеннге письмо джазгъан джаш» деб айта, Мёлек «мени аллай адамым джокъду» десе уа, деген мурат да джууаб сакълай эди.

— Трезор, Трезорка, — деб сёзюн анга буруб, ёрге кьобду.

Мёлек, бу бош заманчыгъында санбатха барыб, Зумратха тюберге да кьоркьады, тюбемей да болмайды. Тоб, окъ, ёлюм, джылау-сыйыт бары ол адамны бошаргъа джетдириб, дуниядан тюнгултюб, ауузундан сёзюн чыгъартмай тохтатханды. Кьолу, аягъы кымылдаб кьууллугъун этгенликге, джаны джокъча, алайды.

Бу затлагъа сагъыш эте, Мёлек иги барыб санбатны табды. Ол бир кьулакъчыкьда орналгъанды. Кёпюрге джууукъду. Былайда да хазырланыу кючлю баргъанын Мёлек хар неде да эслейди. Уллу гетен шатырны башында Къызыл Крестни байрагъы сууукъ аязда аз-буз чайкьалады. Дохтурла, сестрала, кеслерини джумушларын эте, къызыу айланадыла.

Мёлек Зумратны джууулгъан эски бинтлени джангыдан чырмай тургъанлай табды.

— Сенмисе? — деб Зумрат, олтургъан джеринден аз ёрге кёлтюрюлюб, сууукъ тюбегенинде, Мёлек джунчуяракъ болду да, дагъыда кесин кьолгъа джыя:

— Бери тутдур, — деб бинтни бир къыйырын кесине алыб, ат арба арышына олтурду.

Зумратны аяздан буюкъгъан бармакъларыны кючден къымылдагъанларын эслеб, «кёбден бери олтура болур» деб Мёлекни кёлюне келди.

— Кёремисе, энди биз да чабыуулгъа хазырланабыз, — деб Мёлек кьууанчын сагъынды.

— Неди башхасы, биягъы ёлтюрюу, ёлюу. Къан.

— Да алайсыз къазауат болуб эшитгенмисе?

— Эшитмегенме.

— Да сора уа, неге сейирсинесе?

— Адам улуна сейирсинеме. Ахыры, бир-бирин кыыргъандан башха, адам улу джарашыулукугъа джол табмаймыды, Мёлек, бу затха джюрегим кюйюб барады! Шо, адам улу бир билге эди мени джюрегимде кыйынлыгъымы, — деб, Зумрат, бинт бла тюл, шинелини дженги бла джыламукъдан толуб квалгъан кёзлерин сюртдю.

«Адам улу билге эди мени джюрегимде кыйынлыгъымы.» Бу сёзле Мёлекке да кючлю татый, Зумратха къарады. Аны азгъын джаякъларында къаң ышан квалмагъанды, алай а Зумратха инджиу салгъан саныны кыйналгъаны болмай, «адам улудан» кёлю квалгъаны болгъанын Мёлек ангылады.

— Тут бинтни, — деб, Мёлек энди кеси чырмай башлады. — Огъай, сен бир затны унутаса, Зумрат, джау бизни юйюбюзге чабханды, сора ёлюу да болмай, тынгылаб туругъа керекбиз?

— Аны мен да билеме, Мёлек, алай а адам улу бир-бири сёзюн нек ангыламайды, дейме.

— Да бизни правительствобуз Германия бла договор этмедими да? Къазауатха къаршчы кюрешмедими да?

— Кюрешди.

— Да сора уа? Сен унутхан бир зат барды—дунияны башында империализм болуб, къазауат болмай кваллыкъ тюлдю.

— Аны мен да билеме, шкодан бери да, алай а билгеними не хайыры? — деб, бинтни чырмаб бошаб, аллында кыппачыкъланы джыйыб, ёрге кюбду, — мен бусагъат, — деб шатргъа кирди.

Мёлекни аякълары сууукъ болуб, бузлагъан джерни къагъа, джылытыргъа кюрешеди. Зумратха тюбегени сайын квалай эсе да юсюн таш басханча болуб квайтыучанды. Зумрат чыкъды.

— Ол кюн элде урушда квалай болгъан эдинг? — деб Мёлек ол заман эсине тюшюб сорду.

— Да болуб а квалай боллукъ эдим, санбатха бомба тюшюб, джер бла тенг этгенинде, бомбаны джели мени квалайгъа эсе да атыб, бир заманда бир кесими эсгергенимде, немец солдатланы селешгенлерин эшитдим. Мени насыбым — ала мени эслемегенлери, не затла эселе да бир хабыр-чубур орталагъа тюшген эдим. Эл саудан да аланы кюолларына тюшюбдю деб, кёлюме алай келиб, чыртда кымылдамай, тургъанымча

кечеге дери турдум. Окъ, тоб тауушла тохтагъанларында, къоба барыб, кесибизникилеге тюртюлгенимде, насыбым алкъын тауусулмагъан кѳреме деб, къууандым. Алай а къууаныб а неге къууанныкъса, урушда бюгюн ёлмесенг да, тамбла...—деб, биягъы Зумрат мутхуз болду.

— Къойчу бир, бу хаман да аман джора этиб туруунгу.

— Иги джора этерлей, иги зат кѳрмейме, Мѳлек,—деди Зумрат, ышармыш эте.

— Да къазауатда сени тойла сакълабмы турлукъ эдиле?!

— Тойну-мойну билмейме, алай а джайдан башлаб къачны да тауусуб барабыз ызыбызгъа ыхтырылыб. Юйюбюзге джетерге, кѳресе, кѳб къалмагъанды.

— Да эсинге тюшюрчю, Кутузов, Москваны бериб, Россияны сакълагъанын, бюгюн а Москва да сакъланады, Совет Союз да сакъланады.

— Совет Союзу аз джерими тюшгенди да джауну къолуна?!

— Да ма, энди Къызыл Аскер чабыуулгъа кѳчеди, не уа урушну аллындан бери аз чабыуул этиб, джаугъа аз халекликми салгъанды?

— Гитлерчи аскерни кючю къалай болгъанын сынамагъанча сѳлешесе.

— Сынагъанма. Кючлюдю, алай а хорларыбызгъа мени ийнануум андан да кючлюдю, —деб, Мѳлек къаты айтыб Зумратны кѳлюн басама деб келиб, кесин джюрегин къыйнаб, кетиб тебреди.

«Гютдю юсюне къалач» дегенлей, Зумрат:

— Энди бизни Кавказыбызны да джутуб къояды Гитлер, кѳремисе келиб Доннга тирелиб тургъаныбызны,—деди.

Мѳлек, анга не джууаб этерге билмей, кѳсюне джити къараб:

— Билемисе, сен кимсе? —деди.

— Кимме экен?

— Паникѳрса? Паникѳр! Сизге да окъугъан болур эдиле аллайланы юсюнден буйрукъну?

— Окъугъан эдиле. Ёзге, сен джангыласа, мен паникѳр болсам, окъну-тобну тюбюнден джаралыланы чыгъараллыкъ тюл эдим, кечелени, кюнлеңи аланы юслерине ёрге сюелиб тураллыкъ тюл эдим. Мен па-

никёр тюлме, джашаудан сууб баргъан адамма, дуни-
ягъа джаратылгъаныма ёкюнуб баргъан адам!

— Къралны насыблы кюнлеринде уа ёкюнеми
эдинг экен?

— Ол кюнледе уа...

— Хо, ол кюнледе уа сен башха адам эдинг, эсим-
деди сени биринчи кёргеним. Сени бююнню «фило-
софиянг» тутхушсуз философияды, билемисе? Кеч ме-
ни, бизни бёлекде ит барды, Трезор, Иеси, юю тюб
болгъанында, ол, бизден айырылмай, башын отха са-
лыб, къарыууна кёре, джаралыны, ёлгенни окъдан-тоб-
дан бир джанына джанлатыб кюрешеди. Аны сагъын-
нганым, ма ол да биледи бююн не этерге кереклисин.

— Былайда уа таб юлгю келишдирелмединг, нек
десенг, мен да, ма тамам ол итча, джаралыланы къут-
харыб айланама, тегеран, джюрегим ашалыб барады
ансын, — деди Зумрат.

«Керти айтады, былайгъа тыйыншлы болмагъан
юлгюю нек келтирдим» деб, Мёлек кеси кесине алай
чертиб, «Зумрат алгъынча тюлдю, энди сёлешеди»
деб, аны да черти.

Суугъа келиб тирелиб турууну юсюнден а, Зумрат
айтхынчы да, Мёлек аз сагъышмы этгенди... Къолу-
нгу узатсанг, Къарачайгъа джетерлей, чот алайды.
Джайдан бери Мёлек къазауатны къыйынлыгъын ке-
сини юсюнде чеге, энди уа бошалдым дерлей, ненча
болумгъа тюшгенди! Джангыз къарнашын къабханы
уа? Ауур джаралы болуб (бу затха Мёлекни ишеги
джокъду) госпитальгъа тюшген Мухамматдан хапар-
сыз тургъаны уа? Не уа ма бусагъатда Север Кавказ-
гъа, Къарачайгъа тюшген къоркъуу а? Бу бары да
былай болгъанлыкъгъа, джюрегин тас этмегенине Мё-
лек джангыдан къууанды. Джауну хорлагъан да этиб,
биягъы джашау орнуна да тюшерине Мёлек къалай
эсе да бир терен ийнаныбды. Сейир тюлмюдю урушну
табы джаугъа болуб келе тургъан заманда бу ийнам?!

Чурукъларыны ашалгъан тюблери бузлауукъ джер-
леде тая, Мёлек нёгерлерине келди. Трезор, къуйругъ-
ун булгъай, аллына чыкъды. Аны башын сыляб,
Мёлек, кесини орнуна барыб, алайдан узакъгъа, ал-

лына, къарады: мырды джерде суу, оймат-оймат бузлаб, кёгереди. Къайда эсе да алайладан тебенде джау хазырланады. «Бизникле не сакълайдыла экен? Чабмай нек тура болурла? Кюн авиациягъа джараулу болмагъаны ючюн тура болурламы...»

Бу соруула башына келе, Мёлек къабланган джеринден ёрге къобду. Автоматны ауурлугъу бойнун талдыргъанын энди эсгере, эки къолу бла ёрге кёлтюререк этгенинде, темир джалан къолларын «биширди», джылытама деб, аязларын шинелине ышый, блиндажгъа кетди.

Чабыуул экинчи кюн эртденбла алты сагъатда башланды. Кеслери чабарлай кюннге джетген аскерчиле, ёлебизми, къалабызми деб аны сагъышын этмей, бизни артиллерияны тауушуна къулакъ ие, баурлангандыла. Тобла уа, джерни джонгюрдете, джаугъа от къуядыла.

— Бир, эки, юч, беш. Он...—деб Иванны тоб атылгъанны санагъаны Мёлекни къулагъына келди.

— Ваня, санаб джетдираллыкъ тюлсе, — деб Мёлек анга бурулгъанында, ол:

— Тохта, бюгюн биз фрицлеге джетдириуча джетдирибиз, Мёлешка, къатдыр кесинги, — деб къычырды.

— Чабыуулгъа хазырланыргъа! — деб Мёлек сержантны буйругъун кесгин эшитди.

Мёлек эртдеден да хазырды: джанына хызен бла тагъылыб тургъан дисклеге тийиб кёрдю, къол гранатларын хазырлады, алларында темир чыбыкъдан буруу тюбесе, аны кесерлей къычхачы барды, юсюнде кийими джунчумазлай къабыбды.

Бизни танкала алгъа юрюлдюле.

— Чабыуулгъа!—деб буйрукъ бериб, сержант чартлаб алгъа мыллык атды. Къалгъанла да, чартлаб-чартлаб чыгъыб, алгъа юрюлдюле.

Аскерчиле, автоматладан, шоккладан от ача, танкаланы ышыкълары бла барадыла.

Чабыуулну сакъламагъан джау аллында джунчу-са да, къаджыгъыб тебреди.

Мёлек, автоматдан от бюрке, аягъы джерни къалай тутханындан хапары болмай, алгъа мыллык атды: не да болсун нёгерлерин кёзден ычхындырмазгъа, не да болсун, алгъа! Алда уа джау тобдан, минометдан да къуяды, танкалары от ачыб келедиле. Мёлек баргъан джанында немец пулеметчи тохтамай атады. Мёлек, аны джукълатыр ючюн, къол гранатасын быргъады, алай а тийген болмаз эди, пулемет, тохтамай, биягъынлай къуяды. Не да этиб Мёлек аны тыяргъа керекди, ол Мёлекни джолундады. Энтда бир гранатасын шууудтатыб, къулакъ ийди—немец пулемет «къарылыб» тохтады.

— Огъай да, фасыкъ! Огъай да! — дей, Мёлек, автоматын къура, энтда алгъа мыллык атды. Кёзлери къуру эки тюл, бир талай да болгъанча, хар нени эслей барады. Кесинден тогъуз-он атламны бир джанында сержант, бизни кюйген танкабызны экипажын джакълай, автоматындан от къуяды, Иван да Мёлекни бирси джанында, беш-алты атлам узакълыкъда немец танканы къарын тюбюн мараб, шышалары бла, бауурланыб барады.

Уруш джауну оборонасыны ичине кёчюб:

— Траншейлеге от!—деб буйрукъ болгъанлай, аскерчиле, бизни минометланы, пулеметланы, танкаланы отларыны джакълыкълары бла алгъа юрюле, траншейлеге къачыб кирген джауну юсюне от ачдыла. Чунгурдан дуппур джанына кёче, ташдан кёкенни джанына джашырыла, аскерчиле траншейге джууукълашыб барадыла. Мёлек джангыз гранатасын шууудатыр-шууудатмаз, боюн сюреми отча исси болуб, несин да билмей ауду...

Полевой госпитальда хирург Мёлекни билек къошу бла кёб кюрешди. Сюегин окъ умур-чумур этиб ётгенди. Къыз тиширыуну сюеги терсине битиб, санын тюрлендирмесин деб, хирург, сюекни-сюекге, этни-этге джалгъай, юсюн тер басыб, талай замандан белин ёрге тюзетди.

Мёлек, хырылдаб солуй, операция бошалгъандан сора да наркоздан уянмай кёб туруб, бир заманда кирпич кёлтюргенинде, ауур ынгычхагъан тауушла эшитиб, энтда къайры эсе да бир тереннге кёмюлдю...

— Бюгюн самолет бла келген къандан муну къанына келишгенден тыйыншылысы чакълы бирни хазырлагъыз, къан къуяргъа керекди, — деб хирург, се-

страгъа буйрукъ бериб, шатрны ичинде башха джаралылагъа бурулду.

Экинчи кюн Мёлекни юч нёгери да кёрюрге келиб, айтыргъа ауузларына сёз тюшмей, юсюне мыдах-мыдах сюелдиле.

Мёлекни ау чабхан кёзлери аланы келеккелеча алай кёре, кёлюне чаба тебреб, не къарыуун да джыяргъа кюрешиб, кесин тиреди.

— Мёлешка, къоркъма, иги боллукъса, биягъы биз энтда бирге джыйылыб, фрицге исси къабдырыбыз. — дей, сержант, вещмешокдан бир консервала чыгъарыб, Мёлекни джанына салды.

«Была эм керекли хапарны нек айтмайдыла», — деб Мёлекни кёлюне алай келди, къарыуу джетиб а соралмады. Аны сезгенча, Иван:

— Фрицлени, Мёлешка, джыйырма километр чаклыгъа ызларына къуугъанбыз. Солтан а траншейден бир оберни чыгъарыб, полкну штабына тутдургъанды, чотла игидиле, — деб Иван къууанч хапарны айтды.

— Сени, Мёлешка, мычымай эвакогоспитальгъа ашырлыкъдыла, бизге адресинги билдирирге кюреш, барыб тюшгенлей, андан чыкъсанг, кесибизни полкга къайтырлай — деди сержант.

Мёлек анга джууабха кирпичлерин кючден кёлтюрдю. Ючюсю сёлешмей биразны сюелиб, шатрдан мыдах-мыдах чыкъдыла.

Мёлекни уа джылар къарыуу болса, тартынган буюкыгъан да этмей, джыларыкъ эди, алай а ёлюмню, ачыны кёре-кёре, Мёлекни джюрегъи къатыб, джыламукъ деген зат чыртда тауусулуб бошалгъанды. Ол эртдеги Мёлек къайда эсе да къалыб, бусагъатдагъы Мёлекге орун къойгъанды...

Юч нёгери да биягъы аджалны аллына кетдиле, Мёлек а, аланы ары ашырыб, кеси курортда къалгъанча, джаралы болуунда да кесин терслей, сууукъ шатрны ичинде къалды. Юйюнден-адамларындан айырылыб, ауурлукъну бирча кёлтюрюб, ёлюмню кёзюне бирден къараб айланган адамла бир-бирине къарнашдан, эгечден да татлыдыла. Аладан айырылыу Мёлекге аладан къачханча бир зат болуб чыкъды.

Бу сезимле, кеси да билмегенлей, башын ала туруб, сора чырымгъамы кетди, огъесе биягъы теренгеми кёмюлдю—бираздан эс джыйгъанында, бетине ачы аяз урду, андан сора:

— Акъырын сал, — деген ауазланы эшитиб, къайры эсе да ашыра айланганларын сезди.

Къазауат башланган кюнден 1941-чи джылны къач ортасына дери онг кёбюсюне фашист аскерледе болуб, ала совет къралны джерине терен кирдиле: север-запад джанында 850 километрге, западда 1000 километр чакълыгъа, Юго-западда — 900-ден 1250 километрге. Джауну къолуна Прибалтика, Белоруссия, Молдавия, Украинаны джерини кёбюсю, Карело-Фин республиканы кесеги тюшюб, джау Россиягъа да кирди. Ленинградха, Москвагъа, Ростовха да къркыуу уллу болду.

Миллионла бла совет адамла джауну къолунда не тюрлю азабны да чегедиле: гестапода, концентрацион лагерледе, тюрмеледе.

Къралны адамы, мюлкю-рыхысы джарсыгъаны амалтын, Къызыл Аскерни саууту, ашы-сууу, кийими дыккылыкъ этсе да, къач артында ол оборона урушладан чабыуул урушлагъа кёчюб, хорламгъа ие бола тебреди. Декабрь айны аллы кёзюуге немец-фашист аскерни Къызыл Аскерден онглулугъу джукъланды. Гитлерни Москваны эрлай уруб алыб къояргъа, урушну къысха бошаргъа деген мураты окулду.

Совет правительство заводларын, фабрикаларын, алада ишлерик адамланы кюн чыкъгъан джанына кёчюрюб, алада сауут къызыу ишлениб, Къызыл Аскер, джай кёзюудеча болмай, иги сауутлана башлады. Аскер бу кёзюуде джауну 26 дивизиясы бла бригадасын ууатыб, чотдан чыгъарды. Алай бла, Къызыл Аскерни кючю ёсе, немец-фашист аскерни къарыуу тая, 1942-чи джылгъа джууукълашдыла.

Санитар поезд, джангы сюркелген сабийча, аллына сюркеле да тохтай, хар сюркелгени сайын ичинде джаралыланы уруш баргъан джерледен узайта, кюн чыкъгъан джанына элтеди.

Поездни Мёлек джатхан бёлмесинде дагъыда эки къыз джатадыла. Къатындагъы къызны акъ учхунча бетин эслеб, Мёлек, «Тыныбмы турады экен», — деб джюреги чанча, иги иш этиб къарагъанында, ёшюнюнде адиалы ёрге мине, эниште чёге тургъанын эслеб,

кёлю иги болду. Бирси кыызгъа да кёзю илинди. Ол, сыртындан джатыб, кирпич кыакъмай, ёрге къараб турады. Тышында, мор адиалны юсюнде кёлу агъарады.

Поездни бирча тыкырмадагъаны джюрегинги мугур этиб, кыалкырмада да кыоймай, инджитеди. Терезени терлеген мияласында пар суучукъла бараза-бараза тутуб, энишге-энишге энедиле. Кърау басхан тереклени башлары терезеден кёрюне да артха кыала бардыла.

Поезде йод ийис бла къан тылпыу хауаны асыры ауур этгенден, Мёлек, тамагъы бууулгъанча, солууун алалмай, дыгалас этди, сандыракъ тауушла, ынгычхаула уа кесини болумун унутдуруб, джюрегин ашаб барадыла.

Кычырса, ынгычхаса, ачыуу сёл боллукъча, Мёлекни да хахай этери келеди, алай а сестраланы, санитарланы бир минут тынгылары болмай, кыазауатда айланганларын кёрюб, кесин тыя, эрнин тишлери бла кыысыб, къан этгенди. Терен къарангыгъа кете да кыайта турууу энди бираз маджал болса да, санында кыарыу ышаны кыалмагъаны себебли, кесин тиреелмейди, джая салыныб тургъан билеги уа саркыб, басар ташын танытмай тутыды.

Поезд а, ичи бла бир ачыны, кыыйынлыкъны кёлтюралмагъанча, тыкырмадай келе да тохтай, кючденбутдан барады. Бу джерле, бу джолла джауну кёлуна тюшюб, кыуп-кыуру беш-алты кюнню тургъандыла, алай а таш юсюнде ташлары кыалмагъанча чачылгъандыла, тоналгъандыла.

Сестра, кёлуна шприци бла келиб, кёзю кёлтюрмей, ауур солуй джатхан кыызгъа укол этди, ийне чанчылгъанында да, кыыз не титиремеди, не кирпич кёлтюрмеди.

Сестра, ызына кетиб, дагъыда келди. Юсюнде халатыча учхун бетинде кёз тюрлерини мор тырмылары айырылыб таныладыла. Мёлекке дарман ичириб, аны кыатында джатхан кыызгъа ийилди. Адиалны ачханында, Мёлекни джюреги чанчыб, кёзлери кыарангы этдиле: кыызны онг билегини орнунда джюкюшчюкча бир зят байланыбды. Сестра, аны джангыдан байлаб, чыкыды.

Мёлек, бу экеуленни кыатында кесини джарасын дженгилге сакай, кыобаргъа излеб, аякыларын бир-бир

джерге ийгенинде, ол биягъы худжу баш кете тебреб, ызына таянды. Кёзлерин да кысыб, ол билексиз кызыны сагъышына кириб тургъанлай, бери адамла киргенлерин сезиб, кирпичлерин кёлтюргенинде, эки дохтурну эследи. Аны бири, Мёлекни къатында джатхан кызыны джанына чөгюб, стетоскоп бла аны солугъанына тынгылаб бошаб, хатхусу табада байлауларына да кёз джетдирди. Къатында сюелиб тургъан сестрагъа не зат эсе да шыбырдаб, ол да кьолунда къагъытха джазды да бир башха къагъытны врачха узатды. Врач, Мёлекге айланыб, къагъытха кёз джетдирди.

— Гебенланы Мёлек?! — деб сейирсиннген халда сора, Мёлекни къатына олтурду.

— Алайды, капитан джолдаш, — деб аны джагъасында чынын эслеб, Мёлек, аскер джорукъдача джууаб этиб, кёзлерине ийнанмагъанча къарады: бу тиширыу Микоян-Шахарда эм ариу тиширыулары бирине саналгъан Гоккады. Огъесе, кёзлерими алдайдыла Мёлекни, бу джаралы болгъанлы, алас-булас кёрюб тебреучю кёзлери?!

— Къалайса, Мёлек? — деб, джумушакъ кьолу бла Мёлекни кьслун сылай, ана тилде соргъанында уа, ана тилден айырылгъанлы сау бир ёмюр ётгенча, Мёлекни санлары джызылдадыла, ол джыламулклары кьуруб тургъан кёзлери мылы тартыб, джюреги аз болду. Ауур кыйынлыкъгъа чыдай келиб, эт адамын кёргенлей, адам бир-бирде оюлуб къалыучанды.

Гокка Мёлекни джарасыны историясына кёз джетдире тургъан заманда, Мёлек да, джыламулк басхан ау кёзлерини къарамын Гоккадан айыралмай къарай, «къалай ариуду бу адам» деб кёлуне келди. Аны ариулугъунда джумушакълыкъ бла асыллыкъ, акъыл бла таукеллик, тёзюм бла адеблилик танылыб турадыла. Айтыргъа, бу адамда сююмлюлюк, ариулукъ Мёлекни джюрегин бир тюрлю бир чапырыб, дарманча болду.

Гокка, Мёлекни билегинде джаясына тийиб кёрюб, сюелиб тургъан сестрагъа:

— Джангыдан байларгъа джазыгъыз, — деб буюруб, Мёлекни мангылайында тер чирчиклени сылаб, ёрге къобду. Мёлек, бусагъатда дуняны башында бу адамы былайдан кетеринден уллу кыйынлыкъ болмагъанча, аны туракълатыр дыгаласда:

— Неме... капитан джолдаш, сиз... Сиз а аскерде къачандан берисиз?—деб къарыусуз ауаз бла сорду.

— Къачдан бериме, Мёлек, къачдан бери,—деб, Гокка ийилиб Мёлекни мангылайын къолуну аязы бла энтда сылады. Ол Мёлекге не зат эсе да айтыргъа тебregenлей:

— Капитан джолдаш, анда... джаралы...—деб санитар киши, тылпыуун кючден ала джетиб, ашыгъыш чакъырды.

— Джигит бол, — деб Мёлекге ол сёзню айтыб, Гокка сестра бла бирге чыкъды.

Санитар поездни начальниги Гокканы къайгъысы кёб болгъанына не сёз барды.

Ингир ала поездни терезелерине къара джабыула ийдиле. Чыбчыкъ кёз кирик гитче лампачыкъны джарыгъы алайсыз да тышына билинник болмаз эди.

Узун кече бошалыргъа унамайды. Джаралыладан тыкъ урулгъан поездде солургъа хауа джетишмей, Мёлекни тамагъы бууулгъанча болады. Сандыракъ тауушла, сестраны чакъырыула, ынгычхаула, бу ауангы джарыкъ, асыры арыгъандан этгенча, сюркеле барыб поездни тохтаб къалыуу—была бары бу къарангы кече ёмюрде бошалмазча, узакъ танг да къайда эсе да аджашыб, бери джетелмей тургъанча, Мёлекни джюрегин аз этедиле. Джукъу деген зат кериди.

Джая бла хаман ёрге чончайыб тургъан билеги асыры бек саркъгъандан джарасын унутдургъанды. Унутулуб къалабыз дегенча, сырты бла бутунда джаралары да кеслерин билдиредиле. Къарыусузлугъу уа, джюрегине кире бла чыгъа, «ары» элте да бери къайтара, азабын чекдиреди.

«Мени къыйынлыгъымы адам улу бир билге эди...»

Биягъы поезд тыкъырдай барыб тохтады. Мычмай эки санитар Мёлекни къатында къызны носилка бла чыгъарыб кетдиле. Сестра келиб, билексиз къызгъа да кийинирге болушуб, биргесине алыб кетди. Кёсюу Мёлекге джетиб, аны носилка бла поездден чыгъаргъанларында, Мёлекни неден да алгъа чууакъ кёкде бир джарыкъ джулдузгъа кёсю джетиб, ёмюрюнде кёкде джулдуз кёргени бу болгъанча, андан къарамын алалмай, сууукъ хауаны да джутланыб солуй,

барады. Джулдуз а къайгъысы, сагъышы болмай, Мёлекни инджиюне мийикден сансыз къарай, носилка къарангы вокзалны мекаямына ташайгъанында да, кёз къыса къалды...

Мёлекни госпитальгъа келтириб салгъанларында, танг иги огъуна атхан эди. Огъай, танг а аджашмай кёреме, узун кече да, не узун болса да, не ауур болса да, тауусулады. Эзилген санла да кирсиз орун табдыла. таза кёкде джулдуз да кёз къысды. Адам улу Мёлекни инджиюн да билир эсе уа... Мёлек чырымгъамы кетди огъесе къарыусузлугъу энтда джюрегинеми кирди, бираздан кёзлерин ачханында, къатында сестраны эслеб:

— Мен къайдама, къайсы шахардама? — деб сорду.

— Нарсанада, — дегенинде, къулакъларына ышанмагъанча, джангыдан сорду.

— Нарсанадасыз, эвакогоспитальны номери 2002, — деб сестра энтда джууаб берди.

Мёлек терезеге къарамын ийди: наз тереклени юслери бозарыб, сууукъ тартыб тургъанлары белгилди.

Мёлекни бу шахарда Анисатлары бла джашагъан заманы эсине тюшдю, алай а не айтсала да, эшта, бу Нарсана болмаз, Мёлекни тюшю болур бу бары да, алай насыб къазауатны заманында къайдан чыгъарыкды!

Башы биягъынлай кете тебреб, Мёлек кючден-бутдан кесин къолгъа джыйды. Кёлюне чаба башлагъаны асыры къууаннгандан болду дейме.

Мычымай Мёлекни джарасына къараб, джангыдан байлагъанларында, Мёлек сестрадан Микоян-Шахаргъа телефон бла сёлеширин тиледи. Ол Анисатны атын, тукъумун билиб, палатадан чыгъар-чыкъмаз, Мёлек сокъуранды — ала бери, кече бла джетселе да, джетерикдиле, Мёлекни былай къарыусузлугъун кёрселе, къыиналыкъдыла, Мёлек кеси уа? Сёлешеме дегенлей, джюрегине кириб тебрейди. Алай болса да, суйсенг, сокъуран, суйсенг, къал, айтылгъан айтылды да кетди.

Мёлекни энди къайгъысы-сагъышы — не да этиб бюгюн кесини нёгерлерине письмо джаздырыб, адресин билдириудю. Мухамматха да. Алай а ол саумуду? Мёлек андан письмо алгъанлы неллей бир заман болады.

Кюнортадан ингирге бир къызчыкъ, къолунда китабы бла палатагъа кириб, уяла-тартына, босагъадан саламлашды.

— Мен сегизинчи классда окъуйма, дерследен сора бизни сохтала госпитальлада джумушка болушадыла, джаралылагъа газет, китаб окъуйдула, письмо джазаныдыла... Кеслери джазалмагъанлагъа, — деб, эшик юсюне сирелди да сора:

— Атым Ноябринады, — деб, биягъынлай джунчуй, сир къслунда китабын бирси къолуна ала къошду.

— Ноябрина, меннге письмо джазаргъа керекди, — деб Мёлек ол эшитир-эшитмез айтханлай, къызчыкъ, эрлай тумбочканы джанына чёгюб, китабы ичинден тетрадь къагъытын чыгъарыб, карандашын излей, халатыны хурджунун къармай кетиб бир сынган кесекни чыгъарды да, сора кёк к'зчюклерини къарамын Мёлекге бурду.

Къызчыкъгъа тогъузушар-онушар сёзден эки письмочукъ джаздырыб бошагъынчы, Мёлекни юсюн тер басыб, къарыусуз болду. Биягъынлай кёлюне чабыб, кёзлерин ачханында, төгерегинде акъ халатлыланы тубанча кёрюб, кимге эсе да къан къуяргъа дегенлерин узакъдан эшитгенча эшитиб, сл «ким эсе да» кеси болгъанын кючден сезди.

Вокзалдан «Къызыл Ташлагъа» дери Анисат бла Абат, солууларын алмагъанча, хырылдаб чыгъыб, госпитальны тик арбазындан ёрге кирдиле. Биринчи корпусда дежурный врач:

— Аскерчи Гебенова Мёлекни джарасы бусагъатда джанына къоркъуулу тюлдю, алай а. къаны кёб кюрагъаны себебли, къарыусузду, анда кёб олтурургъа, аны бла кёб сёлеширге да боллукъ тюлдю, — деб кирирге эркинлик бериб, биргелерине сестраны къошду.

Сестра быланы экинчи этажгъа ёрлетиб, узун коридорну сол джаны бла иги кесекни барыб, 203-чю деб джазылгъан палатаны аллында мычыб, «сёлешмегиз» деген маталлы бармагъын эрнине элте, эшикни акъырын ачды. Джюреклерини тохтаргъа джете, Анисат

бла Абат босагъадан ичине атлагъанларында, орунда джатхан аланы Мөлекди дерча, джугъун танымадыла: сапранча, сап-сары бетинде къара къашлары бла къара кирпичлери, эшта, Мөлекникиле болурла, ёлгенни къолуча, джангыз къол адиялны тышында тюзетилиб, саргъалады, сол билеги уа джая бла керилиб, къолуну тюбюне тиреуге бир джастыкъ да салыныбды. Көзлери джабылыб болгъанлары себебли, орундагъына, ёлгенди деген болмаса, сауду дерик тюлсе. Огъай, бу джатхан быланы Мөлек тюлдю...

Анисат, босагъада бузлаб къалгъанча, аллына бир атлам этелмеди, Абатны уа азгъын бети учхун болуб, джыламугъу тамагъын бууду.

Анисат, кесин эсгериб, келинини билегинден ала, палатадан чыкъгъанында, Абат энди, мюйюшге бурулуб, джуммай-джуммай тегюб тебреди.

— Болду, келин, болду. Кесинги эсгер, не да болсун, сауду, андан сора бизге не керекди, — дей, Абатны джюрегин басаргъа кюрешсе да, Анисат кеси оюлуб барады, алай а Анисатха юйдегини барындан да тёзюмлю болургъа сылтау чыкъды — санында, джанында табылгъан къарыуну сыгъыб, кесинги джумдурукъгъа джыйыу къалай къыйын затды... Анисат да къыркъ джылны джашауунда ол затха юренгенди: атасы ёлюб, ууакъ юйдеги юсюне тегюлюб къалгъанында, бел къатдырыргъа анга, Анисатха, керек болду; эрин бандитле ёлтюрюб, ма бери. Нарсанагъа, алыб келген кюнлеринде да кимден да бек Анисатха бел къатдырыргъа керек болду; Керамны ачы хапары келгенинде да — алай Бюкюн Мөлекни юсюнде да. Врач не айтса да, эгечини джаны халыгъа тагъылгъанча тургъанын Анисат бютеу саны-джаны бла да сезди.

Келинини джылагъанын тыялмазын билиб, (ол Керамны джылауун да эте турады) коридорну терезесинден эшикге къараб кюрешеди, алай а көзюне эгечини орунда сыфаты көрюнюб тургъан болмаса, кърау агъартхан мазаллы нарат терекни, неда аны бутагъында керпеслениб тургъан къара къаргъаны эслемейди. Анисат бусагъатда тамагъын буууб тургъан джыламугъун тегерге табса, джюреги сёл боллукъ эди, алай а Анисатны джыларгъа да эркинлиги джокъду, юйдегиде къайсы болса да бири не джюкню да бойнуна алыргъа керек болады...

Коридорда жаралыла мыдах-мыдах айланадыла: кими бутсуз, кими кьолсуз, кимини башы, кимини ёшюню байланыбды.

Анисат келинине бурулду. Аны ариу санлары биягъынлай кьалтырай, мюйюшге аллын буруб джылайды. Не деб тыйсын аны Анисат...

— Къалай этейик, келин, сени бу халынгы кърсе, юзюлюб зат кьалырмы? — деб Анисат, палатагъа кирирге ашыкьгъан да, кьоркьгъан да эте, келинине къарады.

— Мен бусагъат, Хасанны анасы, — деб Абат, санузелге кириб кетиб, сууукъ суу бла бетин чайкъаб чыкьса да, кёзлерини кьызаргъанлары танылыбды. Алай болса да кирдиле, кеслерин амалсыз ышарта кириб, Анисат орундукъну аллында тобукъланыб бетин эгешчигини бетине салыб, алалмай биразны турду. Мёлек саргъалгъан кьолу бла Анисатны бетин сылар ышан этгенинде, Анисат, кьолну акъырын кёкюрегине кьыса:

— Кьоркъма, джанчыгъым, кьоркъма, — дей, Мёлекни кьолун уппа этди.

— Анам къалайды? — деди Мёлек кьарыусуз ауазы бла.

— Аман тюлдю, сени хапарынгы билдирелмей, бери кетиб кьалгъанбыз.

Мёлек, кьолун эгечинден алыб, кьатында олтуруб тургъан келинини кьолуна салды. Келин, биягъы джыламукъларын кючден тыя, Мёлекни кьолун эки кьолу бла да сылай, амалсыз ышара кьарайды. Керти да ариу Абат джылы келген тиширыуча болуб кьалгъанды, кёз тюблерине мор тырмы тартылыб, джаякъларына да сызла тюшгендиле. Къыйынлыкъны ызы алай болуучанды. Мёлек кеси кесине бу затланы чертди, быланы джюреклерин ол не бла чапырсын, чот «ауругъан ёлгенге минер» дегенлейди сора...

Мёлекни кьатына келгенлей огъуна да, Анисат аны агъаргъан чачын эслеб, джюреги чанчды, бусагъатда уа байлауну тышына ётюб тургъан къан тамгъа Анисатны ахырына джетдириб бара турады. Шаркъ деб эсине эри Локъман тюшдю: ёлюгю къаннга боялыб, Анисатны аллына алай желген эди, юсюнде шинели бычакъ бла тууралыб, джурун-джурун.. «Ды-ды, ды-ды!» — деб, Анисат ичинден алай айта, ол затны кёзюнден ташайтыргъа кюрешсе да, ма бу ачысы

аны, ала да Керамны ачысын кѳозгѳаб, кѳатышды.

— Кѳоркѳма, джанчыгѳым, кѳоркѳма, — деб керексиз сѳзлени айтѳыб, Анисат кеси да билмей тургѳанлай, — Мухаммат да сау-эсенди, келинге письмосу кѳб болмай келгенди, — деб кѳошуб, сора, алдай билмеучю Анисат джунчуб, ѳтюрюгюн билдириб кѳойгѳанында, Мѳлекни кѳансыз эринлеринде ышаргѳаннга ушаш бир зат билинди...

— Не кѳабар эдинг, кѳызчыкѳ? — деб Абат бу табсыз болумдан кѳутхарыр ючюн сорду. — Хычын этиб келтирirmedик былайда танышларыбызда?

Мѳлек, «хо» деген маталлы кѳзлери бла билдириб:

— Розалагѳа барыгѳыз, Розалагѳа, — деб кесини мында джашагѳан заманында тенгин эсине тюшюрдю. Роза Мѳлекни фортепьянода согѳаргѳа юретиучен эди.

— Чууут миллетден адамла кѳачыб Тау артына кетгендиле, Розалары да андадыла. Билесе, джаным, Гитлерни алагѳа джетдирген артыкѳлыгѳын, — деди Анисат.

Врачны айтханы эслерине тюшюб, Анисат да, Абат да ѳрге кѳобдула.

— Биз чыгѳайыкѳ, джанчыгѳым, сен бир кѳалкѳыргѳа. кюреш. Сен сюек саулукѳ табхынчы, биз, кѳзюу-кѳзюу келиб, Нарсанада турлукѳбуз. Бусагѳатда барайыкѳ да хычын этиб алыб келейик, — деб чыкѳдыла.

Танышларына бара, джолда Анисат келинине оноун айтды:

— Сен, келин, ма бусагѳатлай огѳуна поездге билет алайыкѳ да, олтур да кет да кѳал, Пашинскеде бизге не арба табарса, не машина табарса, ансы ишинг да джарсырыкѳды. Мен бир-ѳки кюнню былай кѳарайым. Анама... анама кѳалай ѳтейик? — деб, тохтаб келинине битди.

— Анаммы? Кѳайдам, Хасанны анасы, кѳызчыкѳ кѳарыусуздан сѳзюн кючден ангылатады, сора анам... анам келсе... Кѳайдам, — деб ѳкили джууаб ѳтди.

— Да мен ызыма кѳайытхынчын, айтма да тура тур, — деб, билет алыргѳа вокзал таба бурулдула.

Мөлек кёзюне кялкъыу кирмей дыгалас этеди, алай бла **кечени арасына джетди**. Эски джарасы билек къошун **унутдуруб**, бутун талаб-кемириб баралы. Ол худжу бутну орунда къалай салыргъа, къалай тургаргъа билмейди. Бу гитче палатачыкъ джыйырылыб тар болуб баргъанча, кёзюне алай кёрюне, ауангы джарыкъ да джюрегин аз этеди. Бу болумда тургъанлай, эшик ачылыб, сестра бла няня бир къызны эки къолтугъундан экиси алыб кирдиле. Мөлекни туурасында орундукъгъа джарашдырыб, ала чыкъгъандан сора:

— Къайда джаралы бөлгъанса? — деб сорду Мөлек.

— Ростовда.

— Ростовда?! — деб Мөлек, несин да унутуб, къайтарыб соргъанында, къычырыгъы бютеу госпиталны уятыб къоярча, кесине алай кёрюндю.

— Хо, Ростовда, — деб къыз, биягъындача, эшитир-эшитмез джууаб бериб, къолларын адиялны тышына чыгъарды. Мөлек а, орунда олтурурлай, кесинде къарыу къалай табханын билмей, ол кемириб бара тургъан бутун да унутуб:

— Сора?! Ростов.. Ростов.. — деб, андан ары джукъ айталмай, къызгъа битди.

— Къойдукъ.. Джаугъа. Ростов.. — деб къыз джууаб этди.

Мөлекни ол бир кесекчикге джыйылгъан къарыучугъу учдукюйдю, думп. Джастыкъгъа башын перге къолундан къалай келди эсе да, келиб, кёксюл баяу бла боялгъан эшикден энтда бир аман хапар кирибми келеди дегенча, кёзлерин анга чыракъ ийди.

Мөлек орундукъда олтура башларгъа, Анисат аналарын алыб келди. Мөлек бла анасы бир-бирин къуча кълаб, биразны туруб, айырылгъанларында, Хайрыкъызыны джыламукълары азгъын бетини джыйрыкъларында илипинлеча бара тура эдиле. Ауузларындан бир джангыз сёз чыгъаралмай, экиси да бир-бирине къарайдыла. Хайрыкъызыны чоху тешилиб, чыммакъ агъарыб къалгъан чачын кёргенинде, Мөлекни джаны

кыйнала, «анам да бусагъатда мени чачыма алай эте болур», — деб кёлуне келди.

— Джылама, анам, джылама, — деб, Мёлек бир кёолу бла анасыны кёолун сылайды, ол бусагъатда Керамны джылауун да эте тургъанын Мёлек бек ариу биледи.

— Къалай болуб къалдынг былай, къызчыкъ, чыр-тда тюр... — дей, эрнин къабды.

— Урушда адам къалай да болады, анам, къай-гъырмаз, иги болурма, джарам кюркёуулу тюлдю.

— Хо, къызчыкъ, тюз айтаса, ма бетингде нюрюнг төгюлюбдю... халынг джарыкъ... джаранг... джаранг да иги. Неме, кюркёуусузду, — деб дженгил-дженгил, къалай эсе да бир кёуджур ауаз бла айта, аналары Мёлекден да бек кесини джюрегин джазаргъа кюрешгенин эки эгеч да сезиб, джазыкъсындыла, Хайрыкъыз а дагъыда късшду:

— Кюеуле да саудула, экиси да джазадыла, — деб ийгенинде уа, Анисатны халындан аналары аман тюшню игиге бургъанча этгенин Мёлек да сезиб ышарды.

— Ма, кёремисе, алгъынча ышара да башладынг, дженгилде сау да болурса, юйге да джыйылырса, элде Советни тамадасы аскерге кетгенди да, кимни салыр эдик деб сагъыш эте турадыла, сени уа табу этиб, баш уруб саллыкъдыла ол кёуллукъгъа, — деб Хайрыкъыз иччи айтды. Анасыны оноуу Мёлекни тамам да джарыкъ этиб:

— Хо, анам, хо, — деб кюлюб джууаб этди.

Мёлекни огъай демегени джюрегине джараб, Хайрыкъыз кёлун төкдю:

— Аллах айтса, ма дженгилде аякъ юсюне сюелirse да, сора къатыма къысылырса, тиширыу тиширыуду, не тоба десени да, сауут алыб, эркишиле бла айланыргъа анга неге керекди, ким эшитгенди бу джолгъа дери быллай затны? Урушха кетген къызла дохтурла болуб кёуллукъ этедиле дейдиле, сен а... сен а отну, тобну тюбюнде...

— Отну, тобну тюбюнде болмагъан къэзауатда киши джокъду, анам, — деб Мёлек бетине чирчик чыкъгъан терин кёолуну сырты бла сюртдю. — «бу худжу къарыусузлукъ кетерге унамайды»...

Хайрыкъыз коридоргъа чыгъыб, Мёлек бла Анисат бир-бири кёзлерине къарагъанларында, ауузларын джарыб, тышына сёз айталмасала да, тиллерини учла-

рындагы сѣз бир болгъанын сездиле: «Ростов...» Мѣлекни хапары джокъду деб Анисатны кѣлюне алай келе, Ростовну джауну кѣолуна тюшгенини юсюнден чыртда сагъынмай, башха сѣз да сѣлешалмай туруб:

— Анам, сен сау болгъунчу, былайдан кетерик тюлме деб келгенди, Мѣлешка, мен а, бюгюн ызыма атланыб, тамбла ишге чыгъалсам дейме.

— Тамблагъа джетелликмисе да?

— Билмейме, Пашинскеден ары не улоу, не мешина табсам...

— Анисат, тюзюн айтчы, ма бу кюнледе, Ростов джауну кѣолуна тюшгенли дейме, бизде халкъ не дейди, къалайды? — деб джукъ билмей тургъанлай Мѣлек эгечин джунчутду, алай болса да Анисат да ары-бери бурдуруб кюрешмеди:

— Ростовну кѣорагъаны, Мѣлешка, адамланы къайгъыгъа салгъанды, сагъыш эт, бизден Ростовха кѣолунгу узатсанг джетерчады...

— Да сора уа?

— Да сора уа, чот бизге джетсе...

«Бизни джерле джауну кѣолуна тюшселе» деб айтыргъа Анисатны тили бурулмай, «чот» дегенин Мѣлек чертди.

— ...Партизаннга чыгъаргъа хазырланабыз. Джитиб келген джашчыкъланы тышына ашырыргъа, колхоз малны, мюлкню кѣчюрюрге оноу болуб, энтда болумну сакълаб турабыз, — деб Анисат къысхасы бла билдирди. Мѣлекни кеслерине элтиб, анда къарауну юсюнден госпитальны начальниги бла сѣлеширге мураты болгъанын а эгечине айталмады, аны унамазын биледи, алай болса да Анисат эркинлик алса, Мѣлек не этелликди, тегеран, джолда юзюлюб зат этиб кълармы ансы...

Анисатны хапарына Мѣлек ауузун джарыб сѣз айтмады, айтыб да не айтырыкъды. Экиси да тынгылашыб, бирер джары къарашдыла. Иги болду сестраны киргени ансы, бир-бирини кѣзюне къарамакълык къалай эсе да бир ауур тийиб, джунчуб тура эдиле. Сестра, Мѣлекни белинден тута, джарасын байларгъа алыб тебреди:

— Анисат, не да эт, анамъы мында кѣойма, сѣзни былай этиб айланнганыгъыз меннге ауур тиеди, — деб, Мѣлек сестра бла коридоргъа чыкъгъанында, эшиги

ачылыб тургъан палатада анасын эслеб, туракълады — ауур ынгычхагъан бир джаралыны джастыгъын тюзете, къарачайча да анга дуняны ариуун айта айлана эди.

Не кюрешиб да анасын юйге элтелмей, Мёлекни юсюнден госпитальны начальниги бла келишелмей, болмагъанында, Анисат, Хайрыкъызыны да танышларына элтиб, алагъа къоюб кетди. Бу джетиб келген кыйынлыкъда юйдеги былай чачылмай, бирге болурун Анисат не бек излеб кюреши эсе да, болмады, алай а атасы Эзаны юйдегисин Анисат энди бирден кёрюрден озгъанды... Керам бошалды, юч кюеуюню экиси къабылды, Мёлекни чоту къарыусуз...

Бу сагъышла бла Анисат Нарсанадан Минводха элтген поезд бла барыб тюшюб, энди Невинномысскеге поезд сакълай, адамдан тыкъ урулгъан вокзалда шиндикге таяныб, чырымгъа кетди... Себелей тургъан къар башында темир бетли схарла джаулулгъун, юсюнде къара палтонун дженгил агъартыб, Анисатны эсгертмеге ушатды. Ол эсгертмеге ат аталлыкъ болса, къайгъыны, бушууну эсгертмеси дерге боллукъ эди...

Мёлек, кишини болушлугъу болмай, коридоргъа бюгюн кеси чыкъды. Джаш санлагъа къарыу кире башлагъан болур. Билегини джаясы амалтын халатын кнерге болмай, биргесине джатхан кыыз, Мёлекни белин бинт бла тартдырыб, халатыны бирси джаны тюшмезлей этгенди.

Мёлек, терезеге сюелиб, арбазгъа къарамын ийсе да, джукъ кёрмейди. Ростов къорагъан төрт кюнню ичинде башындан кетмеген сагъышы фронтда тенглеридиле: быланы полк Ростов ючюн бардырылгъан къаты урушлада болгъанды, анга Мёлек ишексизди, сержант, Иван, Солтан а сауудула, огъесе... Акъылын, эсин да бу сагъыш алыб, басар ташын танытмай тутады. «Алай нек болду? Чабыуулгъа хазырланыу иги эди да?! Не уа ол кюн (ол Мёлек джаралы болгъан кюн), джауну артха быргъагъан эдик да... Сауут-саба да джетишим бола башлагъан эди да... Кюнню болуму самолетлагъа учаргъа мадар берген болмазмы... Джау биягъынлай танкалары бла онглу болур эди...»

Бу сагъышла башын ашай тургъанлай;

— Къалайса, эгешчигим? — деб бир джанындан бир джаралы чыгъыб, башы бла Мёлекни билегин көргюздю.

— Аман тюлдю, къарнашым, сени уа? — деб, Мёлек да аны байланыб тургъан ёшюнюне көз джетдирди.

— Тохта, тохта, биз сау да болурбуз, көргюзген да этербиз ол фашист джаныуарлагъа! — деди джаралы.

— Да сени анга ишекли джерингми бар эди да? — деди Мёлек.

— Тюзюн айтсам, энди уа хорланыб бошадыкъ, деген кюнлерим болгъандыла, көзюнге көргюзчю ол къурчха бөлениб келген фашист аскерни, аны авиациясын! Э-эй, къой.

— Сора къол джуугъан эдинг, алаймыды?

— Алайыракъ эдим, ёзге, джанымы бошуна бермегзе ант этген эдим... Бу ючюнчю кере джаралы болгъанымды, — деб къшуб, коридорну тюгюн таргыучу джерине кетди.

Биягъы нёгерлерини юсюнден сагъышха кете тебрегенлей, Мёлек арбазда анасын эследи. Узун төбедойнар тону юсюнде, мор кашемер джаулукъ бла башын байлаб, анасы гитче тик арбазчыкъда акъырын ёрлеб келе тура эди. Къолунда чёб башыдан эшилген корзинасы. Мёлекни джюреги анасына энтда эриди: юйге кетерге унамай, ол былай этиб айланганлы неича кюн болады? Шаумян атлы орамдан ма бери дерихаман тик ёрге бузлауукъ орамла бла джюрюйдю — къарыусуз джюреги ол тиклени къалай да кёлтюре болур?! Ол джолну узунуна аны башына келмеген сагъыш да къала болмаз. Ол клатында болса, Мёлекни саулугъуна асыуду деб, акъылы алайды, Мёлек анга джарсыб тургъанын билирге унамайды.

Хайрыкъыз экинчи этажгъа ёрлегенинде, Мёлек, аллына барыб, сау къолу бла корзинагъа узалды.

Тобаста-пирилла, къызчыкъ, сенмисе, ахырысы?! — деб Хайрыкъыз, корзинасын анга бермей, джерге салыб, аны кеси джюрюй айланганына ийнамагъанча, къызына къарады.

— Да ма, кёресе, анам, мен болгъанымы, — деб, энтда корзинагъа узалды.

Хайрыкъыз, аны къолун акъырын тюртюб, джюгюн кеси алды да палатагъа аллында тебреди. «Кёресе,

анам, мен болгъанымы», — деб Мёлекни сёзлерин башында къайтарыб, — сенден а джукъ да квалмагъанды, джаным. къуру къашларынг бла кёзлеринг болмаса. Джыйырма юч джылынгда чачынг бозарыб... Я, я, мени джаратхан аллах, ол Итлерни фасыкъларын сен бир кюл-кёмюр этиб къойгъун!» — деб ичинден къаргъыш тиледи.

Узун коридорда бара, аллына тюбеген джаралыгъа джумушакъ кёзлери бла къарай:

— Къалайды, джаным, белингде джаранг? — деб ана тилинде сорду.

«Не дейди?» деген маталлы, джаш Мёлекге ышара къарады. Мёлек, анасыны айтханын джашха кёчюрюб:

— Мени анам кимни къалайында не джарасы болгъанын билиб башагъанды, — деб кшошду.

— Джарам сотур болгъанды, анам, дженгилде мындан чыгъарыкъма, — деди джаш.

— Къууанч бла чыкъ, балам, къайда айлансанг да, аллах сакъласын, — деб джашха джууаб этиб, Хайрыкъыз, арлакъда сюелген бир аскерчини эслеб:

— Ол а къалайды экен, хариб, ол худжу окъ аны чатын джырыб ётгенди дей эдиле, — деди.

— Иги бола болур, анам. Биз джаш адамлабыз, джарабыз да дженгил бителеди, — дей, анасыны ызындан Мёлек палатагъа кирди.

Хайрыкъыз, ёмюрю былайда джашагъанча, ашыкъмай тешилиб, мында тагъылыб тургъан халатны юсюне къаблады да джатыб тургъан Мёлекни нёгери къызгъа барды. Орунну кыйырына слтуруб, аны башын сылай:

— Къалайса, джаным, тюненели? — деб сорду.

Къыз (аты Аняды), Мёлек кёчюрмегенлей да биледи бу огъурлу тишируну не дегенин, ол себебден, джууаб орнуна джаралы аягъын орундукъдан джерге акъырын ийиб, баш бармагъын ышара-ышара Хайрыкъызгъа кёргюздю.

Хайрыкъыз, кёбуб, корзинасыны ичин тумбочкагъа чыгъара:

— Сени, мени да, кызчыкъ, бир насыбыбыз болур эди, — деди.

— Не ючюн айтдын, анам?

— Анисат бла келин дохтурну сейпрсингеннин айтыб айтмай эдиле.

— Неге?

— Да ма сени джарангы юсюнден. Окъ тюз джукъу тамырынгы джаны бла ётгенди, дейдиле. Анга тийсе уа, дейдиле... Ды-ды, ды-ды... Аллах мени тилегими эшитгенди. Ма, мёрезени бек сөйюучен эдинг да, исилей джетсе деб, Ася, кёrese, къалай чырмагъанды, — деб, гитче башлычыкъны эки къызы араларына салды. Мёлек, Аняны къатына олтуруб, мёрезени экиси да сөйюб ашадыла.

— Не да болсун, энди къабаргъа кюрешигиз, къабсагъыз, аякъ юсюгюзге минериксиз, — дей, алтарына бишген къакъ этни да салды.

— Аллахха шукур, сеннге энди киши къанны ктуяргъа да керек тюддю, къызчыкъ, аякъландын. Адамны халиси, адамлыгъы да къаны бла келеди деб, тюз айтадыла. Киши къан, не тоба десенг да, кишиди. Ким биледи аны адамлыгъы къалай болгъанын... — деди Хайрыкъыз, тумбочкагъа хант джыя.

Мёлек кюлгенден ашайлмай тохтады. Не ючюн кюлгенин Анягъа айтханында, ол да Мёлекке кюшулду, Хайрыкъызы уа быланы неге кюлгенлеринден хапары болмай, джарыгъанларына джюреги къууана, алагъа кюшулуб кюддю. Кюлкю энди тереннге асыры кетгенден, къызла, ашайлгъан да этелмей, ичегилери юзюлюрлей болдула. Хайрыкъыз да, аладан бытдыр болуб, тюз аллында тюшген тишини орну сууукъ тарта, кесин тыялмай кюледи.

Адамгъа бир-бирде кесек затчыкъдан кюлкю къабыныб, бир тюрлю болумгъа салыб кююучанды...

Хайрыкъыз кесин аладан эсе алгъа эследи:

— Къызчыкъ, сен бюгюн къазауатха дери кюлюучюнгча кюлдюнг, неге кюлдюнг эсе да, — деб, кёзлерини джыламукъларын сюртдю.

— Игитда дейсе, анам, къанны аман адам бериб, къызынг осал болуб къалыр деб къоркъаса сора, — деб Мёлек, кюлгенин кючден-бутдан тыя, айтды.

— Къоркъмай боламыды да...

— Эй, анам, сени огъесе, меннге эки айланыб да къан къуюлмаса, бусагъатда сен бла мен былай сөлеше да турлукъ болмаз эдик. Иги адамла береди къанларын кеслеринден юзюб, иги адамла, анам.

— Аллах аланы ёмюрлерин узакъ этсин, — деб, Хайрыкъыз, газетге ашарыкъ салыб, бир къауум ауур джаралыгъа кеси кюлу бла ашатыргъа алыб чыкъды.

Мында ишлеген адамланы бирлерича, Хайрыкъыз келгенли да джаралыланы кереклилерине къарагъанлай турады: не суу ичирир, не барыб орунларын тюзетир. неда Мёлекге келтирген ашарыкъчыгъындан юзюб элтир — алай эте, джаралыланы кесине юретгенди.

Юйден Мёлекни эгечлери кёзюу-кёзюу келиб кетедиле. Аланы анда-мында сёзлерине кёре, элде, шахарда да къайгъы уллуду—малны, мюлкню санын джазыб, кёчюрюрге керек болса деб, хазыр этгендиле, электростанцияны атылтхан этерикдиле, дейдиле, ол огъай, бир къауум юйдегиле Тау артына кёчюб кетгендиле. Юйюнде кече тешиниб орунга кирген джокъча, алайды, деб Шахидат теренинден айтды.

— Менича орденлилени уа бек дженгил тынкайгырыкдыла гитлерчиле, — деб къошду.

— Сенден къалгъанланы аярыкъдыла дебми тура-са? Аярыкъ тюлдюле.

— Къоллары кюрек тутаргъа амалы болгъан бары траншей къазаргъа кетедиле, — деди Шахидат.

— Анамы ала бар, — деди Мёлек, бираз тынгылаб туруб.

— Оу, сен тели кёреме, Мёлек, сора анамы былайдан къобарыр къарыуму барды бусагъатда!

— Таб сен къарыу.

— Анисат табмагъан къарыуну мен къайдан табайым!

Алай бла, биягъы Хайрыкъыз биягъынлай Нарсанада бу джол да къалды.

Къайдан чыгъыб къалды эсе да, госпитальны Орта Азиягъа кёчюредиле деб хапар чыгъыб, джаралыланы къозгъады. Къайсы эсе да госпитальда ишлегенлени бири ычхындыргъан болур.

Аня коридордан, эки таякъ бла чокун-чокун эте, падатагъа кириб:

— Мёлек, эшитгенмисе? — деб, къансыз бети учхунлугъундан да учхун болуб, сорду.

— Хо.

— Къалай болабыз да?

— Менги билегими джаясы алыныб, кийим киерча болсам, джарам не бек къыйнаса да, кетерик эдим.

— Къайры?

— Къалай къайры? Мени полкум бусагъатда Ростов тегерекде баргъан урушлада болургъа керекди...

— Айтыргъа, сени, мени да госпиталь бла кетгенден озуб къарыуубуз джокъду...

Мёлек эрнин къабды.

Госпитальда радио къычырыб джаралыланы тынчлыкъларын бузмаз ючюн, асламысыны къулакыгъа салыб тынгылаучулары бардыла. Бу арт кюнлеге дери Мёлекни аллайы джокъ эди, къарыусузлугъу ючюн берген болмаз эдиле. Энди уа Мёлек къулакъларындан алмагъанча тынгылайды. Ма бусагъатда уа Морис Равельны «Бслеросун» радио бла бере турадыла. Мёлек аны эшитмегенли къаллай бир бола эди.

Анисат энтда келди. Мёлекни джюреги анга бир эзиледи, аны айтыб да айталмаз. Озгъун санлы Анисат тауусулгъанды, кёзлери теренден къараб, бояулары онгнганча, алайдыла, чачы артыкъ агъаргъанды, джакълары туруб къалгъандыла. «Джазыкъ Анисат, сеннге тынгы къачан чыгъарыкъды?!» деб кёлюне келе, Мёлек, эгечини къолун къолундан иймей, кёзюне къараб, орунда олтурады.

— Ахырсы, нек келдинг, келме деб мен неллей бир тилегенме сизден?! Не уа анамы мындан къоратыгъыз деб а? Айтдырмай къоймай эсегиз, мен ма бу негерлеримден тартынган этеме, аланы адамларыны келир амаллары болмай, меннге уа, чепкен сокъгъанча, ары бла бери, — деб Мёлек къаты айтды.

Анисат, бу сёзлени бирин да эшитмегенча, кесини сёзю башлады:

— Сени элтирге келгенме, Мёлешка..

— Къалай?! Мен... Мен кетерлей болмагъанма сора?! Не уа, сау болсам, мен юйдеми турлукъма? — деб сейирсинди.

— Мёлешка, джаным, госпитальны кёчюрлюкдюле, сора сени юйге элтиб къарасакъ, дейме.

— Тохта, Анисат, сен акъылынгы ауузунга ашабмы айланаса? Сёз ючюн, немецле бизни джерлеге кирселе, сен партизаннга чыгъаса, алаймыды?

— Хо. Мени бла келин да, Шахидат да.

— Сабийле уа?

— Анам бла.

— Мен а?

— Сен да анам бла.

— Да сора Къызыл Аскерде сфицер болуб олген джашны анасыны, партизаннга чыкъгъан къызланы анасыны, мени анамы башын сылабмы къоярыкъдыла

немецле, не? — деб Мёлек, ёрге кьобуб, эгечини башындан къарады.

Анисатны аз оклуй, джаза билгенден озуб заты джокъду, алай а джашау сынамы уллуду, сора Мёлекге бу сюмну айтыб къалай келди? Керти да джунчуб, несин да билмей айланады, деб кёлуне келе, Мёлек энтда эгечини къатына олтурду.

— Анисат, барыбызгъа да оноу юретиб тургъан сен болгъанса, бюгюн юретирге меннге эркинлик бер: немецлени бизни крайгъа ычхынганлары болса, анамдан башлаб, сабийлеге дери бирин кьоймай, биргенге чегетге къорат, алайсыз барындан бошатырыкъса. Мен а, госпиталь къайры барса, арыма, сау болсам а, орнум белгилиди, мен Присяга алгъанма, коммунистме, — деб къаты айтыб, энтда ёрге кьобуб, акъырын джюрюб башлады.

Анисат джерге къараб олтурады. «Керти да, акъылымы ауузума ашаб айлана кёреме,—деб кеси кесине айыб эте келиб, дагъыда эгечине къарагъанында, — да сора муну былай къарыусузлай къалай ийиб кьояйым кёзкёрмегге, ёлсек-къалсакъ да, бирден», — деб, ёрге таукел кьобду.

— Огъай, джаным, мен сени кьоюб кетиб къалаллык тюлме. Анда бир мадар этербиз, чегетде бир дорбун табыллыкъ болур?! Андан ары атамы эбзе шохларына сизни ашырырма да, кесим — партизаннга, — деб, Анисат эшикни сабындан тутду.

— Ахырсы, энди къайры тебрдинг, Анисат? Начальникгеми?

— Хо, анга.

— Не айтыб барлыкъса? Госпиталь кёчеди да, энди эгечими юйге ийигиз дебми барлыкъса? Ким айтды сеннге кёчерин, десе уа, не джууаб берликсе? Алай эшитгенмеми дериксе? Э-эй, Анисат, мен бюгюн сени ангылаялмайма, — деб, Мёлек срундукъгъа чёкдю.

Анисат, бети акъ учхунча, агъара, биягъы эшик сабдан тутуб, кёзюн терезеге чыракъ ийди. Не джууаб этсин эгечине, ол тюздю сора...

— Кертиди, къазауатны заманында адамгъа неге да хазыр болуб турургъа керекди, ол себебден госпитальны тамадаларыны да болур бир оноулары, алай а алкъын ала джукъ айтмай эселе, эртдеге санаб турадыла. Сен а... сен а... барыб... эй, кьой, Анисат, мен

сеннге айтыргъа сёз табмайма. Шо, мени бу госпиталь-
гъа ийиб, юсюю сизге теблетмеге эдиле да, не да бол-
гъа эди. Энди бу анамы этиб турууун кёресе? Мен уял-
гъан этеме нёгерлеримден. Уялама! — деб, Мёлек ба-
рыб терезеге сюелди. Анисатны ол бу джолча болуб
кёрмегенди, керти да джунчуб, басар ташын билелмей
айланнганы Мёлекни джюрегин эритеди. Барыб Ани-
сатны имбашын къучакълай:

— Анисат, тилеб да айтама, бар. Ма бусагъатда
огъуна, къонакъбайдан анамы да ал да, кетигиз. Джау
киреди деб къоркъуу болса да, сизге, меннге да оноу
этиллигине не сёз барды, — деди.

Анисатны акъылы да Мёлекникичады, алай а...
Алай а кёзюн къарангы этдирген Мёлекни халыды.

— Анам чыртда кетерик тюлдю, аны сагъыннган
да этме. Мен аны поездге кёлтюрюб келиб салсам сал-
лыкъма ансын, башха къарыу джокъду, — деди Ани-
сат, азгъындан чунгур-чунгур болуб тургъан кёзлери-
ни кирпиклерин ауур къагъа.

Анисат бла Мёлек, андан ары эринлерин джарыб
сёз айтмай, бир-бирини кёзюне да къараялмай, мыдах
айырылдыла. Быллай кёзюуде ышарыргъа кюрешиу
къыйын тиеди, алай а дыгалас ышарыу къалмайды.

Къазауатха кете туруб, эт адамларындан айы-
рылгъаны Мёлекни эсине тюшдю. Ол айырылыу бю-
гюнча ачы тюл эди: къалай эсе да, урушка барыб,
джауну эрлай хорлаб, къайтыб келиб къаллыкъча,
кёлю уллу эди.

Айырылыуну уа Мёлек энди башха тюрлю чегеди:
окъ, тоб аны кёбледен ёмюрлюкге айыргъанды. Ата
джуртуну джерин къолдан ычхындырыб, ызындан
таралыу не болгъанын да чекди Мёлек; ёмюрлюк джа-
шау этерге деб джюреги сайлагъан адамдан айыры-
лыуну да чекди; ёлюмню бетине бирге къараб айлан-
нган нёгерлеринден айырылыуну да чекди; халыгъа
такъгъанча, кеси аджалдан да къалды. Мёлек чекген
зат бир адамны ёмюрюне асыры ауурду... Бюгюн Ани-
сат бла уа ёмюрлюкгеми айырылдыла экен... Къаз
къайда, къуу къайда дегенлей, къазауат адамланы
тюк-тюк этеди.

Бу сагъышла башына келе, Мёлек, терезе джанын-
да сын болуб, эшикге не бек къараб кюреше эсе да,
кёзлери джукъ кёрмейдиле — сагъышы башын алыб,
джарасын-несин да унутдуруб, тентек этгенди. Аскер,
192

къазауат кѳб затны ангылагъанды. Къызыл Аскер артыкъсыз да оборона урушладан чабыууллагъа кѳчгенди, саууту-сабасы да аслам бола тебрегенди. Ростовну джаугъа ычхындырмаз ючюн хазырлануу кючлю бардырылгъанын Мѳлек биледи. Да сора Ростов джауну кѳолуна къалай тюшюб къалды?!

Хайрыкъъыз, къонакъбайында биягъынлай ашарыкъ этиб, ингирала Мѳлекге келгенинде, не кюрешди эсе да, Мѳлек, кесин тыялмай, анасына кѳобду:

— Анисатны биргесине нек кетмединг?

— Юйде мени керекли тюлдюле, былайда сеннге...

— Мен атылыбмы турама да былайда?

— Атылыб турмагъанлыкъгъа, кесим кѳолум бла къарасам, джюрегим бираз рахат болады.

— Менден къалгъанла иги турадыла сора.

— Сенден къалгъанла, къызчыкъ, сенича, юйлерине джууукъда болсала, аланы аналары да, табу деб ма, былай менича, дыгалас этерик эдиле. Ана джюрек хар тиширыуда да бирди, тоба этдире эсенг, этейим.

Алай бла Мѳлекни ауузун тутуб, коридордан Аняны да чакъырыб келиб, экисини алларына да келтирген джылы шхуурун салды.

Эртденбласында Мѳлек, джастыгъыны тюбюнден къулакъгъа салыб тынгылаучу радиону чыгъарыб, бир ачы хапар келиб къалмагъа эди деб кѳоркъа, башына кийдирди. «...бизни сыйлы совет байрагъыбызны Ростовда такъгъанлары ючюн...» — деб Мѳлек аллын эшитмей, бу сѳзлени эшитиб, къалай ангыларгъа билмей:

— Аня! — деб къычыралгъаны чакълы бирни къычырыб, Аня да секириб орунда олтургъанлап, дагъыда радиога эси кетди.

— Биз Сталин джолдашны Ростов шахарны сыйыргъан аскерлеге алгъышлауун бердик, — деб Левитанны ауазын эшитиб, асыры къууангандан несин да билмей:

— Ростов, Ростов, Аня... Бизникиле Ростовну джаудан сыйырдыла — деди Мѳлек, къууанч аллы бола.

Аня, амма-чукка эте келиб, Мѳлекни къучакълады.

Ол хапар 1941-чи джыл ноябрны 29-да келди.

Юг фронтну аскерчилери болдургъан джетишимлени уруш джаны бла, политика джаны бла да магъ-

анасы уллу болгъаныны юсюнден бу кюнледе радио къызыу айтады. Къызыл Аскерни Ростов төгерекде, Ростовда этген чабыуулары немец-фашист командованиени Кавказгъа кирирге деген муратын юзюб, совет-герман фронтну бютеу сол къанатында уруш этген бизни аскерлерибизге не джаны бла да онг бергенди. Джау Москваны алыр ючюн не кючюн да салгъан бу кыйын кёзюуде, Юг фронтну аскерлери джау былайда аскерлеринден Москвагъа джиберелмезлей этгендиле. Гитлерчилени Ростовдан запад джанына 60—80 километрге чортлатхандыла. Ноябрьны 30-дан декабрны 2-не дери джауну ызына къуууб, аны биринчи танк аскерине уллу халеклик салгъандыла.

Джаралылагъа бусагъатда андан уллу дарман къайда! Кечеси-кюню болмай, хорлам ючюн тер төгюб тургъан совет халкъгъа уа?! Бу хапар, айтыргъа, ауругъанны сау этген, къарыусузну къарыулу этген, ийнамын тас эте башлагъаннга ийнам берген хапарды.

Ма, бусагъатда Мёлек радио бла эшите тургъан да ол магъаналыды:

— Къызыл Аскерни биринчи уллу хорламы Совет халкъны джюрегин кёлтюргенди. Бу хорлам фронтда болумну тюрлендирлигине, андан да уллу хорламланы аллы болгъанына, энди онг Совет Союзгъа кече тебрегенине совет халкъ бютюн да ийнанды, — дейди радиода.

«...Мёлешка, саубуз. Джазаргъа заман чыкъмай тургъанбыз. Ростов ючюн бизни полк да сермешди. Шахар джауну кзолунда бир ыйыкъ тургъанды, алай а ол джангыз ыйыкъ ны ичине фрицле аны бир тонагъандыла да, адам айтыб айталмаз. Ашыгъабыз. Мёлешка, джауну кзуууб барабыз. Тюбесек, хапар айтырбыз.

Сени унутмагъан, сени сакълагъан нёгерлеринг Юра, Солтан, Иван.»

«Къууанч келиб тебресе, хаман келиб тура кёреме», — дей, Мёлек бу къысха письмочукъну алыб, нёгерлерини саулукъларын билиб, кючлю къууанды.

Письмону тубюнде: «30-чу ноябрь» деб джазылгъанды, Ростовну джаудан сыйыргъанларыны экинчи кюню.

Письмола экидиле. Мёлек окъугъан ючгюл письмо-чукъда джашланы ючюсюню да атлары джазылыбды, бирси письмо конвертге салыныб, тышында Иванны хатын эслегенинде, Мёлек, письмону окъугъан-зат да этгинчи, Иваннга кёлкълалды болду, — аны Мёлекге сезимин Мёлек биледи, өзге, госпитальда джатхан адамгъа сыймеклик письмо джазыб неге иеди, тургъаныча, билдирмезге кюреше, алай турса уа Ваня.. деб, письмону ачары келмей, мычыды. Алай болса да ачмай къоялмады. «Мени аллахым! Мухамматны хаты! Конвертни ичинде Мухамматныкъы!»

Мёлекни джюреги Иваннга халал болуб, письмону ачынчы кёлуне келген зат ючюн кесине айыб этди. Кёзлерин тубан басыб, сёзле бир-бирине къошулгъанча бола, окъуб башлады.

Къууанчынг болса, ол тышына кюзгюча кёрюнюб турады. Хайрыкъыз киргенинде, Мёлекни аллындагъы письмоланы эслеб, «аллахдан къууансынла сени былай къууандыргъанла, кимле эселе да», — деб кёлуне келе, чюйге тагъылыб тургъан халатны юсюне къаблады да, Мёлекге келтирген джюн носкилерин орундукъну аллына чёгелеб кийдире, шаркъ деб эсине бир зат тюшдю: ол Анисат айтхан летчик джашдан болурму?! Шахидат тургъанлай, Мёлек джашдан письмо алырын Хайрыкъыз бир сыймеу этеди...

— Бу письмола... Письмола къайдан келгендиле, къызчыкъ? — деб, носкини кийдире, башын ёрге кёлгисрмегенлей сорду.

— Тенглеримден. Къазауатда бирге эдик, Ростовну джаудан ызына сыйырыуда ала да болгъандыла.

Хайрыкъыз «ол бир письмо уа?» — деб соралмады. «Ол джашдан Мёлек письмо алмагъанды» деб кеси кесин ийнапдырыргъа кюреше, ёрге къобду. Мёлек да, джангы носкиди аякъларын табансыз катийлеге сугъуб, Аня бла палатадан чыкъды: джаралылагъа концерт боллукъду.

Хайрыкъыз, Мёлекни орнун къагъа-согъа, ол джашны юсюнден сагъышха кетди. Ол заманда Анисат айтханында, Хайрыкъыз отдан кёлек кийген эди: «Мени сокъуру-асхагъы болгъан къызыммы барды, кичиси аны юсю бла ётерча?! Эшитдирме ол ёзню

манга» десе да, аталары ауушханлы, оноу Хайрыкъызгъа тюл, Анисатха кѳчюб къалгъаны себебли, Анисат кеси таб кѳрмей джалгъашдыргъан болмаз ансын, Хайрыкъыздан кѳоркъуб къалмагъанын биледи. Бу сагъатда уа не, эрге барыу, къатын алыуну юсюнден сѳлешиниу заманла кетдиле.. Джылау этмеген юй джокъча, алайды..

— Бу сагъышладан Хайрыкъыз башхагъа кѳчдю: къалай насыб болуб чыкъды ол Арыстов деген шахарны кѳутхарылгъаны! Къайсы дорбунда къалай айландырыб турлукъ эди Анисат бизни? Аллах алгъан бир джерибиз болур эди..

Хайрыкъыз, тумбочкадан артыкъ сауутланы джыйыб, корзинкагъа салды — аны джашауу къонакъбайы бла госпитальны арасы болуб бошагъанды.

— **М**ени энди чыгъарлыкъ болурла госпитальдан, кѳресе, къолум иги кымылдайды, джарам да сотур бола тебregenди, — деди Мѳлек анасына, билегин ѳрге-энишге эте.

— Аллахха шукур, джанынг да сау къалыб, джаранг да сау болду.

— Мен энди кеси джумушуму кесим этерикме, сен юйге бар, анам, юйде сенсиз къыйналыб турадыла.

— Бирге кетербиз, мен кесим барыб не этерикме!

— Кесинг а бармазса, ма Анисат бла келин келгенлей, ала бла.. Мени энтда бир тогъуз-он кюнню тутарыкъ болурла.

— Мени юйюм бюгюннге дерн менсиз турду эсе, бюгюнден ары да тѳзер, — деб, энди бу сѳзню тохтат дегенча, къаты айтыб, мюйюшде сибиртки ышанчыкыны алыб, полну акъырын сибириб башлады. Ноябрьна арт джолда келтирген графинде эки гокка ханс бутакъчыкыгъа суу къуйду.

Мѳлек джер бетли памезей халаты бла орунга сыртындан таянды. Къарамын къабыргъада чегет суратха ие туруб, кирпичлерин джабды. Аня да китаб окъуйду.

Хайрыкъыз, арлакъда шиндикге чѳгюб, Мѳлекден кѳз айырмай къарайды: къара къашлары бла джамчылача кирпичлерн болмаса, чырайындан джугъу

кѡалмагъанча, алай азгъанды; наныкъ кибиќ эринлери энди учхунча алай кѡрүнедиле, эки джаны бла ийилиб тургъан кѡллары асыры кѡансыздан сап-сары саргъалгъандыла.

Хайрыкъъыз, джукъа кирпичлерин кѡакъмай, джюреги кемириле, кѡызына кѡарайды: Ылюк да Ылюк, бу да Ылюк деб кѡлюне келир-келмез, ырыслаб: «Ах, мен кѡуруюм, ол аман айтыу башыма нек келди,» — дей, санлары джызылдады.

— Э-эй, не тоба этсенг да, кѡазауат деген зат тиширыугъа керекли зат тюлдю, — деб тышындан айтыб ийиб, сора, джумушу да болмагъанлай, эрлай ёрге кѡобуб, юй тюбюнде сагъышлы ары-бери барыб тебреди.

— Кишиге да керек тюлдю кѡазауат, анам, — деб Мѡлек кѡзлери кѡысылыб тургъанлай джууаб этди.

— Алай а алайды, джаным, Ызге уруш чыгъыб кѡалды эсе, кѡызланы алмазгъа керек эдиле, алмазгъа.

— Кѡызла кѡбюсюне кеслери тилеб барадыла, анэм, Ата джурт эркишиге, тиширыугъа да бир болгъаны себебли, — деб Мѡлек биягъынлай кѡзлерин ачмагъанлай айтды.

— Ол урушну ачычула аналаны джюреклерин бир билге эдиле... Джашларын, кѡызларын Ысдюрюб, сора аланы ызларындан кѡараб кѡалыу... ды-ды, ды-ды...

Хайрыкъъыз палатадан ашыгъыб чыкъды. Мѡлек, анасыны тамагъына джыламугъу тыгъылгъанын сезиб, ызындан кѡайгъылы болду. Керамны ачысы бла Мѡлек, бу госпитальгъа тюшюб, анасыны былай инджилиб айланганын кѡрмеге эди да, кѡайда болса да Ылюб огъуна кѡалгъа эди...

Кечеси джукъусуз, кюню тынгысыз болуб, джюрегин да уллу кѡайгъы таш басханча басыб, Хайрыкъъыз кѡонакъбайы бла Мѡлекни арасында ахырына таянды. Джюреги сакъат Хайрыкъъызгъа бу тынч тюлдю, алай а юйдегиси не этиб да айтханларын этдириб, юйге элталмай кѡалдыла. Бусагъатда аны джыкъмай, аякъ юсюнде тутхан Мѡлек энди урушха кѡайытмай, биргесине юйге кетерикди деген муратыды. Кѡайдан алгъан эсе да, ол акъылны алыб, кесин анга ийнандырыб тургъанын Мѡлек сезеди.

Анисат, шахарда, элдеде да джашауну юсюнден хапарлай, бир кѡауум джууукъ-тенг эркишини урушда ёлгенлерин айтды.

Мёлек, ёлген танышларыны атларын эшитгенинде, ауузун джарыб сёз айтмады, учхунча бети андан да учхун болду дейме, ансы. Урушда ёлтюрюу-ёлюу болмай амалы болмагъанын биле тургъанлай, хар ёлген аскерчини ачысы джюрегине джара салыб барады. Сейир неди десенг, ол кѡадар джара тюшген джюреги тохтаб кѡалмай, бир тукъум бир джукъгъа сансызлыкъ этмей, уруб, чакъырыб тургъаныды. Урушха джангы баргъан кёзююнде кѡуюлуб тебреучю джыламугъу уа кёзлеринде тас болгъанды. Дунияда кёзюнден джыламукъ чыгъарлыкъ зат болмагъанча, Мёлек кеси кесине энди уа алай кёрюнеди.

— Тиширугъа бир-бирде джыламукъ джарашхан этеди, — деди Мёлек кеси кесине, — ачы джыламукъ тюл, огъай, башха...

Ма бусагъатда Мёлек Мухамматны кёрюб, аны ёшкюне башын салыб, кёзюнден джаш чыгъаралмай кѡалса, онгсуннукъ тюл эди...

Мёлек юй тибюнде ёрге бла энишге джюрюб тебреди. Халатыны ичинде темир бетли джюн свитери Мёлекни токъ кёргюзеди, акъ джюн носкилери бла аякълары катийлеге сыйынмай, табанлары тышына-тышына чыгъыбдыла. Джаралы билегини кѡолу хурджунундады.

Анисат эгечини бир джангыз кѡымылдагъанын тайышдырмай сынаиды. Энди, Мёлек аякъ юсюне сюелгенинде, хапар сорургъа да боллукъду:

— Кѡаллай халда кирген эдинг, джаным, биринчи урушха? — деди.

— Кѡалгъанлача, — деб Мёлек джангыз бир сёз бла джууаб этди.

Анисат, ушагъыусуз сорууну бергени ючюн, кеси кесине айыб этди. Ол тели сорууну бермесе, кёрмеймиди эгечини халын?! Адамны чачы бошуна агъармайды, не уа джарыкъ Мёлек, былай салкын болгъунчу, аз затнымы чекгенди!? Алгъаракълада келгенинде, Мёлекни носкиин кийдире туруб, Анисат, аны бутунда джара табын эслеб, кѡычырыргъа аздан

к'балг'ан эди. Андан сора да болурла аны этинде джаралары...

— Мени к'ысха заманда мындан чыг'арлык'дыла, — деб, Мёлек, джюрюгенин к'юкб, эгечине к'арады.

— Сора... сора... Андан сора уа? — деб Анисат, энтда, «андан сора» к'алай боллуг'ун биле да тург'анлай, дыгалас сорууну берди.

— Андан сора уа — кесими частыма тюшалсам деб, саг'ышым олду, чачылмай тура эсе кесими частым, письмома уа джууаб келмейди.

— Госпитальдан сора отпуска бере болурла да, Мёлешка?

— Мен алайсыз да отпускадама; ма ай болуб келеди.

— К'арыусузса, Мёлешка, госпитальдан сора да бир кесек эс джыйсанг, иги боллук' эди.

— Игитда иги боллук' эди, алай а анда чот адам кереклиди, билеме.

— Мёлешка, джаным, сен джаханимге кириб чык'г'анса, энтда ары, к'орк'май...

Мёлек аз ышармыш этди:

— Ахырсы, ол сорууну сен берликсе деб, к'улаг'ым эшитмесе, ийнанмаз эдим...

— Нек сора? Кеч, джанчыг'ым, адамны джюрегинде к'ыйынлыг'ы болса, бир-бирде ма былай менича урдура туруучанды.

— Джюрегинги аллай бир тыхсытма, Анисат, тыхсыу джук' да бермейди. Не уа мени джылаууму эртдеден ог'уна этерге керек тюлдю, энтда сау-эсен тюбешир эсек а... Тюбеширикбпз... К'орк'буу а, ёлюмден к'орк'маг'ан боламыды? Ачык' айтырг'а, мен да к'орк'ама, джашауну к'юрюк-к'ормез ёлюрге ким сюеди... Алай а ёлюмден, к'орк'буудан башха бир кючлю зат барды, сен аны кесинг бек ариу билесе. Ол зат тюлмю эди бизни Лок'манны бандитлеге к'аршчы чыг'арг'ан?! Башынгы отха сала, эски-чирик адетлеге к'азауат ачдырг'ан сеннге ол зат тюлмю эди! Керамны джауг'а к'аршчы элтген да ол эди. Энди бу сёзню к'ояйык'. Мен, юйге бармай, былайдан кетерикме, меннге алай тынчды. Не да эт, аямы юйге элт, мында турууу мени ахырыма таяндырг'анды.

— Билеме, Мёлешка, билеме. Ол а, джарлы, элде сеннге иш излерге былайда ог'уна дыгалас эте айла-

нады. Къалай кьоратайым аны мындан, билмейме, кеси да бу госпитальны бир къуллукъчусу болгъанды да къалгъанды, кӧресе хар палатада болушуб айланганын. Адамы джетишмегени себебли, госпитальны начальниги да онгсунуб турады.

— Не да эт, анамы биргенге кьорат, айырылыуну меннге тынчыракъ эт, тилеб да айтама, — деди Мӧлек.

— Кюрешейим, — деб Анисат мыдах айтыб късбду.

• • •

— Джолдашла, 1941-42-чи джылны къышында, сизге белгилисича, Къызыл Аскер биринчи чабыуул кампаниясын бардыргъанды. Къыйын оборона урушлада джау аскерлени къарыуларын алыб, былтыр джай бла къачда, ноябрь айны аягында, немец аскерлени фронтну джер-джеринде да кючлю ууатханды, декабрь айда уа запад джанында контрчабыуул этиб, онг Къызыл Аскерни кьолуна джыйылгъанды. Алай бла, бизни аскерле джауну Москвагъа чабхан айырма аскерлерин ууатхандыла. Ленинградны тегерегин саудан къуршаларгъа, Кавказгъа кирирге деген джауну планларын бузгъандыла, — деб, полкнун комиссары майор Кузнецов тамагъын ариулады.

Джазгъы тылпыуу болмагъан сууукъ март, кьоргъашынча, кек бла джерни арасына кеб болуб турады. Аякъ тубде къышдача джырылдай тургъан кьарны алкъын эрир акъылы джокъду, Алай а бу кетиб къалыргъа суймеген къыш, джау аскерлени адамыча джунчутуб, Къызыл Аскерге болушады.

Къарны юсюнде кими чӧгелеб, кими сюелиб тынгылай, аскерчиле комиссарны сӧзюне уллу эс бӧлгендиле:

— Джолдашла, январъ айда Къызыл Аскер къазауатны джер-джеринде да чабыуул этгенди, ол чабыуулгъа тогуз фронт, Къара тенгиз бла Балтика флотланы кемелери, аскерчилери, Баш Командованиени бютеу авиациясы къатышхандыла. Къызыл Аскер эки минг километр узунлугъу болгъан чабыуул

бардыргъанды, — дей, комиссар аскерчилени къарамы бла аулады. Къымылдагъан адам болмай, комиссарны сёзюн сакълайдыла. Барыны юслеринде джылы тонлары, уюкълары, къызыл джуддузлу бёрклерини. Барыны автоматлары. Бир такъыйкъагъа бу затны черте, комиссар полкнун алгъынны болумун кёзюне кёргюздю: юслеринде кимини габрайы, кимини шинели; кимини шкогу, кими да шкоксуз...

— Къышны төрт айында, — деди комиссар, портуеясын тюзете, — къазауатны бир къауум джерлеринде Къызыл Аскер джауну 150—400 километрге ызына чортлатханды, Москва бла Тула областланы толусу бла джаудан тазалагъанды. Ленинград, Калинин, Смоленск, Орлов, Курск, Харьков, Сталин областланы, Керчни да бир къауум джерлеринден джауну къыстагъанды. Совет аскерле 60-дан аслам шахар бла 11 минг чакълы элни фашист аскерледен баш этиб, къутхаргъандыла.

— Ура-а-а! — деб, Мёлекни къулагъын сангсыта, Цховребов къычыргъанлай, полк, аны ауузундагъ алыб, бирден къычырды, бир къауумланы бёрклерини уа кёкге-кёкге чыгъыб тюшдюле.

Сейир тюлмюдю, кесинг ичинде айланыб, къолунг бла тутуб, кёзюнг бла кёрюб тургъан затларынга кесинг тыйыншлысыча багъа берелмейсе, нек десенг, этген ишинги башха кёз бла кёре билирге керекди, алай кёре уа хар адам да бирча билелмейди.

Бусагъатда комиссар айтхан затлада ма бу полкнун аскерчилерини да аз къыйышларымы барды, а комиссар бютеу болумну бирге джыйышдырыб айтханында, быланы джюреклерин къууанч алыб, къарыуларына къарыу къошулду.

Комиссар, кёзлюклерин алыб, къолджаулугъу бла сюрте (алгъын кёзлюк джюрютмеучен эди), бир кесекни мычыды да кёзлерине салды.

— Къыш кёзюуде Къызыл Аскерни эм уллу хорламы уа — Москвагъа чабхан фашист аскерлени умур-чумур этгениди. Бу затны магъанасы уллу болгъанын билесиз: Гитлерни совет къралны дженгил алыб къояргъа деген планы бузулду; бютеу дуния Къызыл Аскерни кючюн, Совет къралны бегимлигин кёрюб ийнанды; фашист аскерни хорланыры белгил болду. Бу джетишим бары Къызыл Аскерни,

джанларын, къанларын аямай тылда кюрешген совет адамланы кючлери бла табылгъанды. Сёзде айтылса да, иште Америка бла Англия экинчи фронтну ачаргъа ашыкъмайдыла, сакълай туруб, кеслерине табны этерге излейдиле. Ол затны совет адамла энди толусу бла ангылагъандыла!

— Керек тюлдюле, комиссар джолдаш, Гитлерни кесибиз да ууатырыкъбыз!

— Тюз айтады, ууатырыкъбыз! — деген тауушла чыкъдыла.

Комиссар, алагъа джууаб этмей, къысха къызгъылдым мыйыкчыкъларын сылады («алгъын мыйыкъ да къоймаучан эди» деб чертди комиссардан узакъ болмай сюелген Мёлек).

— Оборона урушла бардырыб туруб, Къызыл Аскер, кеси чабыуулгъа кече, биз башында айтханча, уллу хорламлагъа джетгенди. Ызына ыхтырылыуну ачысын да, чабыуул этиуню къууанчын да бизни полк да биледи. Совет-герман фронтда болум эки джанында да бусагъатда бирчаракъды. Эки джаны да джай болукъ урушлагъа хазырланадыла. Бизни бу къыш табхан уллу хорламларыбыз джюреклерибизни рахат этиб тохтамагъанды, бир джангыз фашистни къоймай, джуртубуздан кыстагъынчы, совет аскерчиге, совет халкъгъа тынгы джокъду. Къызыл Аскерни адам саны ёсгенди, совет халкъ, аны не бла да баджарырча, кече-кюн демей урунады; аскерни кёлуна джангы сауут тюшгенден тюше барады. Аллыбызда кючлю урушла сакълайдыла, джолдашла. Къыш бардырылгъан къызыу урушладан сора болгъан сериюнлик кёб бармай бузуллулгъуна ишек джокъду. Ол сериюнлюк бла хайырлана, бизни полкга келген джангы сауутну кючлю билирге керекбиз. Аллында джунчуй келген бизни джаяу полкубузну энди кесини традициялары, кесини джолу-ызы барды, аланы сакълай, мындан ары да ёхтемликни, джигитликни кёргозюрсюз деб, ышанабыз, бююннге дерича, мындан ары да коммунистле алда болугъуз. Джау ууатылыкъды, хорлам бизникиди. Бу затха энди кишини да ишеклилиги къалмагъанды.

— Ура-а а! - деген таууш дангыл тюзю башы бла мутхуз кёкге ёрлеб, анда джукъланды.

Мёлек джангы тенглери Мария бла Софья къатыш блиндаж табагъа атланды. Ала экиси да полкга энди къошулгъан къауум бла келгендиле. Алкъын урушха кирмегендиле. Мёлекге ала бир тукъум бир кёз бла къарайдыла да — антыб айталмаса: окъ табларына сукъланадыла; ёшюнюнде орденнге сукъланадыла; джагъасында сержант чынына сукъланадыла; автоматын бойнуна тынч атыб къойгъанына сукъланадыла; бетини аязда, сууукъда кюйгенине сукъланадыла. Бютюн да бек сукъланганлары уа — Мёлекни тахсачы болгъанынады. «Биз Мёлекча болдукъбузму экен?» — дегенча, экиси да алайдыла.

Блиндажгъа келгенлей, Мёлек эм алгъа итге ашарыкъ салды — Трезор да джыйылыудан келгенди. Итни ашары келе болмаз, аллай а, Мёлекни кёлюн алыр ючюн, джалагъан кибик этеди. Мария бла Софьяны къалай эсе да онгсунмайды, алкъын киши адамлагъа санаб турады.

Бу эки къызыны Мёлек да кесине юретелмей къалды: джыллары Мёлекден хазна кем тюлдю, Мёлекге уа, тенглерича болмай, маршалгъа къарагъанча къарайдыла: «Сержант джолдаш» деб сёлешедиле. Мёлек аланы бек ариу ангылайды, бир заманда кеси да алай эди — ёлюмню, отну ичинден чыкъгъан къауумгъа кёкден тюшгенлеге къарагъанча къарай эди.

Мёлек, ускъларын тешиб, аякъ чулгъауларын джангыдан чырмай, Мария бла Софьягъа кёз джетдирди: ала, блиндажгъа кирир-кирмез бир томрауну юсюне чёгюб, бир-бирине соруу бере. былайгъа келгенди юреннген аскер билимлерин тинтиб тебретиле.

Мёлек наргъа таянды. Къызыланы ауазлары анга бешик джырча бола, чырымгъа кетди, алай а кёбге бармады. Ваня кирди.

— Мёлешка, Евстафичден письмо!

— Кертими айтаса? — деб Мёлек, секириб къобуб, Ваняны къолундан письмону алды. Ичинден окъуб, ызына узата. — Къалай иги болду, сауду Евстафич! — деди.

— Да не келсин, госпитальда санитар болгъандан ары сермешнуге кирирге къарыуу болмаса!

— Госпитальда санитарлагъа да тынч болмагъанын мен кёргенме, Ваня, насыбынга. сен госпиталь не болгъанын алкъын билмейсе ансы.

— Трезор бла мен бирчабыз — джараларыбыз аякъ юсюбюзде сау болуб къаладыла, — деб, атын эшитгенлей салпы къулакъларын къымылдатхан Трезорну башын сылады.

— Сержант къайры кетди? — деди Мёлек.

— Сержантмы? Да ма, сержант Иван Иванович Иванов сени аллынгда.

— Юреннгенимча айтама да неме, Юра меннге къуру да сержантлай къалыб турлукъду, лейтенант болгъанын унутама да къояма.

— Ротасы бла сахарны төгерегин бегите тургъанлагъа болушургъа кетген болур.

— Сен а? Сени бёлегинг?

— Бизми? Меннге келген джашляны билгенимча юретиб юрешеме. Тактикагъа юрене тургъанлайыбызгъа, Батько, къарасам, юсюбюзге сюелиб тура эди.

— Батько тынгысыз Батькоду.

— Эй, чачылдыкъ, Мёлешка, чачылдыкъ. Юра башха «юй» болду. Цховребов бла мен да алай, сен а Батькону къолундан да чыгъыб кетгенсе...

— Да не айырылсакъ да, бир полкдабыз, Ваня, бир полкда. Ма, келдинг да меннге къонакъгъа, ненча километрни келдинг?

— Бешден кёбню келген болмам.

— Батькону къолундан а чыкъдым, алай а Батько — биринчи командирибиз, бизге Батьколай къаллыкъды, — дей, Мёлек, бир консерва банканы бычакъ бла ачыб, Ваняны аллына салды. — Къонакъны башха тюрлю сыйларгъа керек эди, алай болса да... Уруш бошалгъандан сора Къарачайгъа келсенг къонакъгъа, шнапс да салырбыз тебсиге... — дей, пешчикде къарала башлагъан кёсеулени юрүб джандырды, белибау бла бууулуб тургъан акъ тончугъун юсюнден тешди. «Эшмелери уа къалай арну джарашыучан эдиле!»

— Сен, Мёлешка, Саблягъа келсенг, мен да, мени адамларым да... — дей, Ваня, «келсенг» деген сёзге башха магъана бере, Мёлекге тамам да мёлекге къаратгъанча къарады.

Сюек къашыкъча, аны санларында бир арнулукъ, бир таблыкъ барды! Кёлегини бели къубас белибау бла буудурулубду. Джагъасында ючгюлчюклерни сержантлыкъ чынын кёргюзедиле. Ёшюнюнде ордени. Мёлек да, кёзюююн сакълаб узала, Иванны сёзю-

ню магъанасын сезди. Ушакъны башха джары бурдурду:

— Мазаллы шахарны тѳгерегине кѳуршоу салыб бегитген кѳалай уллу, кѳалай кѳыйын ишти, Ваня?

— Шахарда джашагъанладан кѳолуна кюрек алыргъа кѳарыуундан келлик болуб, бир адам кѳалай, джер кѳазады. Мени бѳлегим да тюнене анда эди.

— Уллу шахарланы тѳгереклерине барына да «кѳуршоу» салынады. Кѳышны узуну хорланыб келгенине тиш кыса, джау да аман кючлю хазырланады.

— Да аны уа, Мѳлешка, сенден бек киши да билмейди. Тахсачы! Игитда дейсе!

— Тахсачы боллукъма деб джети джукълаб эсимде да джокъ эди, ѳзге мен Анастасиягъа бир сукълана эдим, Ваня... Анастасия...

— Тамам да уста тахсачы болуб кѳорады ол а...

— Бизни кѳуллугъубуз алайды, Ваня, джаннга кѳоркѳуулу джерледен кѳутула келесе да, сора бир бош джерде тутулуб кѳаласа. Анастасияны мен былтыр Октябрь байрамда кѳрген эдим, кѳзюмден кетмейди...

— Салалгъан азабларын салыб, асмакъгъа андан сора асхандыла, дейдиле, алаймыды?

— Алайды. Мен айтхан эдим да сизге, госпитальдан келгенимде. Анастасия да, аны тахсачыларыны бир кѳаууму да алай болуб тургъанына келиб, джангы кѳуралгъан тахсачы ротагъа тѳшюб кѳалдым деб.

— Не этдинг эсенг да, бизни атдың.

— Хо, сизни атдым. Сиз да — мени. Трезор а, хариб, мени кѳргенлей, айырылыргъа унамай кѳалды да.

— Сен, эсингдемиди, бир хапар айтхан эдинг, Трезор сени бла тахсагъа баргъаныны юсюнден?

С з кесини юсюнден баргъанын сезгенча, ит башын джерден ѳрге айырды. Экисине кѳзюу кѳарай, кѳулакъ салды.

— Эсимде игитда болады, операцияны кѳатышдырыб кѳояргъа аздан кѳалгъан эди сора...

— Не айтсанг да, Трезор, тахсадан эсе, траншеяда кѳуллукъгъа бек джарарыкъды.

— Ол себебден, Ваня, не да этиб, сен муну биргенге ала бар.

— Барса уа!

— Баргъан а этер, къайтыб келмесе. Къайтыб келсе, мени табарыкъ тюлдю.

— Сен... сен энтда кетемисе тахсагъа?

— Кетмей а, Ваня. Аллыбызны къызыу сермешиле сакълагъан заманда тахсачыланы джумушлары аз тюлдю. Сагъыш эт, Гитлер къазауатны быйыл бошаргъа деб кюрешеди сора, аскерлерин алгъындан да бек къурчха белерине не сёз барды.

— Сталинград бла Кавказгъа уа бютюн да ёшюн салгъанды.

— Хо. Кавказ, Ваня, сени, мени да Кавказыбыз,— дей, Мёлек, анга кёз джетдире, «отдан, суудан да ётген эркиши болгъанды», деб чертди кеси кесине. Габу тартхан бетинде бир тукъум бир ётгюрлюк, къаджыкъмау барды. Къысха мыйыкъчыкъла къойгъаны да джарашыб турады. Бош заманчыкъ табханлай, ол Мёлекге келе да хапар биле туруучанды.

— Письмо... письмо аламыса? — деб Иван Мёлекни кёзюне джити къарай сорду.

— Юйден письмо алгъанлы, бир ай чакълы болду, фронтдан... фронтдан а бек кёбден бери джокъду,— деб Мёлек мыдах айтханында, Ваняны джюреги аны онгсуна тебреди, алай а ол затны кесинде дженгил сезиб, айыб эте, сёзню башха джанына бурдурду.

— Къызла, къалайсыз, ашыгъамысыз фриц бла танышыргъа? — деб сорду.

— Ашыкъгъан да, къоркъгъан да этебиз, сержант джолдаш,— деб экиси ючюн да Софья, нек эсе да бетине къызыл ура, джууаб этди.

— Да къоркъама деб, сора туугъан джуртунгу теблетеми турлукъса да? — деб Мария, къызыл сепкил бетчигине ачыу чаба, джууаб этиб, башын бир джанына бурду.

— Бери келгинчи неге джараб тургъансыз? — деди биягъы Ваня.

— Джарай болур эдик биз да бир джукълагъа, бошунагъа гырджын ашаб турмагъанбыз,— деб Софья, Иванны сорууларында быланы самаркъау этгенча бир зат таныб, тюртерек джууаб этди.

— Маша да, Соня да инженерлик окъуй тургъанлай келгендиле, экинчи курсдан,— деб Мёлек ала ючюн джууаб этди.— Къоркъгъанны юсюнден а, Ваня, биз къоркъмаймы эдик да? Не уа бютюн, бюгече

да кьоркьмаймы джюрюйбюз?! Кьоркьмайма дегенге мен ийнанмайма.

— Мёлешка, ол дзотдан келтирген фрицигиз не хапар айтды экен штабда, билемисе? — деб сорду Иван.

Мёлекни кёзюне шаркь деб ол кьарангы кече кёрсндю. Кьолунда гранатасы бла, сюркелиб, дзотну тешигин излеб кючден табханлай, ичине гранатаны быргъагъаны. Граната атылгъандан сора, секириб ичине тюшгени...

— Фрицими? Не да этиб, экинчи фронт ачылгъынчы, Къызыл Аскерни кючюн алыб, Совет кьралдан бошаргъа деб, гитлерчи командование планла кьургъанын айтханды. Бу затны уа бизни командование анга дери да биле эди. Сталинградны алыргъа хазырланганларын да айтханды. Къысхача, биз билмеген джангы зат айтмагъанды.

— Сен а ол кече бошалыргъа аздан кьалгъанса, — деди Иван.

— Бошалыргъа аздан кьалыу да джангы зат тюлдю урушда, Ваня, билесе кесинг. Майна, ол кече, ол дзотну джукълатхан кечебизде, лейтенант... — деб Мёлек, тахсачы взводну командири лейтенантны ёлгени кёзюне кёрюндю. Мёлек, аны помощниги, эки тахсачы бла кьалыб, фрици да, бир джау пулеметну да биргелерине от тюбюнден суйреб кьутулгъан эдиле. Андан бери ыйыкь да болмайды.

— Санбатха уа бармайса, алаймыды? — деди Ваня, кетерге тебреб. Окъ ол кече Мёлекни бутунда чабакъ этни джырыб ётгенди.

— Баргъан эдим.

— Зумрат саумуду?

— Сауду, кюрюрча уа болмадым.

— Мёлешка, энди кьачан кёрюшюрбюз, кьайдам, ёзге, сенден тилерим, кесинги бираз сакълай бил. Джаранг да сау болмагъанлай, энтда тахсагъа чыгъарыкьмыса, ахырсы?

— Ваня, Ваня, кесинг билесе, бизни джараларыбыз дженгил бителиучендиле, сени юсюнде аз джаранг болмаз. Тахсагъа уа чыкьмай боламыды? Бошлукъ тамблагъа дери берилгенди, взводну командири да, тахсачылары да ёлгенлери себебли болур, командир да, тахсачыла да керекдиле да.

— Да сен командирни помощнигисе, командир сени этерик болурла.

— Мени чыным джетмейди, Ваня, джетсе да, излемейме командир болургъа. Иш анда тюлдю. тахсачылыкны деменгили толтурургъа керекди, ма олду иш. Да, Трезорну ала бар, — деб Ванягъа къол берди.

Суу джагъасы бла барадыла. Къарангы кече, ауурлугъун джерге салалгъаныча бир салыб, бауурланганды. Кёкде джулдуз кёрюнмейди. Суу аз-буз чыпылдай, джерни джалай да ызына къайыта, барады.

Мёлек сабийлигинден да уллу сууну джанында джашамагъаны себебли, бусагъатда окъдан эсе ма бу къобандан бек къоркъа, аякълары къумгъа батыла, бир да ташха тие, тахсачыларыны аллында барады. Ёзге, къоркъса, къоркъсун, суу джагъа бла барыуну кеси сайлагъанды: былайы бла джолну къысхартыргъа боллукъду, алларында къоркъуу чыкъса, къысылыр джерле табыллыкъдыла. Кеме, къайыкъ джюрюген суу тюлдю. Бир джаякълабды, батмакъ тюеб, анда аякъ ызлары да къаллыкъ тюлдю.

Сёлешмей, шум болуб, бир-бири ызындан барадыла. Онг джаны джерден ханс тылпыу урады. Ол тылпыу, джюрекни бир тукъум бир татлы титирете, джашаугъа чакъырады, төгерекде уа — аджал. Джерджерден къарай, ол сени сакъламагъан таш джаны, терек джаны да джэкъду.

Барадыла. Ата джуртларыны джерлеринде бугъуна, төрт джанына сескекли бола, къулакъ сала барадыла. Къалай ачыды уруш деген зат, туугъан джеринде ма былай кечеле бла джашыныб джюрюген...

Суу джагъа бла барыб, бир къысыр къаягъа тирелрге керекдиле, алайдан ёрге, тышына, чыгъыб, чегетге... Былай къарангы кечени Мёлек ёмюрюнде да кёрген болмаз. Ёмюрюнде? Да не ёмюрю, Мёлекни ёмюрюню узунлугъу джыйырма бла төрт джыл болду, ол заманны ичинде Мёлек насыбдан башха джукъ билмей туруб, ёлюмню, къыйынлыкны ортасына тюшюб къалгъанды. Ёмюр деген затны да ангылай би-

дирге керекди, джангыз ма бу кече кеси бир ёмюр тюлмюдю...

Кёкню булут басханы себебли, бир джангыз джулдуз чыгыб ышармайды. Ышармайдымы? Да не затха ышарлыкды? Аны джюрегин джарытырлай, джезде тынгы джокъду сора?!

Табиغات а бусагъатда, адамладан солугъанча, төрт джанын джайгы хауагъа алдырыб, шош болгъанды.

Тахсачыла кымсыз барадыла. Сууну джагъасы эки аягынг кючден сыйынган бир джерчикди, хар атламынгы ёлчелеб атларгъа керек боласа.

Тохта. Къаягъа тирелдиле. Мёлек, чёгелеб, плащпалаткасыны этек тюбюнде фонарчыгын джарытыб, картасына къарады: былайдан узакъ болмай, къайын чегетге кирирге керекдиле. Чегетни кенглиги беш-алты километр, деб билдириледи.

Мёлек төгерекге къулакъ ийди — шыкъырт чыкмады. Ызларына бир кесекни барыб, биягынлай төгерекге къулакъ сала, сабыр болдула: къарангы кечени шошлугъун, сууну рахат чайпалгъаны болмаса, джукъ бузмайды, алай а къазауатда шошлукъ да къркьюулуду...

Джагъаны алашаракъ джерин табыб, бир-бир илиниб, ёрге чыкдыла. Былайдан чегетни ичи бла кенделен ётселе, тюзге чыгъаргъа керекдиле. Андан ары уа эл... Полкнуну командованиесини акъылы бла, ол элде не эсе да бир уллу немец частны штабы барды. Андан тюб билирге керекдиле.

Быланы ашырыргъа полкнуну командири кеси чыгыб:

— Унутмагъыз, аллыбызда боллукъ урушда хорлам сиз келтирген тахсагъа кёре боллукъду. Буйрукънуну энтда тыйыншылысыча толтурурсуз деб ышанама, кызым, — деб Мёлекни кюлун тутуб ашыргъаны былайда да эсине тюшдю. «Энтда,» «кызым» деген сёзлери Мёлекни эсинде артыкъ да бек къалгъандыла. Айхай да, граждандан къазауатда да болгъан, джыллыгы келген командирни «кызым» дегени Мёлекге багъалы болгъанын игитда биледи. «Энтда» дегени да багъалыды — адамны иги затын заманында черте билиу ашхы тамаданы шартыды.

Мёлек тахсачы болгъанлы аз затхамы тюбегенди! Олбир джол а...

Анда, къайын чегет табада, автомат атылган таууш чыкды. Бир кереден сора атылмады. Аны сагышын этер-этмез, поездни тауушу узакъ болмай чыгыб, сейирсиндирди: карта айтханнга кёре, былайда темир джол болмазга керекди. Къайдан чыкды да поезд?

Мёлекни башына келе турган оюмну джыллыгы келген тахсачы Матвеев шыбырдаб айтды:

— Бир ишексиз, сержант джолдаш, немец былайга джолну кёб болмай тартханды ансын, картага тюшерик эди джол.

— Джол керек болган эсе уа, фрицлени былайда не зат эсе да бир уллу магъаналы ишлери барды, — деди Мёлек.

— Сора станциячык да болургга керекди, — деди Матвеев

— Поездни вагонлары кзурула эдиле, — деди Мёлек.

Къайдан билдигиз да, командир джолдаш? — деб сорду тахсага биринчи чыкган, джаш джашчык Лунгу.

— Поездни тауушундан, — деб Мёлек, анга джууаб этиб, сагышха кирди: сакланмаган джерден поездни чыгыб квалыуу планны тюрлендирди.

Алгындан муратларыча, былайдан элге атланыб кетселе, поезд бери джюрюрлей, джол нек тартылганын билелмей кваллыкдыла, аны тышында да къайда эсе да бу джерледе аны станциясы да болургга керекди — ташыган затын поезд анда кютарыб, алайдан башха джарымы элтедиле. огъесе поезд тохтаган джерде складларымы бардыла? Ташылган да не зат болуб ташылады...

Мёлек кесине бу сорууланы береди. Тахсачылары джумушларына джалган болуб кюшулган бу джангы соруулагга джууаб этиуно бизни аскерлеге магъанасы уллу болуру танылды.

Мёлек адамларын эки юлеширге бла юлешмезге аккыл-теккил болду. Бу барганларыча, чегет бла кнделен кыркыб, элгеми сюркелсинле, огъесе темир джолну ызын алыб, андан таймай джол тирелген джерге дерими атлансынла? Алай этселе, элден узайыркдыла, анга дагыда ызларына къайтыб барырга керек боллукдула. Темир джол узакыга созула болмаз, алай а аны кыйырына дже-

тиб дагыда бери айланыу, аслам заман алыры бла бирча, джаугъа да аслам тубетирге боллукъду.

Бу оюмла бир такъыйкъагъа Мёлекни башын алыб, сора буйрукъ берди:

— Сазоненко, сен артда, мен алда, къалгъанла—ортада.

— Ашхы, командир джолдаш, — деб Сазоненко, Мёлек айтханча, ызларындан джарашды. Ол сынамы болгъан тахсачыды, Мёлекни помощнигиди. Джорукъдача этсе, Мёлек кесини аллында дозорла иерге керек эди, ол а кеси алда тебреди. Билмей этмеди, алай а кеси джол салыргъа изледи.

Керек болгъанлай бири-бирине джетерча узакълыкъда тебредиле. Суу джагъадан бир эниш джерге тюшюб, чегетни къыйырында Мёлек төгерекге къулакъ ийди—шыкъырт эштилмеди, къарангыгъа юреннген кёзлери да къымылдагъан зат эслемедиле. Алларында къайын чегет а, къара къабыргъача, сюеледи.

Тёрт джанын мадарыча сымарлаб, Мёлек чегетни ичине атлам этди. Джайгъыда чапракъ ийген терекле чыкъырдамайдыла, алай а сакълыкъ керекди: аякъларын ёргеден ала, джумушакъ къайын бутакъланы къоллары бла акъырын бир джанына эте, эки атлай да бир тохтай, барадыла.

Узакъ болмай не зат эсе да чыкъырдады. Тахсачыла, тургъан джерлеринде сын-сын болуб, къулакъ салдыла: экинчи джукъ эштилмеди. «Джауну къарауулу темир джолда болургъа керекди, чыкъырдатхан а ууакъ джаныуар болур эди» деб кёлюне келе, Мёлек энтда аллына атлам этди.

Сейир тюлмюдю, керекли, керексиз джерде да адамны акъылы джетмеген зат къалмайды, ма бусагъатда, бир атламын этиб, экинчи атламын къалай атлайым деб баргъан заманда, Мёлекке бир сейирсиниу келди, сейирсиниуню унутуб эртде бошаргъа керек эди, алай а... Алай а ма, ауузундан кёмюгю агъа дегенча бир таулу къыз, къарангы кечеде эркишилеге башчылыкъ этиб, къанлы джау кючлеб тургъан джер бла алыб барады... Огъай, бу затха сейирсиннгени ючюн Мёлек тартынмайды—къазауат бошалыб, рахат джашау чыкъса, сау къалгъан бу затланы ангылай билликди...

Кёкде бир джангыз джулдуз джскъду, биразны алай барса, тахсачылагъа болушлукъ эди.

Чегетни мылы тылпыуу Мёлекни кийимлерини ичине кириб, терлетгенча этеди, огъесе эс тамырлары джаялача тартылыб тургъанларымы терлетеди...

Узагъыракъда ракетаны джарыгъы чыгъыб, чегетни была баргъан джерини башын джарытды. Джарыкъ джукъланнгынчы, сын-сын къатыб туруб, энтда джолларына атландыла. Джолсуз джолларына. Къарангы кечеде хар терек бирер эмегенча кёрюне, джюрекге къоркъуу салады. Джауну къолунда джерни хар къалайында да джаугъа тюртюлюб къалыргъа боллукъду, ол себебден хар метр джерни элек бла элегенча, алай тинте, къымылдайдыла.

Экинди заманда штабдан чыгъыб джыйырма километр чакълыны джюрюген тахсачыла, арыб ахырларына таяннгандыла, бу чегетни ичи бла барыу а бютюн да къыйынды. Алай а тахсачыны арыргъа эркинлиги джокъду... Да къуру тахсачынымы? Юйюне джау чабхан адам джауну къыстагъынчы солуу къайдан табарыкъды?!

Биягъынлай ракета атылды. Мёлекни кёзюне кёрюмеди эсе, ракетаны ауангы джарыгъындан чегет бошалгъанча кёрюнюб, алгъа сюрюндю, алай а джарыкъ джукъланнганында, биягъы къара къабыргъа алларына сюелгенча болду да къалды.

Ызындан келгенле артха созулгъандыла, ёзге къалай-алай болса да Сазоненко аланы тас этерик тюлдю.

Мёлек аякълары бир мырдыланы басханларын сизди, джер былайда алай эсе, темир джолгъа сора энтда джууукъ келмегендиле, нек десенг, мырды джерге темир джол тартарыкъ тюлдюле.

Чурукълары энди сууну чыпылдатыб тебретиле. Шош чегетде бу таууш а бир уллу чыгъады. Тохтаб, энтда картасына къарады. Тюз келедиле, былайда батмакъла болсала, картада кёргюзюллюк эдиле, не зат эсе да бош суучукъ болур. Алай а Мёлек бир джанына джанлаяракъ атлагъанлай, аягъы суугъа терен кетиб, терекден къадалды, башындан пилоткасы да чартларгъа джетиб тыйды. «Сол джанына атлагъыз» деб ызына билдире, аягъын ёрге алыб, джангыдан басарлай, къаты джар изледи, бирси аягъы не зат эсе да бир агъачны юсюндеди, суугъа кетген аягъын да кюреше кетиб агъачха салыб, сора сол джа-

ны таба атлады. Алайы да суулу джерди, терен тюлдю.

Кече кетиб кылады деб кьоркыа, Мёлек ашыгыады, алай а, не ашыкьсанг да. былайда дженгил кьайдан атлагьын...

Ракета атылыб, тегерек энтда джарыды, андан сора мычымай биягы поездни дыгырдагьан тауушу чыкьды. Тахсачыла, сын-сын болуб, кьулакь ийдиле. Былайдан узакь болмай озгьаны да хакьды, алай эсе уа, бир силкинселе, темир джолгьа чыгыарыкьдыла.

— Сазоненко, артха кьалгьан бармыды? Не кьаруугьузну да джыйыгыыз, джетебиз, — деб, Мёлек, аны джуабын сакьламай, атлам этди.

Сазоненко уа чынг артда барын да эслей келеди. Кесини арыгьаныча болмай, Матвеев артха кьалса, анга билек болургьа кьореше, ахырына джетгенди, Матвеев деменгили тахсачыды, алай а рахат кьымылдагьан адам.

Чегет бошалды. Темир джол былайда аны экиге юлешеди. Чегетден чыкьмай, тахсачыла сабыр болдула. Мёлек эсеблейди: саудан да чегетни былайда кенглиги беш-алты километрди, была тёрт-беш километрни келген болурла, сора джолну аргьы джанына хазна кьалмагьанды...

Поездни тауушу тохтады, узайыб тас болду. Не зат эсе да бу поезд, кьысха-кьысха кьайта, бир магьаналы джюкню ташыгьанына сёз джокьду. Бу поездни чотун тинтерге керекди деб, Мёлек сагышха кирди.

Джангы кьазылгьан топуракь ийис джолну кёб болмай тартылгьанына шагьатлыкь этеди.

— Командир джолдаш, Матвеев... — деб Мёлек Сазоненкону шыбырдагьанын эшитиб, ызына кьараргьанында, аугьан терекча, джерде кьарала тургьанны эслеб, ол Матвеев болгьанын сездн. Иш кёзюне джетген заманда Матвеев да кьарыуун таууханы Мёлекни сагышлы этди. Кьатына барыб:

— Евсеич, ай аман сен, энди бир тире кесинги,

— Командир, кьызым, аякьларым... аякьларым, отча джаныб, атларгьа кьоймайдыла, — деб, ёрге кьобаргьа кьорешди. Джыллыгы келген Матвеев, кьазауатны аллындан бери да кьолундан саууту тюш мегенлей айлана, талай кере джаралы да болгьанды. Джашы урушда ёлгенин кёб болмай эшитгенли, Мат-

веевни огъурлу кёзлеринде бир тукъум бир бушуу, бир ачыу барды, аны адам айтыб да айталмаз.

Биягъы ракета джолну джарытды. Джау ракетаны дженгил-дженгил нек атханын Мёлек энди билди — джолгъа партизанладан заран тиймесин деб джарытады. Тёгерек къаралгъанлай, Мёлек:

— Лунгу, ёт, — деб буйрукъ берди.

Лунгу, бауурланыб, джолдан кёндеден ётдю. Ол ары ётгенден сора шыкъырт болмагъанында, къалгъанла бары да бирери-бирер джерден ётдюле, алай а, тохта...

Мёлек, олсагъатлай огъуна чегетни бирси джанына ётуб, ызына къарагъанында, джолну юсюнде къаралгъаны таныб, ол Матвеев болгъанын билди. Джетиб къолун узатыргъа деген акъылгъа киргенлей, биягъы ракета джарытды, уста тахсачы Матвеев, джер бла тенг болуб къалгъанча, джолгъа джагъылгъанды. Джарыкъ джукъланнганында да, Матвеевни къаралдысы биягъынлай тургъан болмаса, къымылдамады. Сазоненкогъа Мёлек буйрукъ бере тебрегенлей, сёлешген тауушла эшитиб, къулакъ салды: немец тилде сёлешедиле. Андан, поезд кетген джанындан, гитче фонарчыкъны джарыгъы чыкъды. Экеулен болгъанлары белгилиди... «Матвеев» деб Мёлек аны къайгъылы болуб, бери къутхарыргъа Сазоненкону иерге дегенлей, Матвеев биягъында къарала тургъан джеринде джокъ. Ол экеулен а, сёлеше, былайгъа джетиб келедиле.

Мёлек, Матвеевни муратын сезиб:

— Хазыр бол, — деб къатында Сазоненкогъа шыбырдагъанында, не затха хазыр бол дегенин ол да ангылаб, садакълай учуб кетерге хазыр болду.

Бу кёзюуде, джолну эки темирини арасы бла бир-бири ызындан келе тургъан немецле, ит джыйны сезгенча, джукъму сездиле да, сабыр болуб, алдагъы къол фонарчыкъны ары-бери тутуб, тёгерекке кёз джетдирдиле. Джукъ эслемей, нёгерине нелени эсе да айта, джолуна атланганлай, Матвеев чыгъыб, ызындагъы солдатны юсюне кесин атар-атмаз, Сазоненко да, бир джанындан джетиб, алдагъын тюбге басды... Бу немец, ачы кычырыб, кечени шошлугъун бузгъанлай, къайда эсе да автомат атылды. Матвеев бла Сазоненко, джау солдатланы бошаб, солууларын кючден ала,

нөгерлерине джетгенлеринде, автомат тауушла да джууукъдан-джууукъ эшитиле тебретиле.

— Дженгил алгъа! — деб Мөлек тахсачыларын ашыкъдырды.

Чегетде джорюуде энди бираз сынамылары болгъаны себебли, джолгъа иги хайыр этиб, бираздан чегетни кыйырына чыкъдыла. Көзю-көзююу бла ракетала кёкге чыгъадыла. Ала энди элни төрт джанындан атыладыла. Эл бла тахсачыла тургъан чегетни арасы юч-төрт километр болур. Былагъа джолну эм кыйыны буду; ачыкъ джер тахсачыны джаууду.

...Былайда керти да уллу частны штабы орналгъан эсе, былайын неликге сайлагъан болур? Мындан узакъ болмай темир джолну да нек тартхандыла экен? — деб Мөлек бу соруугъа джууаб излейди. Ракетаны джарыгы бла эсленгеннге кёре, эл уллу элге ушайды, бу алларында тюз а отлаулары болур.

Эки мотоциклист, элден чыгыб, тахсачылары алларында тюзню онг джаны бла чегет табагъа кетдиле. «Темир джолну тохтагъан джери алай анда болургъа керекди, — деди Мөлек кеси кесине. — Бир ишексиз, мотоциклистле арыдыла.» Артда кыалайда тюбешириклерин белгили этиб:

— Сазоненко, мени бла элге, Матвеев бла Лунгу поездни кыйда тохтагъанын тинтигиз, — деб, юлешиниб джолларына тебретиле.

— Сауутугъузну-сабагызыны кыаты бегитигиз, зынгырмазча, джылтырмазча, — деб кыошду Мөлек.

Сазоненко алда, аны ызындан Мөлек, бир-бирини сөзюм эшитирлей узакълыкъда бауурланыб, джер бла тенг бола, чегетден чыгыб, элге сюркелдиле. Бир кесек сюркеле да, төгерекге кыулакъ сала барадыла. Танг ауангы бергинчи, элге кирирге керекдиле.

Элни төгерегинде биягындай ракетала атыладыла. Ала атылгъанлары сайын, тахсачыла, башларын джерден алмай, джарыкъ джукъланганлай, джол кыоратыб кюрешедиле.

— Элни кыйырында бир гитче межамчыкыны ауангысын кёреме, аны таба барайыммы? — деб Сазоненко Мөлекке билдириб, ол эркинлик бергенинде, межам таба сюркелди.

Элни аргы джанында уллу джол болур, алай анда машинала тохтамай гюрюлдейдиле. Бир ит ачы квансыб тохтады. Къайда эсе да автомат да чыкырмады. «Немец къарауул къоркъутургъа ата болур» деб, Мёлекни кёлюне алай келди. Элде чыртда гугурук къычыргъан эшитилинмейди: немецле тюшген джерлеринде малны, тауукъну да тылкъ этнучендиле, былайда да бошагъан болурла.

Бнягъы ракетала уа, джарыта да джукълана, джолну къалгъан кесегин къоратыуну къыйын этедиле.

Сазоненко, межамгъа джетиб, аууб тургъан буругъа ушаш бир затха тирелир-тирелмез, узакъ болмай адам ауангы эследи. Ауангы, бир ишексиз, къарауулду, шыкыртнымы эшитди да, тохтаб, төрт джанын сымарлагъаннга ушады.

Мёлек да, Сазоненкодан чык сакълай, эл бла бир заман озгъанча, алай кёрюндю. Сазоненко уа, къымсыз болуб, къарауулну ауангысындан кёз айырмай джатады. Къарауул солдат энтда джюрюб тебреди. Ол арлакъ атлагъанлай, Сазоненко кванганы юсю бла арбазгъа сылджыраб, юйню къабыргъасына къысылды. Къарауул бара-барыб энтда бери бурулду. Сазоненко, арбазда не зат эсе да бир межамчыкъны эслеб, ары мыллык атды, алай а аны ичине да сугъулуб кетерге джарамайды. Сакълыкъ керекди. Аны таша джанына джанлаб, къарауул солдатны кёрюрча къысылды. Солдат, автоматындан къолларын айырмай, төрт джанын сымарлай, ары бла бери джюрюйдю.

Юйде адам бар, джокъ эсе да, ким биледи — эшиги, терезе квангалары этилибдиле, Сазоненко, баучукъ таба кесип атыб, къарангыда кёрюрге юреннген кёзлери баучукъну эшигини къайры ачылыб тургъанын эследиле, алай а салыб кириб бармакълыкъ къоркъуулуду. Ракета атылды, аны джарыгъы чыкыргъанлай, Сазоненко джерге бауур бергенинде, баучукъну агъач къабыргъасында тешик эслеб, ичине кёз джетдирди. Ишек болурча джукъ таныялмайды. Къалай-алай болса да аны ичине сугъулгъандан башха былайда мадары джокъду. Командирин джыяр ючюн а, немец солдатны акъырын, тауушсуз бошаргъа керекди...

Баучукъдан юйню къабыргъасына атлаб, мюйюш-

ге кысыла, немец солдатны былайга кайтырын саклады...

Бу кезюде бир кwarantха дуган бурууну башы бла сылдыраб арбазга тюшгенинде, Сазоненкону джиреге сёл болду, — ол командириди.

— Менден тиб билгинчи, нек ашыкдыгыз, командир джолдаш? деб шыбырдаса да Сазоненко, танг джарыб квалгынчы ашыкмай амаллары болмаганын эгерди. Кюол аязынг кибиб тюзде не баурлансанг да, немец кюрмей кваллык тюл эди, ол себебден, ала экиси да кез кwarantгы этгендиде.

Къарауулдагы немецни юсюнден оноулашдыла:

— Танг мындан бек джарыгынчы мен аны былайга сюйреб... — деди Сазоненко.

Мөлек эркинлик бермеди:

— Биз андан бошасак, аны излеген этерикдиде, алай бла кесибизни билдириб кюоярга боллукбуз.

Эшикни джыккырла бла, отунла бла джабарга таууш этдирибиз дёб кюркга, бирери бирер кwarantханы артына кысылыб, не тукум кюркюуга да хазыр болдула. Сазоненкога Мөлек къарауулдан кез айырмазга буюруб, кеси сагышха кирди: бу юню ичинде адамы бармыды, джокмуду? Неден да бек бусагъатда аны билирге керекди, тиб болган юйча, алайды.

Танг иги джарыды. Элде мотоцикл, машина таууш энди бекден-бек эшитилиб тебреди. Гюрюлдеген а бюгечели да тохтамайды. Бир бөлек солдатны аяк тауушлары да эшитилди. Вираздан къарауул немец да кюорады, кюндюз былайга къарауул сала болмазла, нек десенг, ачык тюзден бери элге чыпчык да этерик тюдю, алай а ким биледи, бола эсе да...

Эллиледен бир адам эсленмейди. Бу юйчюкню иеси да сауумуду, шаумуду? Былайдан кюрюнген бачха сюрюлмей хансды, джайны уа кызыууду. Биринчиси — элде кюартла бла сабийледен башха адам кюймай, джау Германияга сюрген болур; экинчиси — былайга немецле кирирни аллы бла, ким биледи, кячыб кютулган эселе уа?

Джазгы кюню узунуна былай кириб турмаклык — заманны бош ашырмаклыкды. «Бир мадар табарга керекди кечеге дери, табмай амал джокду», — дей, Мөлек, ёрге туруб, кюолларын автотындан айырмаганлай, ары-бери атлаб тебреди.

— Командир джолдаш, — деди Сазоненко, — элни ичи, бир ишексиз да, фрицледен кыжгылды...

— Сора уа не кёлюнге келеди?

— Мен былай кыйыры бла, биз келген джаны бла, ышырыла барыб, туб билсем дейме, ол юлде джа шагъанла бизни совет адамладыла, аланы бирлерине тубеб сорургъа керекди, — деди.

— Биз келген уллу тюз элни мал кыстаучу джери болур эди маллары болуучу заманда. Чегет бла элни арасы тюзден кече болсун, кси болсун, фашистле кез айырлыкъ тюдюле, биледиле партизанланы чегетден чыгычуларын, ол себебден, мени акылым бла, элни чегетге айланган этегинде тэб, пулемэт да кзурулуб тура болур, былайдан кетгенликге, джауну къарауулары чегетден кез айырмай къарагъанларына мен ишексизме. Къара кече нёгерлик этгени себебли, биз бери ычынганбыз. Сен, айтханынгча, бусагъатда элни кыйыры бла атланыб тебресенг, аланы не тобларына, не пулеметларына тюртюлмей кваллыкъ тюлсе...

— Да мен былай туралмайма, — деб Сазоненко чыдамы джетмей айтды.

Бу кезюде, узакъ болмай, аууз бла немецле согъучу къобузчукъну таушун эшитиб, Мёлек титиреди... Озгъан зат келиб, кез аллына сурат болуб, ташайыргъа унамай тохтады...

Мёлек вещьмешогундан къатхан ётмек чыгъарыб, нёгерине да тутдуруб, кемире тебреди. Арыгъанлары, аш керекли, джукъу керекли болгъанлары онгларын алса да, кеслерине джумушакълыкъ этерге эркинликлери джокъду.

Ма, арбазгъа бир тиширыуну киргенин эслеб, экиси да, солууларын алмагъанча, анга эс бёлдюле. Тиширыу, тёрт джанына сескекли къарай, эшикни ачды, эшик ачылыр-ачылмаз бир кёлан киштик чартлаб чыгыб, арам-къарам этмей, тахсачыла болгъан баугъа мыллык атды—анда чычхан тутуучан болур. Адамланы кёргенинде уа, ызына чыгыб кетмей, джашил кёзлерин джандырыб, алагъа битди.

Тиширыу терезе къангаланы ачханында, терезе юследе кёшунчукълада гоккала ачыкъ кёрюндюле. «Эшта, от тамызырыкъ болур, отун алыргъа уа бери келликди,» деди Мёлек, ауузун ачыб сёз айтмай, кбайры тебренин билдириб, баучукъдан чыгыб,

белин тюзетмегенлей юйге сугъулду. Эшикни такъ-гъычын илиндириб, сенчада сюеле, төрт джанын сымарлады, ишекли зат эслемай, ич эшикни акъырын ачыб киргенинде, къабыргъада табхачыкъны юсюнде джоргъа айланыб, табына тургъан тиширыуну кёрдю. Ол, шыкъыртха бурулуб, автоматы бла сюелиб тургъан адамны кёргенлей, бети кетиб, эки бармагъы да мангылайында тургъанлай, джерге ийилди.

— Къоркъма, анам, мен кесибизденме, юйде подвал, чардакъ бармыды? — деб сору.

Тиширыу, ийилген джеринден ёрге ауур къоба, бетп акъ учхунча агъарыб:

— Барды. Подвал... подвал анда, — деб сенчаны кёрдюсюб, — чардакъ да анда, — деб, Мёлекден кёзюн алмагъанлай, бармагъын ёрге чончайтды.

— Кёрдюсюб подвалны.

Тиширыу, Мёлекни аллында сенчагъа чыгъыб, подвалны башы къанганы ингичге баучугъундан ёрге тартыб ачханлай, андан мылы ийис урду. Автоматын хазырлаб тургъан Мёлек уругъа от къуяргъа аздан къалыб, кесин тыйды: бу юйню ичинде экисинден сора башха джан болмагъанына джюреги ийнанды, ёзге фонарчыкъны уруну ичине тутуб, ишексиз болду.

— Чардакъгъа къалайтын минесиз?

— Бачхыч бла эшикден.

Юйде эки комнат бла бир сенча барды. Мёлек, ала-ны барын да тинтиб, терезеден арбазны кёрюрлей, юй тюбюне сюелди. Тиширыу, уллу ала кёзлерин керелгенича бир кериб, Мёлекге къарай, орундукъгъа ийилди.

— Сен къалай келдинг бери, джаным, бошарыкъдыла ол джаныуарла... Сен... сен Къызыл Аскерден эсенг... — деб тиширыу алай айтыб, «ким биледи, къызыл аскерчича кийиниб, башха адам келген эсе уа», — деди кесин кесине, алай а джюреги ол затха хо демеди.

Мёлекни уа соза туруп мадары джокъду:

— Немецле кёбмюдюле сизни элде? — деб сорду.

— Оу, къуруб къалсынла ала, юсюбюзню басыб, джашауубузну алыб къойдула эселе, — деб, тиширыу кёзлерин хотасыны учу бла сюртдю.

— Мени арбазым былай къуруму эди дейсе, не мал, не тауукъ къойман, ма былай къуу-шуу этдиле

да къойдула. Къыжгъылдыла, туб боллукъла, былайда не таба эселе да, — деди.

Алай къартлыкъ джетмеген бу тиширыу бек чырайлы адам болур эди, азгъын, къансыз бетинде ариу шартлары танылыб турадыла. Башындан акъ хота джаулукъчугъуну учларын сакъал тубюнде тартыб къыса:

— Клисаны ичине джыйыб, анда джыйырма бла джети адамыбызны уруб къойдула, аллахсызла. Клисаны ичинде! Анга бир сагъыш этчи, ахырсы. Мени уланымдан туугъан онбеш джыллыкъ джашчыкъны да, — деб джуммай-джуммай тѣкдю.

Мѣлек, терезеден эшикге кѣз джетдире:

— Штаблары былайдан узакъмыды? — деб сѣрду.

— Штабмыды, неди, къайдам, къуруб кетерикле, бютеу школ да, клуб да аладан толуду, школну ичиндегиле уа тамадаладыла дейдиле. Маджал ювлени барында да толудула. Аланы аякъ тублерин джалаб айланганла уа? Ма, Микита Пашков, староста..

— Школ былайдан узакъмыды? — деб Мѣлек тиширыуну сѣзюн бѣлдю.

— Былайдан, майна, орам кѣрюне турады, аны бла бара-барыб, мюйюшде къан ичген Микитканы тыгъырыгъы. Юйю-кюнюмю болуучан эди итни, колхозда ишлерге башын джарашдырмай, андан-мындан джырта, джашагъан атлы этиучен эди. Орамны барсанг, анга абынуучан эдинг, ичиб, тѣнгереб турур эди Микитка...

— Мюйюшде Микитканы юйюнден сѣра уа? — деб Мѣлек ич ырхымын тѣгерге излеб тургъан тиширыуну сѣзюн энтда бѣлдю.

— Андан ары кѣнделен орам, аны къыйырында, элни ортасында, школ, тѣгерегине тоб, пулемет къурулуб.

Бу кѣзюучюкде автомат атылгъан таууш чыкъды. Къатын титиреб, гитчечик болуб къалгъанча, Мѣлекни кѣзюне алай кѣрюндю.

— Фасыкъла, джаны болгъанны джаны бла къоймайдыла, адам болсун, ит, киштик болсун, къымылдагъаннга ол худжу автоматны къуруб тебрейдиле. — деди.

— Чардакъгъа къалайтын минесе?

— Чардакъгъама? Чардакъгъа? — деб тиширыу къоркъуб Мёлекни кёзюне битди. — Чардакъгъа, биягъында айтханымча, эшик аллындан бачхыч салыб миниучен эдик. Сен энда джашыныргъа дей эсенг, билиб къойсала, къалай болур?

— Да сен айтмасанг, ким айтырыкъды?

— Ол зат кёлюнге къалай келди, къызым? Ала амалтын эшигим тартылыб, юйсюз-кюнсюз болуб джашайма сора?! — деб биягъынлай джуммай-джуммай тёкдю. — Вася... Васядан ма была келиб тюшгенли бери хапарым джэкъду, саумуду, огъесе... Кече юйюмде, туугъан юйюмде къалалмай, эрек болуб... туудукъ-чугъумдан бошаб... аны анасы къайры эсе да Германиягъа сюрюлюб, атасы, джангыз кюеуюм, къазауатда, ол да, ким биледи, саумуду...

Тиширыу кесин тыялмай джылайды. Мёлекни мынга джюреги эригенликге, не мадар этсин?! Къайгъысы уллуду. Чардакыгъа къалай ёрлесинле кюндюзгю кюн? Подвалгъа джыйылыу да тынч тюлдю.

Мёлек, терезеден кёзюн алмай, ары-бери джюрюй, ол затланы сагъышын этеди Бюгече былайын тингиб, ызларына да чыгъаргъа керекдиле.

Элде къозгъалыу уллу болгъаны сезиледи: къауум-къауум солдатла оза болурла, аякъ таууш алайгъа ушайды, машина гюрюлдеген а чыртда тохтамайды; аууз късбузну тауушу бир юзюле, бир чыгъа турады.

— Кесинги кийимлерингден меннге бир кийимле берчи, анам, — деди Мёлек.

Къатын, джылагъанын тохтатыб, Мёлекге сейирсиниб къарады:

— Мени кийимлеримден?! Кийим?! Къалай?! Нек?!

— Сора турмачы, анам. Къайда, дженгил бол.

Тиширыу, джунчуулу болуб, къалай къымылдагъанын билмей, юй тюбюнде тёгерек айлана келиб, сора уллу агъач кюбкрню башын ачды. Махорка тютюн себилген кийимлени чыгъарыб-чыгъарыб, тешиниб хазыр болгъан Мёлекге узатды. Къолан алакытай юбка Мёлекге машокча болса да, юсюне ашыгъыш къаблаб, белинде бауун тарта тургъанлай, немец солдат къайдан эсе да чыгъыб, арбазгъа бурулду. Мёлек, къараб-къарагъынчы аскер кийимлерин орундукъ

тюбюне быргъаб, кенг кофтаны юсюне къаблады, пистолетин юбканы джырмачы бла ийди.

Солдат юйге кириб, ауузундан сөз чыгъармагъанлай, сауутланы къармаб, ичлеринде къабар джукъ табмагъанында, дуняны амаын айта, автоматын бу тиширыулагъа бургъанлай, Мёлек пистолетин чыгъарды. Бу кёзюучюкде топ деб эшикден Сазоненко тюшюб, солдатны артындан джетиб, къолларын автоматдан айыра, экиси да башлы, тжблю бола, джерге аудула, юйню иеси тиширыу а, къычырыкъдан алыб, эшикге къачыб тебрегенлей, Мёлек ызындан джетиб тартды. Сазоненко, солдатны ауузуна нени эсе да бушдукъ этиб, сенчагъа суйреб чыгъарды...

Юйню иеси тиширыу, бети учхунча агъарыб, санларын тыялмай къалтырай, полгъа ийилиб къалгъанды. Мёлек, башына хота джаулукъчукъ тартыб, автоматын чыгъара барыб, сенчадагъы Сазоненкогъа тутурду. Ол, ауур солуй, къатында битиб тургъан солдатны кёргюзюб, къалай этебиз деген маталлы къарады. Мёлек да, сёлешмегенлей, алайда подвалны кёргюздю...

— Бир кесекден бу юйчюкден алгъын бир тиширыу, челеги бла чыгъыб, баугъа бурулуб, андан чыгъыб орта орамгъа айланды. Дагъыда бираздан бир немец солдат чыгъыб, ол да элни ичине ташайды...

Арбаздан чыгъар-чыкъмаз Мёлек аслам адамны аякъ тауушларын эшитди: къалайда эсе да узакъ болмай барадыла. Аскер часть болгъаны хакъды. Машина гюрюлдеген а къулагъын сангсытады.

Орамны эки джанында юйле, ичлеринде киши джашамагъанча, къуу-шуудула. Алай а, майна, Мёлекни джолунда эки тиширыу сюелиб сёлеше турадыла. Мёлек, аланы онгсунмаса а, ары-бери бурулмай, юслери бла озаргъа керекди. Саламлашмай а къалай озсун, шагърей болсанг, болмасанг да, элде саламлашхан адетди.

Мёлек бу сагъышланы эте баргъан заманда, тиширыула алларын Мёлекге буруб, джити къарагъанларын эслеб, башында джаулукъчугъун амалы болгъанча бетине тартыб, къатларына джетгенинде, азбуз эшитдирирлай саламлашыб озду, ызына бурулуб къарамааса да, тиширыула андан кёз алмай сюелгенлерин сезгенлей барады.

Аллына эки солдат чыкдыла. Джут кӧзлери бла челекни ичине кӧараб, кӧуру кӧргенлеринде, бири джумдуругуу бла челекни уралгъанын урду, челекни бауу Мӧлекни билегинден тайыб, дыгъар-дугъур этиб джерге тюшдю да, тӧнгереб биразны барыб тохтады. Насыбха, содатла былайда мычымадыла, аш-суу излей айлана болур эдиле.

Мӧлек, биягъы челекни билегине тагъыб, джолуна атланды. Тохта, ол не затды? Бир юйню арбазында, бурну кӧкге айланыб, зенит тоб. Бу зат Мӧлекни сейирсиндирмеди, аскер частла болгъан джерде пулемет, тоб да хазыр турлукъларына не сӧз барды?!

Бир виллис машиначыкъ Мӧлек бара тургъан орамны кӧыркыб кӧайры эсе да ташайды, штаб, эшта, ол чыкгъан джанында болур. Мӧлекни элни ортасына джууукълаша баргъаны бла, немецле да асламдан аслам джолугъа барадыла, кӧурулуб-кӧурулуб тургъан тобла, пулеметла да кӧысха-кӧысха тюбейдиле. Элчиле уа, орамны кӧабыргъасына джагъылыб кӧалгъанча, кӧоркыуб атлай, анда-мында бир кӧрюнедиле.

Мӧлек тӧппесинде алтын суугъа алынган кӧачы джылтырагъан клиса таба джол салды — соргъаннга — табынргъа барама дерге таб боллукъду.

Школну межамы болур, алай анда уллу межамны кӧанджал башы да кӧызарады. Мотор гюрюлдеген а хаман ол джанындан чыгъады.

Кюн энди иги огъуна тийиб джылыта башлады. Элде не кӧанатлы, не мал кӧымылдамагъаны, итлен да, чабмай, кӧуйрукъларын кӧысыб, арбазладан чыкмай тургъанлары адамны джюрегин ашайды, ъзге, Мӧлекни кесин ол сагъышлагъа бере турургъа эркинлиги джокъду, кӧнделен орамдан машинала бла келген аскер частны аллы кӧарады. Мӧлек бир юйню чалман бурууна кӧысылды. Аскер барады. Барыны автоматлары. Бизни джаяу аскерлерибиз былтыр, машина джетишим болмагъаны амалтын, бир джерден бир джерге заманында джетелмей кӧыйналгъанлары шаркъ деб Мӧлекни эсине тюшдю.

— Кӧайдан да чыкдыла бу фасыкъла, учлары кӧыйырлары болмай?! — деген тауушну эшитиб, Мӧлек анга бурулгъанында, чалманны аргъы джанында таягъына таяныб, баргъанлагъа кӧараб тургъан бир кӧартчыкъны эследи, кесин танытмаз ючюн, кӧарамын андан дженгил алыб:

— Алгъынгыладанмы кѣбдю да бу! — деб къартны не дерине къулакъ ийди.

— Не алгъынгылагъа айтаса, ма бу ыйыкъдан бери сынджыр салгъанлагъа айта турама мен, — деди къартчыкъ.

Аскер озуб кетгинчи, Мѣлек сюелиб туруб, ол ташай ыанында, энтда джолуна атланды. Немец солдатла асламдан аслам тубей тебретиле. Кими арбазда аууз къобуз согъа, кими орамда тютюн тарта.

Мѣлек, ызындан шыкъырт сезиб, сан этмегенча бурулуб, къарады. Ол биягъында тубеб озгъан эки тишируу. Сырты аланы къалай эсе да бир къуджур се-зе баргъанлай, аллын автоматлары бла эки солдат алыб, челегине кѣз джетдиргенден сора, билегинден аны сылджыратыб, челек джерге тюшгенинде уа, бирлери, пиля тобну ургъанча, аягъы бла уруб тѣнгеретди, челек, дыгъырдай барыб, чыбыкълары юзюлюб тургъан бир багъанагъа тирелиб тохтады. Аман къатынча, дуняны къуя, Мѣлек, челекни ызындан барыб, биягъынлай сол билегине илиндирди, онг къолун юбкасыны джырмачындан чыгъармай, пистолетине салыб, анга къараб тургъан солдатладан бир джаякълай, аллына тебрегенинде, солдат Мѣлекге автоматын бурду.

Былагъа энтда дуняны къуйгъан кибиб эте, бир челегин, бир да алай анда орамны кѣргюзте, Мѣлек башха джары бурулду. Солдатла тургъан джерден ашколну арбазын ачыкъ кѣрдю: арбазны эки джанында эки танк; немец офицерле арбаз бла юйню арасында къызыу айлана. Юч виллисни да эследи Мѣлекни кѣзю. Былайда уллу чынлы болгъаны хакъды.

Мѣлек, алайдан сол джанына бурула, джаулукъчукъну кѣзлерине тартыб, аны тубюнден къарамын школдан айырмагъанлай барады. Школну тѣгерегинде—сакълауулла. Майна, юйден арбазгъа бир къауум немец чыкъды, Мѣлек аланы чынларын эслерлей джууукълукъда тюлдю, алай а ол чыкъгъанла офицерле болгъанлары белгилиди. Бирин, аладан айырылыб барыб, виллисни эшигин ачыб, къатды, бир къауумла олтургъанлай, виллис, джюрюш алыб, элни онг джаны табагъа джол салды. «Не затлары бар эсе да, андады: поездге ол джанына джол ишлегендиле; ол аскер да ол джанындан келе эди. Не зат эсе да бу начальник да арыды; былайгъа кѣрюнмеген, элни

аргъы джаны джолда таймаздан гюрюлдеб тургъан машиналаны тауушлары да ол джанындан бери чыгъады», деб эсебледи Мёлек, акъырын атлай. Сазоненко элни ол джанын тинтерге керекди.

Бир джангъызы къалмай терекле томурулуб, къуру дюккючле агъара тургъан бир джерге чыкъды. Элни ортасы болгъаны белгилиди. Былайдан школда къауумгъа къоркъуу болмаз ючюн къыргъандыла тереклени, бир ишексиз. Бу тегерекде джамагъат межамлагъа ушаш бир межамла да кёрюнедиле, аланы бирини башында фашист свастикалы байракъ, джел этген болур, ауаргъа аздан къалгъанча ийилгенди. «Коммундатурагъа ушайды», — деди Мёлек кеси кесине. Немец солдатла былайда чепкен сокъгъанча айланнадыла.

Бир чалдышха джете туруб, ызына къарагъанын да, иги узакъда эки тиширыуну эследи, биягъыламыдыла огъесе башхаламыдыла. Немец солдатладан бу сагъатха дери тыйгъыч болмай келеди, бу эки тиширыу да биягъыла эселе, алагъа не керекди? Мёлекден не излейдиле? Аланы кёзлеринден ташайыргъа керекди. Узакъ бармай алда кёрюне тургъан клисагъа кирирге излей, Мёлек тирирек атлады. Клисагъа джетиб, челегин да джерге салыб, эшикни сабындан тартар-тартмаз бу эки тиширыу да алайгъа джетдиле.

— Табыныргъамы келе тураса? — деди бири, ышармыш эте.

— Хо, — деб Мёлек анга кёзюн кёлтюрмей джууаб этиб, эшикни сабындан тартды,

— Да, эгешчигим, бу клисаны эшиги, терезеси да чойленнген кюн сен къайда эдинг да? — деди улларыракъ, токъ тиширыу.

Мёлек, табсыз болумгъа тюше айланнганын сезсе да, билдирмезге кюреше:

— Энди ачылгъан болур деб тура эдим, — деб, бетин кёргюзмезге кюреше, челегин алыб, кёндеден къыркъыб тебреди.

Тиширыуланы тохтар акъыллары болмай, чыгъана джабышханча, Мёлекни этегине джабышхандыла. Арыгъыракъ тиширыу тогъуракъгъа кёз къысыды да:

— Къалай эсе да биз сени келишдирелмейбиз, сен кимники боллукъса? — деб, Мёлек бла тенг атлай, аны бетине къараргъа кюрешиди.

Мөлек тохтады. Алагъа ачыкъ къарады. Хыны бла юсюнден айырыргъа изледи.

— Сизге менден не керекди, ха? Элигизде джашагъанланы энтда таныялмай эсегиз, сора сизге адам не айтсын?! Мен Петров Иванны кызыма, Ивановы! — дегени бла бирге, тиширыула аны аякъларына да кез джетдириб, бетине да джити-джити къарадыла.

Мөлек джолуна атланды. «Сапогларым кърюнгенми этдиле экен... Петров Иван а...Иван. Муну ичинде аз Петров, аз Иван джэкъду» — дей, тири атлады. Тиширыула артда къалдыламы экен деб къулакъ салды. Ызындан аякъ таууш эшитмей, джюреги рахат бола башлагъанлай:

— Аллында къркзуулуду, алайтын чыпчыкъ да ычхындырмайдыла ол къан ичгенле, — деб тюз къулагъына шыбырдагъанча бир таууш эшитиб, ызына бурулмагъанлай, бир такыйкъагъа сын болуб, сора бнягъынлай аллына тебреди. Энди акъырын атлай, сагъышха кирди: джолундан тохтаса, кесин билдирликди, тохтамай уруб барыб, аугъа тюшюб къалса уа... борчун да толтуралмай, буйрукъгъа кере тамблагъа ызына да къайталмай... Бу эки тиширыу а? Не адамладыла экен? Быллай бир нек тагъылдыла?!

— Джолгъа джууукъ юйледе джашагъанланы бери-бери кочюрюб ийгендиле. — деди энтда бири, нөггерине айтханча.

Мөлек эшитмегенча этиб барады. Башында оюмлары уа асыры ашыкъгъанда бир-бирин теблеи тебретиле. Огъай, мындан эсе, къолунга сауут алыб, джау бла ачыкъ къазауат этген киб да игиди.

Мөлек бара тургъан орамны кенделен бир кызыл ит джортуб тебрегенлей, автомат чыкъырдаб, ит ачы къансыб, къанына боялды. Анга кюлюб, харх эте, эки солдат орамны эки джанындан ортасына чыгъыб келедиле.

Мөлекни эслеб, орамны тюз арасында аякъларын джаялача кериб сюеле, автоматларын анга буруб тохтадыла. Мөлек, аллына акъырын атлай, сагъышха кирди: ызына алай тынч кетиб къалса да, не уа джан къымылдамагъан бу юйлени бирине бурулса да, кесине ишекли этерикди. Барады. Алайсыз да узун юбкасыны белин ала эслемезлей бютюн да эниш-

ге ссзду. Ол, солдатланы сан этмегенча, орам бла кетиб тебрегенлей, бирлери автоматны бурну бла Мёлекни кёкюрегине тюртюб, аманла сёлеше, тенти-ретди.

— Джангыз ийнегим кече къайда эсе да къалыб кетгенди, сл джанында излеб табмай, бу джанына келе турама, аны сююн сизден сора киши да ичмейди, «млеко» деб тёрт джанын къармай айланнганы-гъызны бек билесиз! — деб Мёлек ачыуланган халда айтыр айтмаз, къайдан эсе да челегине окъ тийиб зынгырдатды. Солдатла аны да огъраб, Мёлекни сёлешгенинде «млско» деген сёзден сора джукъ да ангыламай, бир-бирине къарашдыла, алай а энтда хыныхуну этиб, бири Мёлекни сёшюнуне автоматын тиреди. Мёлек энди ызына кетерге боллукъду, алай а къайырылмай кетерге джарамайды, ол себебден «ийнегини» юсюнден энтда бир-эки сёз айтыб, кетиб тебреди. Алайда ала бла сюеле, Мёлек арбазда гетен бла джабылган тобну эследи. Солдатланы артында, бу Мёлек келген джолну кенделен алыб, джангы илкичледен сюелген узун межамны кёрюб, Мёлек «складла» деб чертди. Сёзсюз да, паркны тереклеринден сюегендиле.

Мёлек, ызына бара, бир чалдышны джанында бягъы эки тиширыуну эслеб сейирсинди. «Астопирилла, былагъа менден не керекди?!» Алагъа джетмей, онг джаны орамчыкъгъа бурулду. Орамда, чокун-чукун эте барган бир къартчыкъ болмаса, киши кымылдамайды. Мёлек айланганлы бир джерде бир сабий да кёрюнмейди, аналары арбаздан чыгъара болмазла.

Къартчыкъны ызындан джетиб саламлашды. Къарт, эски картусуну колпагын мангылайындан ёрге атыб, Мёлекни саламын алыб, химил тартхан кёзчюклерин анга кёлтюрдю:

— Сен къайсы боллукъса, къызым?

— Иванны къызыма, Петров Иванны.

— А-а,— деб алай айтханы бла сора,— къайсы Петров Иванны? — деб аны билмей амалы болмагъанча сорду къартчыкъ.

— Да къайдам, къалай ангылатайым, биз элни анда къайырында джашайбыз,— деб алай айтыб, Мёлек эрлай сёзюн башхагъа бурдурду.

Ийнегибиз тюнене келмей к'валгъанды да, аны излеб айланама.

— Да излеме да к'бой, к'бызым, излеб кесинги бош к'ыйнайс, немец к'ыымгъанды сора. Телими эдинг, ийнегинги тышына к'ыыстаргъа.

— Да к'ыыстамасам, не бла асырарыкъ эдим да?

— Хы, не бла?! К'валгъанла малларыны боюнларына суйюбмю салдыла бычакъ?! Микитка Пашков сени ийнегинге тюртюлмей ансы да к'бб тургъанды. К'ванлы Микитка, тохта, сеннге дерт джетдирирге да бир кюн чыгъар эсе уа,— деб к'вартчыкъ энди Микиткагъа дунияны к'уюб тебреди. К'бб бармай ол бир юйге бурулду, аны кесини юйю болур эди, безгиси тюшюб, бир джаны салыныб тургъан арбаз эшикни сюерге кюреше к'валды. М'лек а, бираз баргъанлай орамгъа к'енделен салыныб тургъан агъачны эслеб, туракълады. Агъачны к'атында биягъындача эки солдат автоматлары бла ёрге-энишге джурюй.

М'лек бир юйню арбазына эшикчикден ийилиб, джумушу ары болгъанча этди. Насыбха, арбазда адам к'орюнмеди. К'ванга орунчукъну аллында негилери биллине, сойланыб тургъан бир акъсылдым ит эриниб башын к'елтюрдю. М'лекни окъ тешген челегинден к'оз айырмай к'вараб турду да, джукъ чыкъмазын ангылагъанында, башын джерге ийиб, к'озлерин к'ысыды, М'лек да келген джолу бла ызына тебреди. «Былайда джерни т'ертгюл алыб, т'ерт джанына к'варауулла салгъандыла. Складлары к'ббдюле. Аланы ичлеринде сауут, ашарыкъ, аскер кийим болургъа керекди. Былайгъа ташыгъанмы этедиле, огъесе былайдан к'айры эсе да биргеми ташыйдыла? Складны былайда юйлене араларында нек салгъандыла? Тохта, ол джууукъда юйледен адамланы к'очюргендиле, к'очюргенлерини сылтауу — ала складлада затланы к'орюб к'оймаз ючюн, экинчиси... экинчиси да, ким биледи, ол чегетден партизанла чыгъыб к'валыб, бу к'ыйыр юйледе адамла алагъа к'ол бермес ючюн болур, складланы уа элни к'ыйыры бла баргъан джолгъа джууукъда нек ишлегенлери хакъды — ташыргъа тынчды». — деб кеси бла оюм эте, М'лек акъырын барады.

К'бызыб келген кюнден сакълагъанча, акъ хота джаурукъчукъну бетине тартханды. Кенг джыйрыкъ юбканы узунлугъундан чурукъларыны бурунлары бла табанлары аз-буз к'орюнедиле. Юбкасыны башындан

бош ийилиб к'валг'ан акъ кофтасыны кенглиги да Мёлекни субай санын чертмей, джашырг'анды.

Челегин да бияг'ынлай билегине кийдириб, джау-дукъ тюбюнден төрт джанын сынай, барады. Алк'ын хатаг'а к'валмайын джолу игиди. Тохта, майна, энтда бир аскер часть. Бу да ол алг'ынныгы часть кетген джанына барады. Мёлек, бир юнню буруууну джанында сюелиб, узаг'ырак'дан к'арайды. Бурууну ичинде сюрюлмеген бачханы к'ыйырында айлыкъ турма-чык'ла джырта тург'ан бир тиширыуну да чагасына сак'алын тиреб, алаг'а к'араб тург'анын эслеб, Мёлек иги кёз джетдиргенинде, тиширыуну эринлери тохтамай к'ымылдай, кёзлерин да ол барг'анладан алмай тура эди. Бир ишексиз, аланы к'арг'ай турады. Учу юзюлюрге унамаг'анча, ол часть кёб барыб туруб, бошалды. «Элни к'ыйыры джолну джауг'а маг'анасы уллу кёреме. Былайын немецле кеслерине стауат этгенлери аны ючюндю. Поезд джюрюлей, чегетни ичи бла джол ишлеб, аны бла аскер да, сауут-саба да ташыб, былайдан фронтха ашырг'анлары белгиледи. Темир джолдан былайг'а уа ол кечени-кече узуну тохтамай гюрюлдеб тург'ан машинала ташыдыла...

Эл тюз джерге төртгюл тюшгенди. Аны эки джаны кёзюнг джетген чак'лы бирге сабанладыла. Даг'ыда бир джаны бла алай уллу болмаг'ан суу барады, тюзню юсюнде аны джылтыраг'аны танылады. Элни төртюнчю джаны да тюздю, алай а бу тюзню этеги чегетге киреди. Тахсачыла чегетни бир к'ыйыры бла келген эселе, темир джол башха к'ыйырына ишленгенди. «Да сора немец аскерлерин, сауутун-сабасын да бизни аскерле болг'ан джанына ашырмай, чюйресине... чюйресине нек ашырады да?! — деб кеси кесине сора, джюрюшюн ак'ырын этди.—Тохта, тохта... бир ишексиз, бизни аскерлени сыртларындан бычакъ уруг'а хазырланадыла. Аны бла да к'валмай, сау аскерни «тулук'г'а» джыйыб, ичинде бошарг'а... Тюз уруш этерге излесе, бизникилени алларына джууук'лашыб, джау, кесин бегитиб, не чабыуул этерик эди, неда чабыуулну ыхтырырг'а хазырланныкъ эди.

Бу оюмланы эте, Мёлек тыг'ырык'ча бир орамчык'г'а, к'алай тюртюлгенин да билмегенлей, тюртюлюб к'алыб, автоматына к'адалыб ары бла бери бара тург'ан солдатны эслеб, турак'лады. К'алай

этерге билмей, аккыл-теккил бола тургъанлай, тыгъырыкъыы ёрге кириб келген биягъы эки тиширыуну эслеб, уллу сейирге гъалды. «Ахырысы, былагъа менден не зат керек болур? Мени ызлаб нек айланадыла экен? Аман кюнню къаргъаларыча, энди уа къайдан чыгъыб къалдыла?! Никитка дегенлерича бирлени тиширыулары эселе уа...»

Не тубемейме десе да, Мёлекни быладан джанлар амалы болмады — аллында немец, бир джанында терезеси-эшиги бегиб тургъан бир юй, башха джанында ханс кесе тургъан бир бачха. Къалай-алай десе да, аллына, ол тиширыула энди тохтаб къушмуш эте тургъан джанына, атларгъа керекди. Юслери бла озуб кетерге. Ма бир, эки, юч, төрт... Тохта, не ючюн саянайды атламларын а? Төрт, беш, алты... отуз. отуз бир... Энди бир атласа, аланы къатларына джетеди. Ма, джетиб озуб...

— Ий-и, эгешчигим, алай ашыкъма да бир сабырчыкъ бол, — деб тилей, тиширыулары бирлери Мёлекни тыйды. Мёлек, ызына бурулуб:

— Не керекди, менден не излейсиз? — деди.

— Бир джукъ да излемейбиз, эгешчигим... — дей, тиширыулары бири, Мёлекни аллына ётуб, кёзюне джити къарады.

— Излемей эсегиз, эртденли мени сюрюб великге айланасыз да? — деб Мёлек да энди, бетин ары-бери бурмай, экисине кёзюу къарай сорду.

Мёлек орус тилни кесгин билгени бла бирча чалдырмай сёлешгени себебли, ол джаны бла ишек этер джерлери джокъду.

— Биз сюрюб айланмайбыз, эгешчигим. Бизни элден болмагъан адам не айлана болур дегенлик бла ансы, — деб арыкъ, узун тиширыу, ала кёзлерини кирпичлерин къакъмай, Мёлекке битди. «Бети папирос къагъытча джукъа», — деб Мёлек кеси кесине черте:

— Нек болмайма сизни элден? Не уа сизни элден болмагъан адам сизге келирге джарамаймыды? — деди.

— Да бизни элчиле уа биледиле, эгешчигим, ол фасыкъла келиб тюшгенли, не бизни элден тышына, неда тышындан бери бизге кишини ычхындырмагъанларын, — деб сёзге энди ол бирси тиширыу да къошулду. Ол тиширыу къаллай бир арыкъ эсе, бу аллай бир токъду.

— Да ма кесигиз джууаб этдигиз да кесигизге,— деди Мелек, аллына атлай,— элни төрт джаны немец болуб тургъанлай, къайдан келлик эдим да мен?!

— Партизанла неге да устадыла...— деб арыкъ тиширыу алай ычхындырыб, «энди уа не джууаб этелликсе бизге», дегенча, гынтдылыракъ къарады.

— Мен сизни чырта ангылаялмайма, эгечлерим,— деди Мёлек, энтда сабыр бола,— ийнегибиз тас болгъанды да, анам аны излете ийгенди, табмай айлана турама...

— Да ийнегигиз бусагъатха дери джашаб тургъан эсе, мындан ары излеме да къой, ма Пелагея бла мени ийнеклерибизни уа ол итле бери кирир-кирмез да джухтан эдиле.

— Бизнича болмай, насыблы элле да болурла, джаным, алагъа партизанла да джурюй болурла, бизни уа аллах, адам да унутуб, бу джанууарланы ауузларына атыб къойду да,— деди токъ тиширыу, сёзню бурдура, Мёлекни бир джанында атлай.

«Атымы, тукъумуму нек сормадыла экен? Не уа къаксы орамда джашагъанымы уа? Мында болмагъанымы керти да библиб, джунчутмаз ючюнмю этдиле, огъесе... огъесе къалайгъа барыб кирлигими энтда ызлагъанмы этерикдиле?»

— Тюб болгъан элчабыз биз, тюб болгъан элча. Эркишибиз къалмай бары къазауатда, къартла бла тиширыула да бирер тешикге къысылыб.— деб токъ тиширыу кеси кесине айтханча айтды.

— Къысылмай не этгин, айт, артыкъсыз да клисада къан төгюлгенден бери...

— Ол джанууарланы къанлары да төгюлюр эсе уа, аллах айтыб,— дей, эки тиширыу да, бир-бири бла ушакъ эте, Мёлек бар-джокъ эсе да сан этмегенча барадыла.

— Бизге да бир партизан келсе, джурегибиз кёлтюрюллукъ эди, баш бошлукъгъа къалай-алай болса да бир ышанмакълыкъ тууарыкъ эди...

— Аны уа керти айтасыз,— деди Мёлек,— Микиткадан да бир къутулур эдик...

— Андан къутулур кюн къайда, джол ишлерге энтда къууарыкъды, дейдиле.

Мёлек, «энтда» деген сёзню эсге ала:

— Алгъын да кёрдюгюз, къалай этди...— деб баш-

сыз-тюбсюз айтыб, не джууаб берликдиле экен деб, атлайды.

— Къыш сууукъда къыз тиширыула бла сабий джашчыкъланы сюрюб элтиб... ма, бизни Маруся, кё-ресе, бюгюн да тёшек болуб тургъанын,— деди арыкъ тиширыу.

— Игитда дейсе, ёпке ауруу алай бош ауруу тюлдю, дарманы-дарысы табылмаса уа — артыкъ да,— деди токъ тиширыу. Алай айтыр-айтмаз, къолун мангылайына, имбашларына джетдире, табынды. Арыкъ тиширыу да алай этди. Бетлери учхун-учхун болуб, арлакъда джаргъа кёз джетдире баргъанлай, алларында тёрт немецни эслеб, буюкъдула. Мёлек да, алача табына келиб, алача буюкъду.

Къайда эсе да автомат атылды. Эки тиширыу да титиреб, бир-бирине къысыла, дженгилирек атлаб тебретдиле.

— Ма, ол джар тюбюнде джатханланы къыргъан кюн автомат тауушла къулагъымда къалыб кетгендиле, мындан ары джюз джылны джашасам да, эшитиб турлукъма,— деди арыкъ тиширыу, бети учхун бола.

Мёлек быладан къалай айырылыргъа билмейди, айырылыргъа уа керекди. Быланы кеслерини орамлары, юйлери къайсы джанындадыла, къайдам. Ол бу сагъышланы эте баргъан заманда темир джол таба джанындан танк гюрюлдеген таууш чыкъды. Эки тиширыу да тургъан джерлеринде сын-сын болдула. Мёлек да.

— Ма энтда биягъыланы тауушлары! — деди къайсы эсе да.

«Биягъыланы». Бюгюннге дери да келиб тургъандыла сора танкала».

Гюрюлдеген таууш былайда кёк бла джерни арасын алыб, тохтар акъылы болмай барады. Тауушлары ол аскерле кетген джанына барады. «Бизни тылгъа» деди энтда Мёлек кеси кесине. Бу кёзюуде школ табадан, алай демеклик, немецлени былайда бу джоллагъа, аскерлеге, сауутлагъа онзу этген штабларындан, бир виллис чыгъыб, джолну букъулата, ол танкала гюрюлдеб бара тургъан джанына ташайды. Мёлек виллисде мийик чынлы экеуленни эследи.

— Мен кетдим,— деб Мёлек, сансыз айтыб, бир орамгъа бурулду.— Бу джанына да бир кёз джетдирейим ийнегиме...

Арыкъ тиширыу, Мёлекни кёзюне таукел къараб, аллына сюелди:

— Энди бугъунчакъ ойнагъаныбыз болду, эгешчим, элни ичинде джети атадан башлаб бирбирин танымагъан джокъду, ол огъай, тауугъуна, киштигине дери да таныйды. Биз сени танымайбыз, кёрмегенбиз, аны тышында да сенича къызланы кёбюсюн Германиягъа къуугъандыла. Аз-буз къалгъаны да, ийнек излеб айланган огъай, башларын эшикге къаратмайдыла, не уа ийнек деб да кишини ийшеги къалмагъанды. Чыртда иегилери туруб, ашаргъа джарамагъан болмаса. Кёресе элни ичи немецден къыжгъыл болуб тургъанын, небиз да аланы гыбытларына кетиб, ачдан къата айланабыз. Сени мындан болмагъанынгы биз кёргенлей да билгенбиз, мындан болмай, бу джаханимлеге башын салыргъа келген а, бир ишексиз да, партизанды, ол себебден...

— Ол себебден ызлаб айланганбыз, сен бир табсыз болумгъа туюуб къалыб, бир джугъунга джараб къалсагъа,— деб кёшду токъ тиширыу да.

— Сени кёлюнге не тюрлю зат да келе болур бизни юсюбюзден, ёзге, суйсенг, ийнап, суйсенг, къой, сени кёргенлей, бизге джан киргенди, бизникиле бизни къайгъыбызны эте болурла деб...

Мёлек, экисине кёзюу-кёзюу кёз джетдире, сакъышлы болду: была керти да тюз адамла болгъанларына джюреги ийнанса да, кесин ачаргъа керек тюлдю, алай а Мёлек эслемеген бир джангы джукъ айтыргъа боллукъ эселе уа. Ол бири. Экинчиси уа — къалай алай болса да, быладан айырылыргъа керекди.

— Бизникиле бизни унутуб турмагъанларына мени уа, сёз ючюн, ишегим джокъду,— деди Мёлек.— Къызыл Аскер къышдан бери да уллу чабыуулла этеди, дейдиле, алай болмасамы ууатырыкъ эди джауну! Москвагъа иймей, умур-чумур этиб атханды деб, хапар алайды...

— Кертими айтаса, ха? Да Къызыл Аскер бошалгъанды, Москва Гитлерни кёлуна туюгенди, Сталин да къайры эсе да къачханды, деб бу худжула бизни башыбызны сасытыб айланадыла да.

— Йги хапарны бизге айтдынг эсенг, аллах сени игиликден айырмасын, ким эсенг да,— деб, тиширылагъа джан кирди.

Ала, кёллери кёлтюрюлсб, бир-бири бла сёлеше, кызыугъа киргенлеринде, Мёлек, аладан айырылыб, аллына ашыкъды. Бу орамчыкъны кыйырына дже-тиб къараса, анда да складла бар-джокъ эселе да, кёрюрге боллукъду. Магъанасы уллу бөлгъан джолну да кеси кёзю бла кёрюрге нзлейди. Бу орамны уллу тюзге чыкъгъаны белгилиди. Муну кыйырына дже-тиб, онг джанына бурулгъан, ол гюрюлдеб тургъан машиналары кёрюрге керекди..

...Экиндиге дерн Мёлек сансыз айланыб, кёб затны кёре, эслей, былайда болумну юсюнден хапар джыйды. Энди ол къатынны юйчюгюне кыйытыргъа керекди. Бюгюнлю элде тиширыулары бирлерича айланыб туруб, энтда юйге сансыз кириб кетерге боллукъду, алай а сакълыкъ тахсачыгъа кёру да керекди. Мёлекни бюгюн алайсыз да насыбы тутханды — къалай-алай болду эсе да, ол ызындан ызлаб айланган эки тиширыудан өзге, анга ишекли болгъан адам эсленмеди. Немецле былайгъа тюшгенли бери партизан-снге кёрмегенлери ючюн болур, ала кеслерине базадыла. Ёзге, төрт джаны аскер, төрт джаны къарауулду.

Мёлек бир кысха орамла бла элли ол юйчюк таба джанына атланды. Орамла да къаппа-къарангыдыла, — юйледен чыракъ джарыкъ чыкъмайды, немецле терезелени ичлеринден къара джабыула джайдырта болурла. Кюндюз да тышында аз кымылдагъан элчиле энди уа сан бир тюбейдиле, ол себеден Мёлек, тири атлаб тебреб, дагъыда сериун болду — барыр джерине терен кёз байланмай джууукълашыргъа джарарыкъ тюлдо.

Оноуларына кёре, Сазоненко элли кыйыры бла баргъан уллу джолну тинтерге керекди. Юйде бошалгъан немецни кийимлерин кийгени анга онг берликди. Сазоненко чегетде ол тюбеширге деген джерлерине кетими — кетмедими, ким биледи.

Бу сагъышлары эте, Мёлек терен кёз байлангычы ызын тюрлендире, ары-бери кыркъа туруб, сора юйчюк бөлгъан джанына бурулду. Бир джатмагъа кысылыб, кёзюн юйню ауангысындан айырмай, шыкыртха къулакъ салды.

Озгъан кечедеча, акъырын ары-бери атлай тургъан къарауулну эследи. «Ол юйню ташасына бурулгъанлай, мен, тургъан джеримден чыгъыб, орамны кён-

делен кырккыб, юйчюкню аллында баугъа сыбдырылыргъа керекме»,—деб Мёлек кеси кесине эноу этди. Бу тургъан джеринде да юсюне тюртюлюб къаладыла деб кырккыады. Элни ичи, төгереги да экиндинден огъуна кырауулдан толгъаны себебли, тюртюлюрге боллукъдула. Мёлекни килими кюндюз анга элни бирича айланыргъа мадар берген эсе, кече уа юйю болгъан юйюнде кысылады, чалдышдан кыраб тургъан адам а кесине кимни да ишекли этмей кыоа мыды?!

Юйде, арбазда джаны болгъан кымылдамайды.

Юйню уллу тюзге айланган джанында буруу аууб эди. Мында, Мёлек болгъан джанында, аумай сюелген чалманны тешигин Мёлек эртденбла огъуна кёрюб, эсине алыб кетген эди: чыбыклары чирибми тюшгендиле, огъесе кючмю джетгенди, сыныб чалманны гылау этгендиле. Мёлек алайтын сыбдырылыргъа керекди, алайдан а бауну джанына кысхады.

Кырауул автоматына къадалыб, биягынлай джюрюй келди да сора, шыкыртха кыулакъ салгъанча, арбаны туурасында мычыды. «Ол Сазоненко бошагъан немецни кюндюз излемеген эселе да, энди уа излерге керекдиле»,—деб ол сагъыш да Мёлекни башына келди.

Элчиледен орамда адам кымылдаргъа эркинлик болмагъан заман джетиб къалады, мында аллай буйрукъ сакъланнганына уа ишек джюкъду. Кыалай этсин адам?!

Ма, кырауул энтда джюрюб башлады. Мёлекни санларыны бусагъатда тартылыб тургъан пружинден башхалыклары болмаз: бютеу кыарыуун-кючюн салыб, ол чалман тешиктен чыктырдатмай чыгъаргъа хазыр болуб туруб, сора учуб этгенча, орамны кенделен этдю. Чалманны кыыйырында тобукляныб, кырауулну ташайырын сакълады, ол ташайыр-ташамаз а, тешиктен сыбдырылыб, баучукъну арт къабыргъасына кысылды. Тохта, бу неди? Энтда эки кырауул! Тюнене кече была джюкъ эдиле, бир бар эди. Джюкъ сезиб сюелген болурламы? Сезселе, Мёлекни ызларыкъ эдиле, ол эки тиширыу болмаса. Мёлек ызындан адам тюшюб билмейди. Ала да эртде огъунакъ айырылгъандыла, бу юйден хапарлары джюкъду. Ёлюсю мында подвалда тургъан солдат кырауулдан тюл эди, бери аш-суу излей келген эди, аны

джокълугъун эсеген эсете, кѳб болмай эсегендиле, былайда излемей, башха джерледе да излерге болурла.

Мѳлек, бу оюмланы эте, къарауулладан кѳз алмай къарайды. Аланы ючюсюню да ауангылары кѳш болдула, джилтини тышына эсленмезча, тютюн къабындыра болурла. Мѳлек бла аланы араларында арбаз, арбазны тышында да бир отуз атлам узакълыкъ. Биягъы ракетала анда-мында атылыб, джарыта башладыла, Мѳлек джерге бауурун берди.

Ракета джарыгъаны бла автомат атылгъаны тенг болду, автомат къалайда эсе да былайдан узакъ болмай атылды. Мѳлек, ол юч къарауулну ауангылары гузаба къымылдагъанларын эслеб, къайгылы болду. Адам кѳрюб сескекли болдуламы экен...

...Автомат энтда атылды. Бу юй бла автомат атылгъан джерни ортасында тѳрт-беш мекамдан кѳб болмаз. Былайда къарауулла бир-бирине дженгил дженгил тубей да орунларына бара, ол джанына сескекли болгъанлары танылды.

Мѳлекни мычыргъа амалы джокъду — къарауул арбазны туурасындан таяр-таймаз, юйню эшигине сюркелди. Юйню иеси къатын, айтханыча, эшикни кыйырын ачыкъ кѳююб, сакъларгъа керекди. Бауурланыб, алаша босагъачыкъдан тюшдю...

Тиширыу, джау чыракъны адаргы джарыгъында кѳлеккеча кѳрюне:

— Саумуса, къызым? — деб аллына келди да: — Бусагъат, — деб Мѳлекни кийимин, сауутун басдырыб тургъан джеринден чыгъарды.

Мѳлек эшикде тѳрт джанына къулакъ ииди. Бери сыбдырылгъан буруу тешик бла ызына чыгъыб, къарауулла сол джанында къала, талок джерге мыллык атды. Энди уа чыртда башын ѳрге кѳлтюрмей, сюркелирге керекди.

Чегет болгъан джанына джол салды. Биягъы ракетала, кѳкге-кѳкге чыгъа да джарыкъ джилтинле тѳге, хауада джукъланыб къаладыла. Анча сайын Мѳлек, къымылдамай джата да, ала джукъланганлай, чыначыкълары бла ишлеб тебрейди. Ракетала артыкъсыз да элни аргъы кыйыры джолну, складла болгъан джерлени, джарытадыла. Биягъынлай автомат таууш чыкъды. Уллу джол табадаң чыкъды. Энтда Ол джанын Сазоненко тинтерге керек эди...

Поездден элге келген джол бла элден кыйбыла

джанына баргъан джол гюрюлдегенлей турадыла. Мёлек, къумачны къарылагъанча, джерни къарылаб бара, «энтда танкала» деб чертди. Керти да бизни аскерни тыл джанына бара тургъанлары белгиледи.

Мёлекни тери сууча барады, санлары уа тоблукъ болуб, машина къурулгъанча, ол «къурулгъанлары» бла барыб тургъандан ары, Мёлекге бой бере-къала эселе да, билмегенча, алайды. Ёзге, бой а бередила. Къарангыда кеси джангыз ёмюрюнде эшикге чыкъмаучу Мёлек санларына бой салдырмасамы бара турады кечегиде джерни къарылаб?! Огъай, къарангы тахсачыны тенгиди, тенги.

Тюзю, бир-бирде, джукъ билмей тургъанлай, къарангы элтиб аджалны къолуна тутдуруб къояргъа да боллукъду, ол себебден тенгинге ышан, алай а къулагъынгы сакъ, кёзюню да джити эт.

Автомат энтда атылды. Мёлек джангылмады эсе, кеси келе тургъан табада атылгъанча эштиди, огъесе, ол биягъында атылгъан джердемиди... Ракетаны джарыгъы Мёлекни эслетген болурму? Къулакъ ийди: джолда бара тургъан танкаланы гюрюлдегенлеринден башха таууш чыкъмады. «Поездни джолун бери да ишлерик болурла, ол эки тиширыу айтханнга кёре. Элчилени ары сюрлюкдюле. Танкаланы былай гюрюлдетиб айланмай, поезд бла дженгил келтириб къояргъа излей болурла.» Сагъышла тохтамай, бир-бири ызындан келе, Мёлек джан къазауат этиб сюркеледи. Ханс ийисден ахыр тоярыкъ эсе, тойду. Кёк мутхузду, къара булутланы тюблеринден чыгъыб, джарыгъын джерге төгелмей, ай, чыгъар джер излеб дыгалас этиб айланганча, ауангысы алай кёрюнеди. «Чыкъма, марджа, бираз булджун», — дей, Мёлек, джан тер эте, биягъынлай, чепкенни къарылагъанча, джерни къарылайды.

Неллей бирни барды алай, къайдам, аллында къаралгъан—чегет болгъанын билди. Анга джууукълашханы къарыууна къарыу кёшханча, саны тирилик, дженгилик кымылдагъанча, кеси кесине алай кёрюню. Энди джетеме деб кёлю иги болуб бара тургъанлай, джер джумушакъ болуб къалыб, ёшюню, тобукълары да мылы тартдыла. Чегетден элге атланган заманларында быллай мырдыгъа джолукъмагъан эдиле. Мёлек къалай эсе да бир джанына джанлагъанды. Чегетге кирип джерлеринде мазаллы те-

рек (не терек болгъанын кечегиде билмеген эдиле) кѳндѳчен аууб, аны къатынла къош болуб тургъан да юч терек бар эдиле. Мѳлек аланы табаргъа керекди. Мырды уа... огъай, мырды джокъ эди, — дей, онг джанына джол алды. Алай а энтда мырды. Аны сууу Мѳлекни болгъанына ѳтѳб, кийимлери ауур бола тебрѳдиле. Къалай-алай болса да, Мѳлек онг джанына сюркелиб барады, ышан этген тереклери анда болургъа керекдиле. Автоматы, пистѳлети суу болмазлай дыгалас эте, мырдыгъа бир-бирде батыла, кюреше кете да чыгъа, чыгъар-чыкъмаз дагъыда батыла, барады, алай бла иги кесекни къазауат этиб, къаты джерге джетди. Ракетаны джарыгъы чыкъгъаны сайын башын джерге салгъаны амалтын, бети да суппа-сууду, огъесе термиди, къайдам.

Адам сейирди. Къарыууну джартысы, бир кыйынлыкъ кюнѳне деб, къалайында эсе да асыралыб турады. аллай кюн тѳшсе уа, къарыу къайдан чыкъгъанын да билмейсе, сенге аякъ тиретиб, дагъан болуб алыб барады. Энди къарыууну тауусдум деген заманда чыгъыб къалыб, эс джыйдырады, къазауатны кыйынлыкъын кѳлтюрген да ол къарыуду, ол бир кѳзюуге дери сакъланыб тургъан къарыу. Бу къарыуну кесинде хар адам да бирча таба билмейди — кыйынлыкъгъа кесин бошлаб кѳйгъан кесини сакъланыб тургъан къарыууну ачхычын табаллыкъ тѳлѳю. Ол себебден, бурунгула айтханлай, эм уллу кыйынлыкъ неди десенг, кыйынлыкъны кѳлтюре билмегенлик.

Санлары къызгъандан къыза, от болуб, Мѳлекни эринлери къургъакъсыдыла. Бусагъатда къуп-къуру бир уртлам суу табса... къуп-къуру бир...

Мѳлек, кеси кесине ачыуланыб, сууну да кѳзюне кѳргюзтмезге кюреше, амалыча тири атлады. «Санларым исси тѳлѳюле, исси тѳлѳюле санларым, сууукъдан ѳлюб барама,» — деб ичинден бу сѳзлени къайтара да айта, къачан эсе да бир гипноз кѳргюзген бирѳуден эшитгенича, кеси кесин алайгъа ийнандырыб кюреше баргъанлай, аллына бир буруу болду. Таш! Мѳлек, ийнанмагъанча, аны юсѳне бауурланыб, къулачын джайды. Кѳйѳб баргъан бети сууукъ ташха джетгенинде, сорушханча болду. Къууаныб, джюрегини ургъаны ташны тебрѳндирирлей къызыу болгъанын сезиб, тохта, не затха той тутаса, нѳгерлеринг-

ден киши да келмегенди сора, деб, ташдан бауурун алыб, былай къарагъанлай, алэны кърюб кърюрыкча, тёрт джанына кёз джетдирди, алэй а, кърараса кърарасын — төгерек кърара кърбыргъа. «Ол таш тюл эсе уа?» — деб, кеси кесине ийнанмагъанча, ташны кърюлары бла тинте, төгерегине айланды. «Огъай, олду. Ташны юсюне кърозлагъан топуракъда терекчик битиб турады. Тахсачыла кеслерине аны чертген эдиле. Узакъ болмай да кенг бутакълы джатлама терек...»

Мёлек тюз келгенди, аны тахсачылыкъда артыкъ да кючлю бола баргъан джийи алдамайды, эти-териси бла да сезеди болумну.

Санлары кюйюб барадыла, бу тукъум иссилик юсюнде кийимлерин кебдириб баргъанча, кесине алай кърюнеди. Тили уа суусабдан тартынады...

Кърарангыда бир ауангыны айырды. Ёрге кърюбуб, пистолетин кърюлуна къраты кърыса, ауангы кърымылдагъан джанына битди. Тургъан джеринден тебмей, джерге кърызыу ура, сакълайды. Ауангы уа, чырт да шыкърт эшитдирмей, джууукълашыб келеди. «Тахсачы джерге аягъын да башха тюрлю басады,» — деб чертди Мёлек кеси кесине. Келе тургъан адам Мёлекни ауангысын эслемезча, Мёлек ташха алай къраланганды — тамам кърюу бла кърюб, кърюлу бла тутхунчу, тахсачы джукъгъа ийнанмайды, ким биледи, джууукълашыб келе тургъан Мёлекни тахсачыларындан тюл эсе уа. Ёзге, джерге уа биледи, кърыйсы эсе да кесини тахсачыларыны бириди...

Ауангы келиб ташха бауурун берди.

— Сазоненко, — деб Мёлек акърырын айтды.

— Менме, командир джолдаш, — деб Сазоненко ташдан башын къртюрмегенлей джууаб этди.

Бираз солуу алыргъа кърюб, Мёлек нёргерине:

— Айт, — деб кърысха буюрду.

Ол жангыз сёрню магъанасын Сазоненко бек тюз ангылады: джауда не къргенинги, не билгенинги айт, демекликди.

— Немец тилни билсем да, аладан кишиге тюрберге асыры излемей, айлана туруб, школгъа джууукълашдым. Алайда, тереклери кесилген паркда, юч-тёрт солдат кърырдышха олтуруб карт ойнай тура эдиле да, мен джукъум келиб, чырым этерге бауурлангача, аланы къратларында джерге бауур бериб, сёрлешгенлерине кърулакъ салдым. Аладан бир уллу зат эши-

тирикме деб тюл, алай болса да бир джукъ сезерме деб. Мени сан этмей ойнай турдула да, сора бирлери, картланы да шууудатыб, ачыуун кимге төгерге билмей, чартлаб башлады...

— Сен къысхасы бла айт, заман джокъду, биз оноу этерге керекбиз.

— Къысхасы бла уа, солдат урушну, Гитлер айтханча, бир ыйыккъъа бошалыб къалмай, созулгъаны ючюн да, быланы уруш бара тургъан джерге ийиб, «орусуладан бешаргъа къоймай, былайда складланы, джолланы сакълатыб тургъанлары ючюн да чартлай, кесин тыялмай къалгъанында:

— Сабыр бол, Отто, сабыр бол, алай бек ашыгъа эсенг гимигирге, бар да генералгъа айт: мени ашыра кир да къаушалыргъа бир къой, къалай-алай болса да ол дунягъа мен Россиядан кетерикме да кетерикме де да, — деб анга бири кюлмей-ышармай айтды.

— Генералгъа! Генерал мени къайгъылыды, хо! Майна, биягъында кетди машинагъа миниб! Кеси кезю бла кермесе, кишиге ышанмагъанча, хаман ары джорюйдю да турады, — деб джууаб этди. Ары дегени уа хар не келиб къотарылгъан джерди. Мен, къалкъыб къобханча эте, алайдан кетдим.

— Къысхасы бла, Сазоненко. — деди Мёлек, — сен ашхы тахсачыса, аманынг а неди десенг, аскер болум излегенча, къысха берелмейсе хапарынгы.

— Къысхасы бла, командир джолдаш, ол биз кёрген поезд быланы терен тылларындан кёб аскер да, сауут, техника да ташыб, былайдан кыбыла джанына ашырадыла. Алай демеклик, бизни аскерлени «машокга» джыяргъа излейдиле.

— Ол бизге тубеген поезд баргъан джанындан уллу джюк машинала бла автоматчикле келиб, элни къыйыры джолгъа къотарылыб, алайда тютюн бургъан чакълы бирни мычыб, сора, машиналагъа къэнуб, кыбыла джанына къорадыла. Онбеш машина санадым. Аладан сора мычымай юслери гетен бла джабылгъан машинала келиб, складла болгъан джерде къстарылыб, дагъыда ызларына ашырылдыла. Была да тогъуз бар эдиле Генерал дигизалары бла кеси да алайда эди. Дагъыда бираздан танкала келиб, ала да—кыбылагъа. Саны онсегизге джетди. Айтыргъа, поезд бла элни арасы джол чыртда бош турмайды. Болгъан бары уа кыбыла джанына ашырылыб ба-

рады. Айтханымча, была бизни аскерлени «машокга» джыйыб, башын буудуругъа хазырланганлары танылады.

Сазоненкону мураты да Мёлекни джангылмагъанына шагъатлыкъ этеди.

— Заман кетиб бара турады, кече биз сууну бойнуна ышырылыргъа керекбиз. Матвеев бла Лунгу саумудула, огъесе... — де5 Мёлек джюрегинде къайгъысын айтыб, ёрге къобду...

Артларындан бир чыкъырдагъан таууш чыкъды. Экиси дэ, сын-сын болуб, къулакъ салдыла. Шыкъырт кертти да барды «Матвеев? Лунгу?» — деб кёлюне келди Мёлекни. Алай болмай... Фрицле?

Ауур ынгычхагъан таууш ачыкъ келди.

— Сазоненко, — деб Мёлек акъырын айтды.

— Ангыладым, сержант джолдаш, — деб Сазоненко ызына атланды. Ташдан асыры узаймагъанлары себебли, Сазоненко кёб турмэй алайгъа джетгенинде, Матвеев бла Лунгуну таныды. Матвеев ауур джаралы болуб, джерде джатыб. Лунгу да, ауур солуб, къатында олтуруб.

Сазоненкону кёргенлей, Лунгу, къууанч тыбырлы болуб, секириб ёрге къобду. Бу джашчыкъдан Сазоненкону бетине джылы тер урду.

— Командир джолдаш, — деб Сазоненко, ызына төрт-беш атлам этиб, къолунда пистолетин хазырлаб тургъан Мёлекни акъырын чакъырды.

...Ауур джаралы Матвеевни Сазоненко сыртына салыб, джолларына атландыла. Джол дегенликге уа, джол къайда... Къайын чегетни ичин сыртында джюгю бла кечегиде джырыб барыуну кеси чекмеген биллик болмаз.

Иги кесек баргъандан сора, Лунгу:

— Дядя Петя, энди мени сыртыма салыгъыз, — дегенинде, Сазоненко бертеди, ауузун джарыб да сёз айтмай бара, кесини онбешджыллыкъ джашчыгъы кёзюне кёрюндю. Аны къалай джазыкъсынныкъ эсе, бу джашчыкъны да алай джазыкъсына, кесини уа тери сууча тегюте барады.

Бу джашчыкъ быланы полкга келгенинде, командир аны сәибатха джиберген эди. Сабийлиги ючюн этген болур эди алай, андан маджалыракъ къуллукъ табмай. Джашчыкъ а къолуна сауут алыб джау бла бетден бетге тисбеширге излеб тургъанды.

Тахсачы ротаны джауну чабыуулун ыхтырыргъа баргъан батальоннга болушургъа ийгенлеринде, ол урушда тахсачыланы саны аз болуб чыкъдыла. Ол урушну Мёлек ёмюрюнде да унутурукъ тюлдю. Барысы да аууз къобуз согъа, барабанла да дюнгордей, ол кюн фрицле алай келе эдиле...

Алда сержант, аны ызындан сыртында джаралы бла Сазоненко, эм артда Лунгу. Барадыла. Бир кесекчикге олтуруб, сора ызларындан джетерме, деб кёлюне келиб, Лунгу джерге ийиле башлады. Кёолу терекни юсю бла энишге сылджыраб тебрегенлей, бойнунда автоматы уа, «хайда-хайда» дегенча, юсюнден басыб джерге тартыб барады. Дунияны башында анга бусагъатда не насыб да олтурууду. Аягъыны тюбюндеги джер не зат джер эсе да, Лунгуну кёлтюрюрге амалы бар эсе, олду..

Матвеев кючлю ынгычхаб, Лунгуну эсин бёлдю. Ол, татлы тюшден айырылгъанча, олтурургъа талпыундан айырылыб, кесин къатдырыргъа кюреше, ийилиб баргъан санларын тюзетди. Атлам. Ма, энтда бир атлам. Энтда бир.

«Евсеичден артха къалыргъа боллукъ тюлдю», — деди кеси кесине.

Евсеич а Сазоненкону сыртында несин да билмей барады. «Джашым, мени джанымда къагъытларымы юйюме нерсе, былайдан дженгил къора.» — деб, джаралы болгъанлай, Матвеев Лунгугъа ол сёзлени айттыб, андан бери эсин ташлагъанлай турады. «Матвеевни къоюб къалай къорар эдим, уллайгъан адам болса да, мени юсюмде джангылгъанды Евсеич» дей, Жорж эсине тюшюрдю.

...Аманни кеминде, сыртына Евсеични салыб, кючден-бутдан ёрге къобуб, Жорж джолгъа атланды... Ма бусагъатда да Евсеични кёлтюрюб баргъан Сазоненко болмай, кеси болгъанча, санлары ол ауурлукъну сезедиле.

Сержантха Лунгу хапарларын эм къысхасы бла айтса да, тюнене кечеден бери ол сау ёмюрню джашаб ётгенча, кеси кесине алай кёрюнеди. Да не кёрюнген, ёмюрдю да ёмюрдю..

Чегетни узунуна тюнене эжиси да баралгъанларын барыб, бюгюн ашхам кёзюуге бир къыжгъыл-мыжгъыл болумну сезиб, бауурландыла. Бир джанларын-

дан поездни чархлары тыктырдай, бирси джанындан да машинала гюрюлдей, былайда ишни кызыу баргъанын сездиле. Лунгуну артда кыюуб, Матвеев бара барыб алда бир дюккючню джанында бауурланды. Лунгу, андан кез алмай, кеси кыалгъан джерден кыарайды: «Не оноу этерикди экен Евсеич?» Ол бусагъатда эркинлик берсе, Лунгу не этерин биле эди—арбаны арышларыны ортасы бла баргъанча, джолну эки темирини арасы бла бауурланыб барыб, станцияны кыюу бла кырюб кыайтырыкъ эди. Ызындан поезд келсе да, аймысына, келсин. Жоржну назик санлары джерге джабышырыкъ эдиле да, юсю бла поезд кыянатсыз озуб кетерик эди...

— Станция былайдан узакъ тюлдю. Биягъы поезд энтда мычымай келирге керекди, ол не зат ташыгъанын билерге излейме,—деб шыбырдады Евсеич, Лунгуну кесине чактырыб.

— Мен... — деб Лунгу кесини оюмун айта башлагъанлай:

— Сен, Егорка (Лунгуну атын орусчагъа бура), мени ызымдан кез-кыулакъ бола, былайда сакъла, мен анда нени да кыюуб бла кырюрге керекме. Болушлукъ излесем... излесем... — деб, андан ары джукъ айтмай, алгъа сюркелиб тебреди.

— Евсеич, болушлукъ излесегиз, не? — деб Лунгу ызындан шыбырдагъанында, Матвеев, джууаб этмей, «огъай» деген халда кыолун силкенин Лунгу кыарангыда кыайдан эслерик эди...

Лунгуну сагъышлары бёлюндюле — Сазоненко, сыртындан Матвеевни джерге сылджыратыб:

— Командир джолдаш, — деб аллында бара тургъан Мёлекни чактырды.

— Солууунгу ал, Сазоненко, солууунгу ал, — деб, Мёлек тохтаб терекге сыртын тиреди. Температурасын ёлчелерге бир тукъум бир термометрни кыарыуу джетмезча, кесини халын алайгъа санады. Санлары отча кыюуб барадыла. «Шо, ауузум бла бир суу уртлагъа эдим,» — деб талпыр-талпымаз, ол сагъышын башындан атаргъа кыореше, джердеги Матвеев таба атлам этди.

— Сержант джолдаш, Евсеич... Евсеич не эсе да... не эсе да... — деб Сазоненко солууун ауур ала айтды.

Мёлек, кючден бла бутдан энишге ийилиб, Матвеевни ёшкюне кыулагъын салыб тынгылагъанында,

джукъ айыралмады: солууун аламыды, алмаймыды, температурасы асыры уллудан кѳулакълары шууулдайдыла. Лунгу, ийилиб кѳулакъ салыб:

— Сауду, командир джолдаш, — деб шыбырдады.

— Тебре, Сазоненко, аякъ тире, — деди Мѳлек.

— Командир джолдаш, мен бир кесек элтейим Евсеични, сыртыма салыгъыз, — деди Лунгу.

— Сени гыртгыныгынг сынмай кѳалгъанына табу эт, кѳаллай бирни кѳлтюрюб келгенсе! — дей, Сазоненко. Матвеерни, биягъынлай сыртына алыб, атлам этди.

Была тебрер-тебремез аллары сюремден автомат тауушла чыкъдыла. «Темир джолгъа джетебиз, джолну тѳгереги чегетлени «элей» турадыла» деб Мѳлекни башына алай келиб, автомат атылыула тохтагъынчы, алайда сабыр этдиле. Алайсыз да эки атлай да бир тохтай, тѳгерекеге кѳулакъ сала бара эдиле.

Картасын Мѳлек азбар огъуна биледи, анга кѳре, элден чыгъыб ма бу чегет бошалыб бир километр чакълыны баргъандан сора, сууну джагъасы бла ѳрге барыб джыйырма километрден сора — кесибизни аскерле. Алай а картаны, нени да тюрлендириб кѳойгъан темир джол болду.

...Матвеев картагъа тюшюргенине кѳре, джангы темир джол станция былайдан беш километрни чегет бла сол джанына барыбды. Была темир джолну биягъынлай, бери келген заманларыча, кѳнделен кѳыркъаргъа керекдиле.

...Лунгу, кесини тюненели джашауу тюш-тюн эсе да, ангылаялмагъанча алайды. Тахсачыланы юсюнден ол кинолада кѳре, китаблада окъуй, аланы джигитликлерине, табышлылыкъларына сукъланыб, алача болургъа талпыучан эди. Бу джол аны сержантны бѳлегине кѳошханларында, керти да кѳууанч тыбырлы болуб тебреди. Лунгуну да, аныча джаш джашланы да джюреклери джигитлик этерге тартханлай турады.

Джигитлик... Лунгу, Евсеични зуангысы ташайгъынчы, кѳз айырмай, терек джанында бауурланыб кѳараб туруб. Евсеич шыкыртсыз тас болгъанында, кѳарангы чегет, булутлу кѳк, былайлагъа не болуб тургъан джау—бары джюрегине кѳоркѳуу сала тебреб, чар тлаб кѳобуб, кѳайры болса да аллы айланган джерге кѳачыб кетерлей болду, алэй а олсагъатлай кеси кесине айыб этиб, кѳоркѳгъанын командири узакъдан

сезиб к'ойгъанча, эт бла бир уялды.. Акъылын-эсин н'гери Матвеевге бурду. Ол чететни к'ыйыры бла барыб, станциягъа джуукълашыргъа излегенин биледи. «Мен а былайда бауурланыб!» — деди кеси кесине. К'обуб, биягъында к'люне келгенча, темир джол таба барыры келсе да, орнунда къалды. Буйрукъ— буйрукъду.

Заман а чыртданда к'ораргъа унамайды. К'ок да, джер да, бир-биринден к'оллери къалгъанча, къашларын къара-къара т'ойкб, ачылыргъа акъыллары джокъду — не ючюн болгъан болурла т'ойюмчек-т'ойюмчек...

Чететде не зат эсе да чык'ырдады. Лунгуну джюреги гыб-гыб этиб, к'оллары автоматына к'арышдыла, алай а шык'ырт экинчи чык'мады. Джашчык'ны джюреги орнуна келе, к'арагъанлай к'рюб к'оярык'ча. Евсеич кетген джанына битди, алай а к'айры к'араса да—к'арангы к'абыргъа. Алда ракетала дженгил-дженгил джарытыб тебретиле. «Евсеич кетген джанында», — деб к'люне келе, Лунгу, к'айг'ыгъа кириб, аллына биразны сюркелди.

Бияг'ы Лунгуну саг'ышлары б'люндюле...

— Сержант джолдаш, — деб М'лек Сазоненкону шыбырдаг'анына туракълады. — Евсеич неме.. бети бетиме суукъ т'еди.. к'оллары да, — деб сыртындан аны терекле арасына сылджыратды.

М'лек Евсеични бууунуна тийгенинде, к'ан тамыры урмаг'анын чертди. Тахсачыны саны сууг'анды. Лунгу аны юсюне к'абланыб, джыламукъ т'еге тург'анын сизди. Алай а кесинги бошларгъа заман джокъду. М'лек, Матвеевни юсюн маскхалат бла джабыб:

— Дженгил болугъуз, табылг'ан зат бла басдырыг'ыз, джолубузну эм к'ыйын джерине узакъ къалмаг'анды, танг белги бергинчи, темир джолдан 'стерге керекбиз, — деб шыбырдады.

Эки н'гери да, М'лек да табылг'ан затны Матвеевни юсюне т'шеб, джолларына атландыла.

М'лек тахсада болг'анлы Матвеев биргесине эди. Толу юйдегини башы, джыллыг'ы келген Матвеев берилген буйрукъну т'йыншлысыча толтуруб к'айтуучан эди. Бу джол а, бу джол...

Матвеевни 'лгенинде кесини терслиги болг'анча, М'лек, бслумну джангыдан эсине т'юшюре, аяг'ын джерге сакъ сала атлайды. Т'юнене кече, Лунгу айты-

удан, Матвеев кеси чегет бла кетиб, темир джол станцияны туурасына баргъанды. Төгерегин чегет алыб тургъан станциягъа уллу темир джолдан айырылгъан джангы бутакъ тартылгъанын, станцияны кесинден ёрге да бир бутакъ баргъанын чертгенди.

Матвеевни Лунгугъа айтхан хаиарына кёре, станцияда ишлеген немец солдатла, тилсизлеча, сёлешген зат болмай, поездни кьотарыб, алайда тизилиб сакълаб тургъан машиналагъа джюкню джюклегендиле. Станцияны аз-буз джарытхан тунакы джарыкьда Матвеевни ящикле граната ящикледиле деб кёлюне келгенди.

Заман заманы бла төгерекни ракетала джарыта, автоматла «чала» тургъан кёзюуледе Матвеев бир чунгурну ичинде, юсюне да табылгъан хабыр-чубурну атыб, станцияны «кёзю бла кёрюб, кьолу бла тута», джатыб тургъанды, кеси айтычулай, «окъ алмагъан джери» болур эди, бир тырнагъы да сытылмагъанлай, ызына, Лунгуну кьойгъан джерине, бауурланыб тебренгенди. Танг бозаргъанында, станцияны да картагъа тюшкюрюб, биягъынлай бауурланыб башлагъанлай, биягъы автоматла «сёлешдиле». «Огъай, керти да мени окъ алмагъан бир джерим барды» деб кёлю иги болуб келе тургъанлай, Лунгуну алгъа мыллык атханын кёрюб:

— Джерге джат дейме да! — деб анга кьыджырайды.

— Евсеич, сауमुсуз, Евсеич?! — деб, джашчыкъ Матвеевни джанына бауурланды.

— Сау болмай, меннге не боллукъ эди, тели баш, турсанг а орнунгда, мен баргъынчы, — деб кьыджыраб джашчыкьны башын кьоллары бла джабаргъа кюрешди. Бу джол да окъ Матвеевден «кьоркьду». Былагъа тиймеди. Автоматланы чыкьырдагъанлары тохтагъанларында:

— Мен, Евсеич, немец сизни кёрюб атады деб чабыб келе эдим, — деди Лунгу.

— Кьутхарыргъа?

— Кьутхарыргъа.

— Ай аферим, сен джигит тахсачы боллукъса, алай а кесингден тамада айтхан джерден кетерге эркинлигинг джокъ эди. Бусагъатда уа биз чегетни теренине кирирге керекбиз, ашхамгъа дери бир джерде мычыб, кёз байланганлай, командирибиз айтхан

джерге джыйылыргъа борчлубуз. Картагъа барын тюшюргенме, — деб хапарын да айта, бара тургъанлайларына, биягъы автоматла чыккырдадыла. Къатында Матвеев хатхусундан тутуб, бетинден къаны къуруй, джыйырылгъанында, Лунгу, кесини кӱзлерине ийнанмагъанча болуб, къанны эслегенинде уа, кӱлюне чабар оноу эте башлаб, кесин кӱолгъа алды, джараны кӱргени буду. Кесини ич кӱлегин тешиб, Матвеевни хатхусун кючден-бутдан аны бла къаты тартдырыб, автоматланы чыккырдай тургъанларын да сезмегенча, не да этиб Матвеевни былайдан кенгнге кӱоратыргъа дыгалас эте, кӱаллайла салды эсе да, сыртына салды...

Лунгуну бу хапары Мӱлекни башына джангыдан келе, джашчыкӱгъа джюреги разы болуб, «штабда айтыб, бююреу джаздырыргъа керекди,» — деди.

Алда энди Сазоненко барады. Мӱлек артда бара, Сазоненкону юсюнде немец солдатны кийимлери эсине тюшдюле.. Джолларыны эм кӱоркӱуулу джеринде ол кийимле болушургъа боллукъдула... Не да этиб танг белги бергинчи, алайдан ӱтерге керекдиле.

Сазоненкону ауангысы кӱымылдамай, сын болду. Мӱлек анга джууукълашханында:

— Темир джолгъа чыгъабыз, сержант джолдаш, джангы томурулгъан агъачны ийисин эшитемисиз, ол биз бери келген заманыбыздача ийис. — деди.

Мӱлек агъач ийисни эшитеди, темир джол бутакны келтирир ючюн, немецле, чегетни кӱырыб, «коридор» айыргъандыла. Темир джолдан ӱтююню сагъышы Мӱлекни башын алгъанды. Поезд келгинчи, чегетден чыкъмай сакълаб, ол былайгъа джетгенлей, аны ышыгъы бла кӱнделен кӱыркӱаргъа деб кӱлюне келгенинде, бу оюумун джаратмады—поездни сакълай тургъунчу, танг бозарыб кӱалса уа...

Арадан узакъ заман иймей джолну тӱгерге чегетлени автомат бла «чала» туруучу немец кӱб турмай ӱнтда башларыкӱды, джолгъа джууукъда уа окъдан кӱтуллукъма деб ышаныу азды...

Бу сагъышланы эте, Мӱлек да, нӱгерлери да чегетни темир джолгъа тирелген джерине джетдиле. Джолну былагъа кӱрюннген кесегинде адам ауангы эсленмейди.

— Командир джолдаш, — деб Мӱлекни къатына келиб шыбырдады Лунгу.

— Майна анда фонарь джарыкчыкъ, къарауулла бслурла, мен барыб, аланы автомат бла... Евсеични дертин... Сиз а ётерсиз да кетерсиз, — деб тылпыуу тамагына тыгыла айтды.

Сабийликден чыгъар-чыкъмаз ёлжм отха кириб айланган бу джаш джашчыкъны башын сылары келе, анга джууб а этмей, Мёлек Сазоненкогъа бу-юрду:

— Къарауулла былай беридиле, сен мындан, джолдан, джолну тёбен джанындан, аланы алларына бар, джолну узунуна да къарауулла салыннганы хакъды, ол себебден, сен тёбенги къарауулладан болургъа керексе...

— Кетдим, сержант, — деб чегет бла энишге бир аз барыб, автоматын хазыр туту, тёберлакъ джанындан джолгъа чыгыб, эки темирни арасы бла ёрге, бери келе тургъан къарауулланы алларына, акъырын тебреди...

Къараууллада къол фонарчыкъ энди къымылдамай. Сазоненко алагъа джетгенлей, къош болгъанларында, Мёлек бла Лунгу, бауурланыб, къараб-къарагъынчы темир джолну къыркъыб, бирси джаны чегетге къутулдула... Немец тилни Сазоненко кесгин биледи, гитчелигинден немец хоншуларыны сабийлери бла бирге ёсюб, школгъа, неге да бирге джюрюб тургъандыла. Бу зат Мёлекни эсине тюше, немец къарауулла Сазоненкону тилине ишек боллукъ тюлдюле деб кёлжн басды. «Джолну тёбен джанындан къарауул чыкъсады оюн ансын,» — деб Мёлек энди ол къайгыгыга кирди. Алай бөлса, Сазоненко таргъа тыйыллыкъды... Керек болгъанлай, нёгерлерин къутхарыр ючюн, Мёлек бла Лунгу, хаппа-хазыр болуб, шыкъыртха къулакъ не, сакълайдыла...

Сюек къашыкъча, ариу санлы сержант, кийимни юсюн къабыб, аякъларында чурукълары джим-джим джылтырай, тахса ротаны командирни лейтенантны аллында, джорукъдача, сын къатыб, тахсадан келтирген хапарын айтды. Вздвонду командирни ёлген эди.

Орта джыллы, къатангы битген лейтенант, кёзлюклерин тюзете, сержантха сын къатыб турмазлай эркинлик бериб, бошлаб, Мёлекни картасын алыб, анга ийилди.

— Ыхы, ма, поезд джюрюген темир джол, — деб карандашыны учун ортасы агъаргъан къара сызчыкыгъа тиреди. Карандаш, андан бара барыб, станцияны кёргюзген белгиде иги кесек тохтаб, сора алайдан элге баргъан джолну кёргюзген сызчыкълада сабыр этди. Лейтенант элни ичинде клисаны, школну, складланы картада барын тинтиб, бизни аскерлени сыртларындан кирир ючюн элден тартылгъан джолну кёргюзген белгиден кёз айырмай, биразны турду. Ангылашынмагъан затланы Мёлекге сора туруб, картадан башын кёлтюрюб, джумугъуракъ кёзлерини къарамларын Мёлекге бурду:

— Сау бол, сержант, бек керекли хапар келтиргенсе. Тёрт сагъат джукъларгъа боллукъса, андан кёб заман джокъду, — деб кеси энтда картагъа ийилди. Мёлекни бети кып-кызыл кызарыб, кюйюб баргъанын ол эследими, эслемедими, алай болса да тунакы лампа джэрыкъда эслеген да болмаз...

Кечени джумушакълыгъын адам айтыб айталмаз: тюгел толмагъан ай акъсылдым булутланы араларында, бугъунчакъ ойнагъанча, кире бла чыгъа, джерге кёз джетдире да ташая, учсуз-къыйырсыз кёкде, джау джуммакъ сютдеча, джюзюб айланады. Бу тюз джерледе ёсген къайын чегетни юсюне джарыгъын тёкгенни сайын, тереклени джашил чапракълары бир тукъум бир ариу саргъала да джукълана, ала да ай бла бугъунчакъ ойнайдыла. Айтыргъа, табигъат бусагъатда, башына эркин къалыб, къоркъууу-юркюую да болмай, зауукъдады: къайын тереклени чыкъмакъ акъ санлары, окъну-тобну тюбюнден къутулуб, шош-шош солуйдула. Чегетни арасы бла кесине кынгыр-мынгыр джол айырыб, алай уллу болмагъан суучукъ джылтыраб барады. Аяз ышан къакъмайды. Джылы хауа бетинги сылай, джагъадан-дженгден кириб, санларынга да джайылады. Быллай кече суйгенлени кечеси болургъа керек эди... Эки джюрек бир-бирип алыб, насыбны чеге, ма бу ариу кечеде булбулланы джырларына тынгыласала, не бола эди?! Алай а булбулла джырламайдыла—къанатлыла да юйсюз-кюйсюз болуб, къаз къайда, къуу къайда дегенлей, ай-

ланадыла. Суйгенле да бир-биринден айырылгъандыла, бири-бирине таралыу алагъа да бусагъатда джазы болуб бошагъанды...

Мёлек уяныб, бу ариу кечени кёрсе, шаркъ деб эсине тюшюб, кёзюне келиб сурат боллукъ заты бар эди. Кёрмегени иги болур...

Мёлек бюгечеги ай джарыкъны кёрсе, Мухаммат бла паркда олтургъан ингири эсине тюшерик эди, алай а кёрмегени иги огъуна болур. Мухамматдан письмо алмагъанлы кёб заман ётдю, бу сейир ай джарыкъ да, озгъан насыбны кёзюне тутуб, къайгъылы джюрегине джангы джара тюшюрмесин...

Кюйюб-бишиб келген Мёлек, къалкъыб къобханьнда, кеси кесине, кийик саулугъу болгъанча, алай кёрюндю.

Неси да деменгили джарашдырылгъан, джаудан сыйырылгъан блиндаждан чыгъа барыб, Мёлек телефонистка къыз Тонягъа тюртюлдю. Ол, аппараты бла кюреше. Мёлекке кёз джетдириб:

— Билемисе бусагъатда сен ким болгъанынгы? — деб сорду.

— Къалай ким? Шашыбмы айланаса, не соруунгду ол?

— Огъай, шашхан-зат да этмегенме. Бирсикюн бизни полкга гвардиячы полк деб аталгъаны себебли, сен гвардиячы сержант, мен да гвардиячы старшинама, — деб ёрге къобду, — кесибиз да ол кюн ма бу джерледе джауну аман къаушатдыкъ.

— Бизден къоранч уллумуду?

— Аз тюлдю. Майна, энтда бир къарнаш къабыр, — деб Тоня арлакъда дуппурну кёргюздю.

Тангны этеклери, санджохча, тырмы тартыб бозара, учсуз-къыйырсыз тюзге ийилиб келедиле. Кече тунчукъдуруб тургъан хауа тазаланыб, чууакъ болгъанды.

Мёлек, джассы къубас белибауун тартдырыб, кёлегини этеклерин тюзете, къарамы бла төрт джанын аулады. Саууту-сабасы бла бирге былайда сау бир полк орналыб хазырланыб тургъанын Мёлек бютеу саны-джаны бла да биледи. Полк энтда джауну ызынданмы сюрлюкдю, огъесе, Мёлек келтирген халпаргъа кёре, джолун тюрлендирлик болурму? Бу соруу да башына келе, Мёлек, хауаны джутланыб солуй, къайын терекге таяныб, сютча агъарыб келген

тюзлеге кѳзюн чыракъ ийди. Бу арт кѳзюуде джюрегин ашаб тургъан сагъыш энтда келиб юсюн басды. Сталинградда оборона урушла барадыла; бизни аскерле биягъы Ростов шахарны джаугъа кѳэйгъандыла, джау Север Кавказгъа уруб барады. Мѳлек юйден письмо алмагъанлы, экинчи айгъа кирди. Анисат, Абат джазмай турмайдыла, Мѳлек да джазады, алай а джууаб келмейди. Ёзге, не сейирсинну, ол джанында чотла табсыздыла.

— ...Ахыр ачарыкъ эселе, ачарыкъ болурла, — деб кесинден узакъ болмай ауз эшитди. Чегетни кѳыйырында блиндажны ичинде сѳлеше болурла, Мѳлек сѳлешгенлени кеслерин эслемейди, сагъышы бѳлюне, кѳулакъ салды.

— Бизни кѳралны, Американы, Англияны, эсингдемиди, газетде берилген кѳммюникелерине кѳре, экинчи фронт ма быйыл, 1942-чи джыл, ачылыргъа керек эди.

— Да не келсин, адамыча ачмайдыла, кеслерине онгну сакълаб турадыла...

Сѳлешмей биразны мычыдыла, «тютюн бурадыла», — деди Мѳлек кеси кесине. Хауа асыры тазадан, барыб блиндажгъа кирири келмей, Мѳлек чегетни кѳыйырында бир аугъан терекге олтурду. Не эсе да бир кѳанатлы солууун алмай джырлайды, «джер да, кѳк да шош кѳзюуде джырлаб кѳалайым дегенча,» — деб Мѳлекни кѳлюне келди.

Мѳлекни юренчек кѳзю биягъы суратны кѳреди. чегетни тышы тюзде тѳрт джаны траншей, тѳрт джаны джашил бутакъла бла джашырылыб тургъан сауут-саба; чегетни ичи да блиндаждан толду. Полкнуну командасы орналгъан джерге связнойла чепкен сокъгъанча джюрюйдюле. Арлакъда санбат. Мѳлекни эсине шаркъ деб Зумрат тюшдю. Арт урушда аны ѳлгенни Мѳлек алкъын билмейди. Сержант, энди уа лейтенант Юра, Солтан Цховребов, Иван биягъындай бир ротада Сталинград фронтха болушлукъгъа кетиб баргъанларын Иван джазыб, Софьягъа письмочукъ кѳююб тура эди. Трезор да ала бла. Иванны письмосуну ичинде Трезорну газетден кесилиб алынган сураты: Трезор джаралыны сѳйреб урушдан чыгъарыб барады. Суратны тюбюнде уа: «Тюз, арбаз сакълаучу ит Трезор. Бюгюн кесини орну кѳалайда болгъанын биледи» деб джазылгъанды. Мѳлек, нѳгер-

лерин да, Трезорну да сау ёмюрню кёрмегенча тансыкълэй, кесин ексюз къалгъаннга ушатды. Юго-Запад фронтну къурутуб, Сталинград фронт къурагъандыла, не бола айлана эселе да, тёртюсю да ары джегиб бошагъандыла..

Мёлек, мотоцикл таууш эшитиб, къулакъ салды. Бир мотоциклист келе келиб Мёлекден хазна узакъ болмай сюелген аскерчилени къатларында тюшдю. Бираздан, мотоциклин къолу бла джюрюте, чегетичине айланды. Мёлекни къатына джетгенинде, сабыр болуб, хурджунундан къолджаулугъун чыгъарыб, бетини терин сюрте:

— Эригибми тураса, сержант? — деб джууаб излемеген халда сорду.

— Хо, эригиб турама, лейтенант джолдаш. — деб Мёлек да, аны джагъасында экишер къызыл тёртгюлчюскню эслеб, соруугъа кёре джууаб этди.

Лейтенант бек арыгъаннга ушайды. Джерге олтуруб, «Наша марка» деген папирос пачканы кёнчек хурджунундан чыгъарыб, башын ачыб:

— Посылкада келгенди. — деб, Мёлекге узатды.

— Мен тютюн ичмейме, — деди Мёлек, лейтенантны башындан энишге къарай.

Лейтенант, анга амандан игиден да джууаб этмей, папирос къабындырыб, балсыта, бохсуратды. Къарамын узакъгъа ийиб, не зат эсе да кесини ич саягышына кетди. Аны юсюнде букъуну къалынлыгъы къарыш болур дерча алайды. «Узакъ джолну аулаб келеди,» — деди Мёлек кеси кесине.

— Газетденме, дивизияны газетинден, — деди лейтенант, Мёлек джукъ соргъунчу. — Бу полкда бир снайперни хапарын эшитиб келе турама, Белова Натальяны. Ол сен болурмуса? — деб, лейтенант Мёлекни энди эслегенча къарады.

— Огъай, ол мен тюлме, аны уа билеме, алгъаракълада урушланы биринде джети фашистни бошагъан къызды ол, — деди Мёлек, олтура.

— Арт урушда онбешни бошагъанды кеси, — деди лейтенант, — сен, урушда болгъан эсенг, биле болурса.

Лейтенантны джылы Мёлекден иги огъуна аслам кёрюнеди, Мёлекни накъырда этери келсе да, кесин тыя:

— Огъай, мен урушда болмагъанма, курортха барыб къайытханма, — деди ышара.

— А-а, сора тахсачыса, — деб кёбню билген, кёбню кёрген лейтенант кюлмей, ышармай айгды.

— Тахсачыма, хо.

Лейтенант папиросун бошар-бошамаз энтда бирни къабындырды. Хурджунундан «Правда» газетни чыгъарыб:

— Окъугъанмыса? — деб сорду.

— Огъай, окъургъа къуру да газет, къуру да заман табыб баралмайбыз.

— Биринчи, экинчи, ючюнчю степенли Суворовну ордени, бирини, экинчи степенли Кутузовнукъу, Александр Невскийни орденлери джангы чыкыгъандыла.

— Орден ючюн уруш этген мен кёрмейме, — деди Мёлек.

— Да къуллугъунда бети чыкыгъан аманмыды? Майна сени орденниг а, аны бошуна бермегенлерине мен ишексизме, — деб, лейтенант ёрге къобду. Мотоциклинден тута: — Айтханларына кёре, снайпер къызланы бёлеги анда, чегетни терениндеди, — дей, къалайтын барырын эсеблегенча, къарамын узакыгъа ийди...

Лейтенант Мёлекге къараб мычыды:

— Сержант, арт джолда тахсагъа къачан баргъанса?

— Бюгече къайытханбыз.

— Бир хапар айтсанг а газетге берирге, — дей, хурджунундан газетчилик удостоверениесин да чыгъарыб. Мёлекге тутду.

— Мени алай айтырча хапарым джокъду, лейтенант джолдаш. Газетинги къоя кетсенг а, окъурукъ эдим, — деди.

— Тахсачы тюбемеген зат къалмайды, ол себебден, сени къуллугъунда газетге тыйыншлы затла, ой-ой-ой, — дей, газетни Мёлекге узатды. Хапар айтырмедидеб туракълады, алэй а Мёлек, суусабын кесерге суугъа мыллык атханча, газетге мыллык атханын кёркёб, джолуна кетди.

Мёлек а Север Кавказда урушладан хапар излейди. Бюгюн июлну джыйырма тогузуду. Джауну Ворошиловск шахаргъа джууукълашыб баргъаныны юсюнден окъуб, джюреги ачы чанчды. Ставропольдан (бу шахаргъа Ворошиловск деб аталгъанлыкыгъа,

алгынынгы атын эйиб кэюучандыла) Къарачайгъа къуп-къуру джюз бла алтмыш километр барды. Мёлек, газетни да джабыб, башын къайры атаргъа билмегенча бир халгъа кирди. Ол огъай, полкну ма былайда, экинчи тизгинде былай тургъанына да разы болмай, эрлей къобуб, ол Север Кавказда уруш этген аскерлерибизге барса, не бола эди дегенча, гёджебсине, блиндаж табагъа кетди. Тёрт джанында аскерчилени да кёрмегенча, кеси кеси бла къалыргъа излей, блиндажгъа кириб, табджаннга бауурундан къабланды. Анда киши джокъду, бу ариу эртденде хар ким башын эшикге атханды.

Мёлекни къычырыб джылары келиб, кесин кючен-бутдан тыйды. Шаркъ деб эсине: «Сержант Юра къалай тёзе эди да? Туугъан эли кэзауатны ал кюлеринде огъуна джауну къолуна тюшген эди... Ворошиловск шахарны уа бизникиле къолда тыялыр эселе уа...» — деген оюмла башына келе, кесин къатдырыргъа кюрешди. Бу кэюуде Лунгу, бир уллу термос бла исси ашарыкъ келтириб, стол орнуна тургъан джассы дюккючге сала:

— Сержант джолдаш, ауузланайыкъ, шхууур алыб келеме. Сазоненкогъа да айтханма, — деб ючюсюню да юлюшлерин айыра айтды.

Мёлек, джукъ айтмай къобуб, термосдан котелогуна къудару шорпа куйду.

Сазоненко, тёртгюл санлары бла блиндажгъа кеб болгъанча кириб:

— Эртденнгиде шорпа нек этгендиле? — дей, ауузуланыргъа джарашды.

— Артда шорпа-морпа этерге да заман чыкъмай къалса уа деб этген болурса, — деди Лунгу, темир къашыкъдан ауузу кюе... Хар не биягъынлай рахатды, алай а бу рахатлыкъда къайгъы уллуду — тахса билдиргеннге кёре, дивизия, джауну «машогуна» тюшмей, «машокъ» аны джыяргъа хазырланады.

Мёлек, суу ызына барыб, эски чайкъай тургъан Софья бла Мариягъа бурулду. Была башха батальонда пулеметчикледиле. Гульчехро да нёгерлериди.

— Салам, къызла, — дей, Мёлек, къырдышха олтуруб, чуругъун тешерге тартханлай, аягъы чанчыб джыйырылды. Софья, аны эслеб:

— Бери тутчу, мен тартайым, — деб, Мёлекни чурукъларын тартыб-тартыб чыгъарды.

— Бир-бирде эски джарам чанчыучанды былай,— деб, аякъ чулгъауларын седиретиб, джалан аякъларын сылай,— бу насыбха къара, ха? — деб керти кѣлю бла сейирсинди.

— Не насыбха дейсе, Мѣлек? — деб Мария, суугъа инчиклерине дери кириб, нени эсе да чайкъай сорду.

— Да ма. былай, менича, аякъларын кюннге чыгъарыу, сенича, суугъа кириу, Гульчехроча, кѣзлерин къысыб, кюннге тынгылау,— деди Мѣлек, белинде белибауун да бошлай.

— Насыблы болургъа сюе эсегиз керти да, джууунургъа керексиз,— деб. Гульчехро секириб къобду, тѣрт джанына къарай кетиб, суу джагъада бир кѣкенлени эследи да:

• — Келигиз, майна, алайда тешинейик да джууунайыкъчы,— деб, къызла огъай, хо да дегинчи, кесини сагюнджюсюн кѣлтюрюб тебрегенинде, ючюсю да сѣз айтмай ызындан атландыла.

— Джалан аягъынг бла джерни басхан а къалай насыбды, Мѣлек, — деди Софья. алда бара.

— Не насыбсызма деген адамгъа да джашау къалай кѣб насыб береди, билмейбиз ансын, — деди Мѣлек.

Къызла, кѣкен джанында гешиниб, чабакълача, суугъа-суугъа кѣмюлдюле. Сууну чыпылдата, кѣмюклендире, ары-бери джыра, бир-бири бла ойнай, зауукъгъа кирдиле. Былача, аскерчиле, сууну башын алыб, джер-джерде джюзедиле. Кюн да тѣппеге ѳрлегенден ѳрлей, былагъа джылыуун аямай береди.

Этлерине суу чирчикле джабышыб, къызла чыгъыб-чыгъыб кѣкен джанында олтурушдула. Бир-бирине къараб ышарадыла. Саудан джашаугъа да, кеси кеслерине да, ма бу, кюмюшча, сейир джылтыраб бѣра тургъан суугъа да башларында кѣкге, тюрлеринде джерге да ала бусагъатда къалай разыдыла! Не зат ючюн деб соргъаннга, джууаб этелмей, ма бу тургъанларыча, эринлерин джабалмай, ышарыб турлукъ болур эдиле.

Кюн юслеринде суу чирчиклени кебдирди. Кийимлери тешилмей айланнган къызланы этлери тиерсиз акъдыла. Мария, Мѣлекни билек къошунда, аягъында да джара тырмыланы эслеб, титиреди, алай а бу сейир рахат кюн урушну, джараны ёлюмню юсюн-

ден сагъыш этери келмеди. Сепкил бетинде бурунчугъун джыйырыб, тюз кюнню кӧзюне къарады, кюн да бӱгюн, джолуна ашыкъмай, тохтаб джерни сынай болур дейме...

— Тюненели бу рахат джашаубузгъа юренелмей къалдым, — деди Гульчехро, кысыгъыракъ кӧзлерин бӱтисн да джума. Анга кызла джууаб этмегенлеринде, сӧзюн биразда башхагъа кӧчюрдю: — Бизде, Узбекистанда, бусагъатда аман исси болур. Джай кӧзюде хаман арыкъ суугъа башыбызны атыб туручан эдик. Мен хауун бачхада ишлей эдим, ол бачханы юсюнде бир хауа бар эди, айтыб да айталмаса, — бал татыу эте эди! — деб, Гульчехро кюйген эринлерин джалады.

— Къайнайса, сени колхозунг, республиканг да тургъаныча турады, мени элиме уа джау джетиб бара турады, — деди Мӧлек, кийине тебреб.

Республикасы алай рахат туруб, Мӧлекни джерлерине уа къоркъуу кириб барыунда уллу терслиги болгъанча, Гульчехро джунчуяракъ болду.

— Бизде башха джерледен баргъан къачхынчыла топпа-толудула, сахарлада, элде да узбекле гырджынларын ала бла тенг ашагъанча алайдыла, — деб урушну ауурлугъу джетмеген джер болмагъанын чертди дейме.

Мӧлек, солуу табхан аякъларын энтда чурукълагъа сукъмаз ючюн, не да этерик эди, алай а взводха барыргъа керекди. Тюзю, бусагъатда взвод дерлей да тюлдю, бу арт эки айда тахсагъа джисрюй, адамлары бошалгъанды, тюнене да Матвеезни...

Бу сагъышла башына келе, чурукъларын тартыб-тартыб кийиб, ӧрге къобду.

Мӧлек кеслерини блиндажгъа келгенинде, Лунгу, автоматын тазалаб, джым-джым джылтыратыб, къатына сюеб, гитче кюзгючюкде кесин сынай тура эди. Мӧлекни кӧргенлей, кюзгюсюн атыб, секириб ӧрге къобуб чере бере, аллында сир къатды да, Мӧлекни ызындан блиндажгъа кириб:

— Карась чабакъчыкъла тутхан эдим, сержант джолдаш, биз джырмыландырыб... была уа сизни юлюшюгюздюле, — деб, бир къалай кесекни юсюнде чабакъчыкъланы теджеди. Мӧлекни узалыры келмесе да, сансыз къоймай, къаба башлады.

Джашчыкь дагъыда нелени эсе да айтады, алай а Мёлек, юлерини къайгъысына асыры кетгенден, джукъ ангыламайды. Къобуб, вещьешогуноу ичин табджаннга тѣкдю, не бар, не джокъ деб айыра, джы-джымчыкь бла беллеринден буудурулуб тургъан писъмоланы, ауурлукъларын сынагъанча, къолунда чеге, биразны сагъышлы къарады: айлана-айлана сагал болгъан писъмола кеслерини бетлеринде аз хапар, сакъламайдыла! — ала Мёлекни къууандыргъан да этгендиле, бушуу да келтиргендиле. Энди уа писъмо да джокъ, хапар-баш да джокъ. Къарачай джаны писъмо къайгъылы болмагъаны хақъды, Мухаммат а, Мухаммат..

Мёлек, почталъонну землянкала таба кетиб баргъаңын эслеб, арам-къарам этмей, ызындан мыллык атды, алай а олсагъат сын болуб тохтады — къайдан келликди, юлери писъмо джазар къайгъылы тюлдюле, Мухаммат.. Мухаммат да писъмо джазардан озгъан болур.. Тенглери, танышлары бла писъмо джюрютюрге уа Мёлекни заманы болмагъанды.

Кишиге тюбери, сѣлешери да келмей, Мёлек биягъы суу джагъагъа тебреди, алай а джагъа адамдан толуду: берлакъда аш кухнялада шхууур хазыр, бѣлеклеге шхууур ташыучу къауум тизилгенди, аскерчиле уа, ашны-сууну да унутуб, джуууна, эски чайкъай, кюннге кеслерин къыздыра, зауукъдадыла. Быллай зауукъ алагъа бек аз чыгъыучанды.

Мёлек, ауузланган да этмей, барыб блиндажда табджаннга таянды. Деменгили ишленген немец блиндажны плащ-палатка бла эки бѣлюб, бир джанында Мёлек, бир джанында да Сазоненко бла Лунгу джашайдыла. Мёлекни къалкъыргъа къояр ючюн, эки нѣгери да сѣлешмей ашаб бошаб, блиндажны джызылдаб туруучу эшигин да акъырын къайтара, тышына чыкъдыла. Мёлекге уа къалкъыу кирмейди.

Урушну тылпыуу джуууқъдан джуууқъ келе, полкну тынгысын бузду. Джаугъа тюберге полк а хап-хазыр болуб сакълайды. Джауну дивизия ууата, ышыра келген аскерлерини къалгъан-булгъанлары былайдан башха джертин ычхыныр амаллары джокъ-

ду, кеслерин бери урлукъдула, аланы былайдан бир джангызын сау иймезге деб, полк аллай буйрукъ алгъанды.

Тахсачыла капитан Суворовну батальону бла бирге траншейде орун алдыла. Мёлекни командири лейтенант Белашов да. Мёлек да, тахсачыларын бирер джерге джарашдырыб, тоб тауушлагъа кюлакъ сала, экиси да бираз сюелдиле.

Танг джангы бозаргъанды. Юйлеринден, юйдегилеринден айырылыб, туугъан джуртларын кьорууларгъа хаппа-хазыр болуб, «джерге кириб» тургъан бу адамлагъа бюгюн кюн а не зат келтирир?.. Хорламы, хорланыуму; джашауму, ёлюмю... Аякъ тюблеринде былайгъа къарыу бериб тургъан джерни джазыуу да халыгъа такъгъанчады. Эки джаны хорларыкъбыз деген болмаса, хорланыр муратлары джокъду; эки джаны да ышанадыла...

Урушда чыныкъгъан, урушну несин да билген Белашов бла Мёлек оюм этедиле:

— Бизни полкну былайда баш кьоймагъандыла. — деди Мёлек, ауурлугъу басыб тургъан автоматын ёрге кёлтюрюб, бойнун солута.

— Джаханым боллукъду дебми айтаса? — деди Белашов, чыгаркасыны кьалгъан кесекчигин тилини учундан джерге чартлатыб.

— Хо. Фашистлени былайдан башха ычхыныр джоллары джокъду, ол себебден...

— Ол себебден былайгъа не джаны бла да къарыу саллыкъдыла.

— Гвардия полкга былайын аны ючюн ышанганлары хакъды.

— Аны бла бирге, джауну мангылайы бизни полкга тиерикди, эки джаныбыздагъылагъа алай уллу ауурлукъ джетерик тюлдю деб, акъылым алайды.

— Аны уа билмезсе, тиймез деб тургъан джеринге тийиб да къалыучанды ауурлукъ, чыкъмаз деб тургъан джерингден чыгъыб да къалыучанды джау.

...Къазауатда сермешуу къачан да бирчады дерге боллукъду: бир-бирин марау; ёлтюрюу, ёлюу; бири хорланган, бири хорлагъан, алай а, огъай, сермешуу къуру да бирча тюлдю: бир-бирде аз кюч кёб кючню хорлайды; хар сермешууню кесини бичими, сыны, айтыргъа, тюрсюню-сыпаты болады; хар сермешууде

да бирча адам кеси кесин, алай демеклик, ич кѳоркѳууун, хѳрлаб кѳоаялмайды.

Бу джѳлгѳу сермешу да Мѳлекни эсинде бир тюрлю бир кѳаллыкѳды...

...Бети кѳан бла зыгѳыр джугѳу болуб, кѳоллары автоматха кѳарышыб, Мѳлек бетджандан ѳрге кѳобханында, тентирей келиб, аякѳ юсюне кючден сюелди. Тютюн ийис бла кѳан ийисден солууун кючден ала, тахсачыларын джѳкѳлар кѳайгѳылы болду. Окѳ, тоб кѳуюлуу тохтаб, кѳулакѳлары бегиб кѳалгѳанча бир халгѳа кириб, ауур ынгычхагѳан, джылагѳан тауушла, теренден келгенча, алай эшитиледи. Тѳрт джаны ѳлюк, джер, бир эли кѳалмагѳанча, бош гильзадан, ящикден, кѳробкадан тѳшелибди; пилоткала, быстыр кесекле, айтыргѳа, аскерчиледе джюрюген зат бары. Кюе тургѳан танкала, атылыб кѳалгѳан пулеметла анда-мында чончайгѳандыла. Былайда немецле ишлеген темир джол станцияны межамы джер бла тенг этилгенди. Станциядан узакѳ бармай темирлерни кѳыйыкѳ-мыйыкѳ кетиб тургѳан джолда поезд аунаб кюе турады. Тѳгерекде, кѳайын чегетде, бир сау терек кѳалмагѳанча шындымды.

Мѳлек тахсачы нѳгерлеринден ючюсю сермешу бара тургѳан кѳезюуде ѳлгенлерин кѳрген эди, кѳалгѳанларын джѳкѳлар кѳайгѳылы болду. Автоматын да хазыр тутханлай, ау-сауа барыб, бир тѳнгекни джанында тѳрт бюклениб, башын кѳоллары бла джабыб тургѳан аскерчиге тубеди:

— Эй, болду кѳалтырагѳанынг, сермешу тохтагѳанды, — деб автоматыны бурну бла тюртдю. Кѳолларын башындан акѳырын алыб, учхунча бетин бери бургѳанында, ол Мѳлекни джангы тахсачысы Нечитайло бѳлуб чыкѳды.

— Кечигиз, кечигиз, командир джолдаш, — дей, ол, гыбытын джерден кючден айыра, ѳрге сюелди.

— Лунгуну кѳргенмесе? — деди Мѳлек, бу эркишини былай тиерсиз кѳоркѳгѳаны эрши кѳрюне.

— Кѳайда эсе да былайладады Лунгу.

— Аны мен да билеме, былайлада болгѳанын, — дей, Мѳлек, тентирей-тентирей, энтда тебреди. Эки ѳлюк — бири бизни аскерчи, бири да немецли ефрейтор, — татлы тенгеча, кѳучакѳлашыб джатадыла. Мѳлек немецни кѳолу финка бычакѳны башына кѳарышыб, бычакѳны джитиси бизни аскерчини быгѳыны

сюремге чанчылыб тургъанын эследи, джарадан къуюлгъан къан алкъын уюгъан да этмегенди. «Немец муну ёлтюрдю, сора кеси уа къалай ёлгенди?» — деб кёлюне келе, къарады: ефрейторну сыртын төрт-беш окъ тешиб тура эди.

Энтда бара барыб, терек джанында сырты ууакъ къалтырай тургъанны кёрюб, «джылай турады» деб озуб тебрегенлей, аны чачыны къызыллыгъындан «Иванова» деб таныды. Къайытыб аны джюрегин Мёлек не бла бассын, андан эсе кёргенин билдирмей кетсе игиди... Иванова лейтенантны клауумундан эди, былайгъа къайдан чыкъгъанды?!

Ауур джаралыны носилкагъа салыб, Мёлекни къаты бла озурдула.

— Полкну артиллериясыны начальниги эди, — деди бети тер ыздан толгъан бир аскерчи, олтуруб ызындан къарай. Арлакъда да ауур гаубица. «Гаубицагъа кеси командирлик этген болур эди,» — деб кёлюне келди Мёлекни начартны юсюнден.

Мёлекни къалай эсе да кёлю булгъаныб, къусаргъа тартыша, джерге ийилди, къусалгъан этелмедди. Кетиб тебрегенлей, кёзлери къарангы этиб, башы төгерек айлана, къолунда автоматын джерге сюеб, таянды — олтурса, късбалмай къалыргъа къоркъду дейме. «Ауузум бла бир суу уртласам,» — деб талпый, «эрик суу» деб шаркъ деб анасы джыккырчыкъда этиучю эрик суну татыуун сезгенча болду. Санларын тыялмай, джерге ийиле барыб, «огъай, хорламазса!» — деб джаууна айтханча, юсюне исси сууча къуюлуб келген къарыусузлукъгъа демлешди, белин тюзетиб, атлам этди. Нечитайло да узагъыракъда келеди. Ёлюк басдырычу командадан аскерчиле ёлюклени басдырыргъа ташыйдыла, немец ёлюкле шындым болуб джатадыла. Джау былайда умур-чумур болуб, къалгъан хуртдагы да башы къалгъан джерге сыбдырылгъанды.

Кюн ачы къыздырады. Былайда болум хауаны тамам да джаханим ийисге алдырыб, солууунгу тыяды.

Мёлекни чурукълары асыры ауурдан, аякъларын кёлтюрюб алалмайды, огъесе кёзюнеми кёрюнеди алай... Юбкасыны этеги юзюлюб, салыныб айланганын, дженги джырылыб, эки джанына кетиб тургъа-

нын Мёлек эслей да болмаз. Белинде ичи кьуру болгъан хызени, урушда кьарыуу кьолай болмагъан пистолетчиги — кьалай кьалгъан эселе да, кьалгъандыла. Автоматын а бойнуна атмай, кьолунда кьаты кьысыз айланады.

«Мен кьалайгъа бара турама? Бизни взвод уруш этген джерден узайыб бара шойма да?!» — дей, сабыр болду. Эшта, энди эси джыйыла башлады дейме. Ызына атланды. Ёлюклени, кюйген, ууатылгъан сауутланы аралары бла бара, кьзлери да энди кереклисича кёре тебретиле: сау кьалгъан аскерчилени бир кьауумлары, кёлеклерин тешиб, ауур атлай, бу ачы джерден чыгъаргъа кюрешедиле, бирлери да, сермешиу кьалайда тохтагъан эсе, алайда кьалыб, тютюн тартадыла; башхалары, тюшде-тюнде болгъанларын да сезелмегенча, алай кьарай, олтурадыла. Бусагъатда былайда тохтамай кюрешген санитарла бла ёлкк басдырычу команданы аскерчилеридиле.

Мёлек бла Нечитайло энтда Иванова тургъан джерге тюртюлдюле. Аны кьзюнден энди джаш таммайды, алай а, шашхынлы адамча, бу экисине алай кьараб тургъан болмаса, не ёрге сюелмеди, не ауузундан сьз чыгъармады. Мёлек аны халын бек ариу ангылайды, кесине дагъан керекли болуб тургъанлай, бу кьызгъа эс табдырыргъа борчлу болгъанын билди.

— Тур, Надежда, нёгерлерибизни излейик, — деб ауазын джумушакъ этелгени чакълы бир эте, кьызыны билегине тийди. Ол, кючден-бутдан ёрге сюеле келиб, тобукълары кьарыусуз этиб, ызына ийилди.

— Джаралымы болгъанса?

— Огъай, бутларым сюелирге унамайдыла, — дей, энтда кьобаргъа кюрешди.

— Менден тут, — деб Мёлек ийилерек этгенинде, андан тута, бети акъ учхунча агъарыб, Надя ёрге кьобду. Бу исси кюнню тубюнде аны кьынача кьызыл чачы кюйюб бара тургъанча кёрюнеди.

— Шкогунг кьайдады? — деб сорду Мёлек. Джангы тахсачылагъа шкокла берилген эдиле.

— Билмейме.

— Сауутунгу джанынгы сакълагъанча сакъларгъа кереклисин айтханмедиле сеннге?

— Хо.

Не бек излеб кюрешдиле эселе да, бу тегерекде шкокну табмадыла — топрак тюбюндеми, танк тюбюндеми квалгъанды, къайдам.

Мёлек бла нёгерлери бетден бетге полковник бла замполит Саакадзеге тюбеб квалгъанларында, бир-бирин танымагъанча къарашдыла, игитда дейсе, бу тукъум джаханимден чыкъгъан адам эсин-акъылын дженгил джыйыб къайдан къойсун!

— Аферим, сержант, мен берген буйрукъну толтургъанынг ючюн, — деб полкну командири, кълун тутуб, атланды. Саакадзе да къл берген халда Мёлекни билегине къл учун тийириб кетди. Джукъа бети къл-кълара къларалыб, хончаларындан илипинлеча тери бара, картусуну тюбюнде байлауу кълан джугъу болгъан полковникни ызындан Мёлек биразны къларады.

...Энчи буйрукъ. Полковникни энчи буйругъу Мёлекни эсинде унутулмай кълбге барлыкъды...

Бара-барыб, бир ёлюкге тюртюлюб, Надя:

— Борис! — деб кълчырыб, кълуне ийилди.

Мёлек, джангы тахсачыны таныб, эсине тюшюрдю: сафда тизилген аскерчиледен тахсачыла сайлагъан заманда бу джаш Мёлекни кълзуне тилеген халда битиб квалгъан эди, тахсада кълулукъ этерге суйюб, тахсагъа уа бир джангыз кере да чыкмагъанлай ёлдю. Мындан узакъ болмай дагъыда эки тахсачысыны ёлюклерин табдыла. Энди Лунгуну тълбаргъа керекдиле. Он тахсачыдан алтысы бошалгъанды. Лунгу алкълын башсызды...

Мёлек, аны сагълышы бла бирге лейтенантны кълуумуна да сагълыш эте, джерге олтурду. Нёгерлери да олтурдула. Кълырылгъан чететни огълары джанындан эки кере автомат атылыб тохтады. Ёлюм не болуб тургъан бу шум джерде автомат тауушха сейирсинирге боллукъ эди, алай а Мёлек эшитмегенча кълалды, Нечитайло бла Иванованы илгенгенлерин эследими, эследемими.

Комбат Суворов, бир нёгерлери бла арлакълтын бара, трофей сауутланы джыя айланган кълуумгъа нелени эсе да кълргюзе, ташайды.

Нечитайло, олтура туруб, сора ёрге тири кълубуб, кълайры эсе да ашыкълды. Мёлек ол баргъан джанына кълз джетдиргенинде, агълара тургъан ящикни эследи. Нечитайло, тери бара, кълтюрюб келиб, кълараб-кълара

рагъынчы ачханында, ичинде — галетле. Тахсачыла аладан къабарыкъ да болур эдиле, алай а суусаб асыры кесгенден, сан этмедиле.

— Алайда немецни ашарыкъ машинасы ууатылгъаннга ушайды: банкала, шышала, ётмекле тётюлюб турадыла, — деди Нечитайло.

Бу адамны Мёлекни джюреги ушаталмайды, сермешну баргъан заманда къайры болса да къысылыб, кесин сакълаб тургъаннга ушайды.

Иванова бир джанына тэбсыз аугъанын эслеб, Мёлек бұрулгъанында, аны бети, сапранча, саргъалыб, кёзлери джабылыб тура эди. «Къарыусуз болуб, кёлюне чабды» деб Мёлекни акъылы алайгъа кете:

— Нечитайло, бар, ашарыкъ машина ууатылгъан джерде муну ауузуна къуярча бир суулу зат изле, — деб ашырыб, кеси Надяны бетин кюнден кёлу бла къорууларгъа кюрешди. Нечитайло бойну сыныб, тюбюнде не зат эсе да бир суучугъу къалыб тургъан шышаны табыб алыб келиб:

— Джалаб кёргенме да, виноду, ауузуна бир тамчы джетдиргеннге, — дей, Мёлеге узатды. Мёлек алмады. Надя да, кёзлерин ачыб, късбаргъа кюреше:

— Кечигиз... кечигиз... сизге джюк болуб, — деб кючден-бутдан ызына олтурду. Бутун узата: — Джарамдан къоркъуб болдум алай, — деб къошду.

— Джарангдан?!

— Хо. Базыкъ бутуму джырыб ётгенди.

— Сора, сора некъ тынгылаб тураса да? — дей, Мёлек болушлукъ этерге тебрегенинде:

— Байлагъан эди санинструктор къыз, сизге айтыргъа скоймеген эдим, тарыгъады деб кёлююзге келмесин деб. Мен кесим бюгюн, сержант джолдаш, бир фашистни ёлтюргенме, аны марагъан огъуму барыб тийгенин кёжюм бла кёрдюм, — деб биринчи урушунда асыуу тийгенине разылыгъы таныла айтды.

— Шкогуму уа тас этгенме, пулеметчу джаш ёлгенинде, пулеметха чабханым бла, шкогуму атыб кетиб къалгъан болурма, — деб къошду.

— Нечитайло, сен Надягъа болуша, экинг да маары, чегетни баш къыйырына сюркелигиз, мен лейтенантдан, Лунгудан бир чык табаргъа керекме. Мени сакълагъыз, ингирде ол кёрюне тургъан элге джыйылыргъа кюреширбиз, — деб мындан алда кеси тахсагъа баргъан элин кёргюздю.

Аланы ашырыб, кеси къалыб, эсеб этди: лейтенант бѣлеги бла станциядан элге баргъан уллу джолну кесиб, элде джауну складларындан бери болушлукъ келмезлей этерге буйрукъ алгъан эди. Джолну кесгендиле, андан ары уруш эте, элге кирген болурму? Уста тахсачы Сазоненко аланы таб элтирге къолундан келик эди.

Полковник, сермешнуо аллы бла лейтенантха ол буйрукъну бериб, Мѣлекге да станцияда кючлю бегиген джауну, джукъ билмей тургъанлай, сыртындан кириб джунчутургъа деб буйрукъ берген эди. Бетден бетге сермешнуде къоранч уллу болгъаны себебли, полковник джауну экиге бѣлюб, къоранчны аз этерге деб, мураты алай эди. Ким биледи, къоранч азыракъ болгъан эсе да, Мѣлекни кесини джаны да алай бла сакъланган эсе уа...

Джау, не къарыуун да джыйыб, былайдан ычхыныб, кеслерини частларына къошулур ючюн, къаты уруш бардырды. Элде сакъланган сауутуну-сабасыны юсюне да, тѣгеречи алыннганында, анга самолетла бла болушлукъ келиб тургъанды, бизни аскерлени тулукъгъа джыяргъа деген муратына джетмей, кеси джыйылгъанында уа, не ѳлтюрюу, не ѳлюу деб, къара мыллыгын былайгъа атды.

Капитан Суворовну батальонунда къуп-къуру эки дегтяр пулемет къалгъанын, бютеу полкдан батальон да къалмагъанын Мѣлек алкъын билмейди, ѳзге, алай бош айтабыз — ол затны Мѣлек хар тамыры бла сезде, юренчек кѳзю бек ариу кѳреди.

Энтда автомат очередь эшитилди — анда-мында къыстырылыб къалгъан джау солдатла бла бизникѳле бир-бирине тюртюлюб атышадыла.

Мѣлек энтда къобду. Автоматын биягъынлай хазыр тутуб, аллына тебреди. санларында ууакъ джаралары, кеслерин энди ачыкъ билдире, атлагъаны сайын этин чимдеб юзгенча этедиле. Къарыуу къайтыргъа унамайды. Гимигиб тургъан бир сорокопяткадан тута, биразны сюелди. Анга сырты тирелиб тургъан бир аскерчиге ийилиб:

— Къайсы батальонданса? — деб соргъанында, джууаб эшитмей, ийилиб къарагъанында, артиллерист ѳлюб тура эди. Мѣлек къарамын джол баргъан джанына ийди — лейтенант уруш этген джерге бараллыкъ тюлдю, не уа лейтенантны бир джерде турмазлыгъы

хакъды, элни джаудан сыйырыр ючюн сермеш бардыргъан аскерлеге къошулургъа боллукъ эди...

Бу оюмгъа тюшюб, Мёлек нёгерлерин ашыргъан джанына атланды. Кюн кюнортагъа джууукълашханды. Аны иссилиги, чыгыр башны къурт этерча, алайды. Ичинде джаны болгъан бары, бу ачы джерден къораргъа ашыгъыб, аллын элге бургъанды, элде чот а мындан да ачы болгъанын быладан киши да алкъын билмейди — немец анда, орунсуз бола тебрегенлей, элчилени асламын къырыб кетгенди.

Къалай сау къалгъан эсе да, бир джюк машина къалыб, анга джаралыланы салыб, элге къалайтын барыргъа билмей, шофер бла тёрт-беш санитар тентек болуб джан джанларына къарай тургъанлай, Мёлек юслерине барыб, станция болуучу джерден ёрге кёргюздю. Машина, дуппурладан, чунгурладан кючден оза, тютюнлей кетди.

Мёлек бара-барыб джолунда тюртюлюб къалгъан затын, мындан ары джюз джылны джашаса да, унутмаз: къызыл аскерчилени ёлюкleri. Аланы тизимлери сау бир чегет талача кёрюндюле. Санитарла, носилкала бла келтириб, энтда къоша тура эдиле. «Былайдан элге ташырыкъдыла», — дей, Мёлек, ёлюмню ичинде айланыб тургъан Мёлек, джанларгъа ашыкъды. Аллында да трофей сауутладан бир тёбеге тюбеди. Айтыргъа, бусагъатда бу джерлеге ие тюрлю-тюрлю командала болгъандыла, кёзюу алагъа джетгенди...

— Командир джолдаш! — деб Мёлек бир джанындан Лунгуну джарыкъ ауазын (джарыкъ ауазы деб джангылыб айтмайбыз), эшитди. Лунгу ышарыб (ышарыб!) келе тура эди. Мёлек аны тюрсюнюн кючден-бутдан таныды.

— Командир джолдаш, мени... мени мындан ары да джолум боллукъду, урушха бюгюн биринчи кириб, сау чыкъдым сора, — деб, къууанчын ичине сыйындыралмай, кенгирекден айта, Мёлекни къатына келди. Аллында бусхул текеча кийимлери бускак болуб, бетине къан къатыб, автоматына къоллары къарышыб тургъан джашчыкъны джашаууна кесин къуру да артыкъ джууаблыгъа санаучу Мёлек да аны сау кёргенине къууанды. Лунгу уа, бу джолдан сора урушха кирмезликча, мындан ары аны аджал чыртда джюкларарыкъ тюлдю дегенча, къууанч тыбырлы болуб, Мёлекке сёз джетдирмей, хапарын тёгерге ашыгъады:

...— Юрюлюб, фрицле кюйген танканы ышыгындан чыкыгъанлай, автоматымдан бюркгенимде, аладан ёрге кёбханны кёрмедим, къырылгъан болурла да, командир джолдаш? — деб, Мёлекни хо дерине ашыгъа, кёзюне битди.

— Игитда къырыладыла, ёрге кёбмай къалдыла эселе.

— Сермешу тохтагъанында уа, мен, неми да эсгермей, сизни излей, терс джанына кетиб къалгъанма да..

— Бетингде къан джугъуларынг недендиле?

— Окъ башымы терисин сыдыргъан болур дейме, — деб, алайда атылыб тургъан патрон ящикге олтургъанында, къурч ящик кюнде асыры къызгъандан кюйдюрюб, олсагъат ёрге кёбду. — Огъай, мен бюгюн керти да насыблыма, командир джолдаш, сагъыш этчигиз, сау да къалыб, фрицлеге да квол этсем...

Насыблы. Огъай, бу тёлюню насыбы бузулгъанды. Орнуна къачан къайтыр, къайдам... Джашагъан да, ашагъан да этгинчи, насыбы бузулгъанды...

Мёлек да, Лунгу да атландыла. Аякъларын абынмазлай салыр джер излей, акъырын барадыла. Мёлек, бир терекни джаны чунгурда суу джылтырагъанны кёрюб, тохтады. Адамгъа бир-бирде быллай насыб да чыгъа кёреме! Къалай да сакъланганды бу джаханимде!

— Лунгу, бери къаблан! — дей, Мёлек сууну башында хансланы арнулай айтыб, кеси да бир джанындан къабланды. Башын ёрге алалмай тэгъуй тургъан заманда кёзю бир газет къагъыт кесекчикге илиниб, анда: «...чик Ёзденланы М., Рягузов Н. хауа...» деген джазыуланы окъуб, кеси кесине ийнаналмай, къагъыт кесекни сермеб алыб, тобукъланыб тургъанлай, арыбери бура, дыгалас этди. Бир джанында «да» деб эки уллу хариф газетни атындан къалгъан харифле болгъанлары белгилиди. «Красная Звезда?» Огъесе «Комсомольская правда? Не уа «Правдамы» болур? Кюню, айы да джэкъду. Ким эсе да тютюн бура келиб атханды. Бетин суу бла сыларгъа кюреше айланган Лунгу командирин бусагъатда кёрсе, танырыкъ болмаз эди. Мёлекни халында къоркъуу да, ышаныу да — не тукъум джарсыу бары да мухур басылгъанча кёрю-

нюб къалды. Газет кесекчик а ууучун кюйдюрюб баргъанча, алай болду. «Гютдю ксюне къалач» дегенлей, бу зат да келиб Мёлекни юсюн басды..

Тёсюм. Къазауатны ма бу ётген юч джылында тёсюм чегилир ючюн, сыналыр ючюн къалмады. Адамны тёсюмю. Джерни, сууну, хауаны тёсюмлери. Темирни, къурчну тёсюмю. Алай болса да адамны тёсюмюне джукъ да джетелмеди.

Къолунда сауутун тюшюрмей, сууукъгъа, ачха да тёзе, кесини энчи къыйынлыгъына да тёзе, бютеу эсин, къарыуун джауну хорлаугъа бере, Мёлек да бюгюннге джетди. Джау, джерни юсю бла бармай, Мёлекни джюрегин джырыб айланыб тургъанча, кеси кесине алай кёрюнеди. Да кертиси да алайды, ненча нёгерни Мёлек къолу бла басдыргъанды; ненча сахарны. элни джаугъа бир кёзюуге дери къоюб баргъан частлада болгъанды; аланы ызларына сыйыра, кюл болгъан ненча элни, ненча асмакъны юсюне къарагъанды..

Э-эй, Мёлек чекген ачыны къой да къой, алай а бу төрт джылны ичинде хар бир совет адам къазауатда, тылда да кёлтюрге ачы къалдымы?! Тёсюм былай уллу болады деб, Мёлекни алгъынлада джети джукълаб эсинде, акъылында да джокъ эди. Бу тёсюмню башхалыгъы уллуду—джаудан дерт алыр ючюн къарыу джыйдыргъан тёсюм..

Батмакълы, суулу джер тохтамай къуюб тургъан джангурладан артыкъ да биямукъ болгъанды. Аягъынгы джерге салсанг, ёрге кючден аласа. Гвардиячы полк, къазауатны биринчи кюнюнде огъуна урушха кириб, от ичинде айлана, къырыла да орнуна тюше, окъ тешген байрагъын къолдан иймей сакълайды. Полк, уруш эте, келиб былзайгъа тюшгенли, ай болду. Батмакъны бир джанында бизни дивизия, аргъы джанында да немец орналгъанды. Орталары эки километр болур. Полкну аллы батмакъгъа тирелиб, тыл джаны четеге кирибди. Дивизияны башха полклары да мынга кёре орунларын алгъандыла.

Мёлек алаша джер юйге киргенинде, Нечитайло, наргъа къабланыб, письмо джаза тура эди. Мёлек джукъ сормагъанлай, ол;

— Юй бийчеме письмо джазама, лейтенант джолдаш, — деб карандаш сынганчыкъны тилине тийирди.

— Да бу ауангы джарыкъда не кёрсесе да? — деди Мёлек, шинелин теше.

— Кёрмей а, къарангыда да джазарыкъма къуангандан, лейтенант джолдаш, джауну джерине джууукъдан джууукъ барабыз сора, — деди.

Мёлек, анга амандан-игиден да джукъ айтмай, «ары ким джетерин, ким къалырын билринг джокъду», — деб кёлюне келе, чурукъларын тешиб, джана тургъан отда кебдиррге аякъ чулгъауларын седиретди. Тоб окъну гильзасына къуюлгъан бензин лампа орнуна джагады, аны саргъылдым джарыгъы джер юйчюкню къолай джарытмайды, мылы хауасындан а солуунгу кючден аласа.

Мёлек, чулгъауларын кебдириб, аякъларына чырмаб, сууланыб тургъан чурукъларын кючден-бутдан кийди. Кесини бёлюмюне кириб, вешмешогундан бир сухарь кесекни алыб, аузуна салды, джау сюртюлюб къабыргъагъа сюелиб тургъан автоматына да кёз джетдириб, «сен да бир солу», — деб кёлюне келди.

Джер юйню аргъы бёлюмюне кирген Сазоненкону ауазын эшитди. Ол сынам пунктдан къайытханды:

— Не кёрдюнг фрицледе? — деб сорду анга Нечитайло.

— Траншеяларын бегитиб кюрешгенлери стереотруба бла бек ачыкъ кёрюнеди, — деб Сазоненко нарны юсюне таяныб джырылдатханын эшитди Мёлек. Джыл чакълыны мындан алгъа лейтенант Белацов сермешюде ёлгенинде, Сазоненко, тахсачылагъа башчылыкъ эте, ол кюн алайда урушну бардырыб, эки нёгери бла элде Мёлекге келген эди. Андан бериле да урушдан чыкъмагъанча айланса да Сазоненко, ауур джаралы болуб госпитальгъа тюшмегенлей келеди, окъну бу тахсачыдан къоркъгъан бир джери барды.

Мёлек, нар юсюнде суулугъун алыб, аны ичинде джыйылыб тургъан аракъыдан кружкагъа къуйду —

кеси тилине салмаса да, аракъы юлюшюн алыб, тах-сачыларына бериученди.

— Ма, уртла, сууукъсурагъан болурса, — деб чыгъыб кружканы Сазоненкогъа узатханында, ол, алыб аузуна къагъыб, эрнин-бурнун къолуну тыш джаны бла сылады.

— Сау болугъуз, лейтенант джолдаш, бираз сууукъсурагъан эдим. Бу худжү джангур тохтаргъа унамай, башыбыздан къуюб не заманга дери барлыкъ эсе да сууукъ джангур, — деб къошду.

— Джангурдан, батмакъдан техниканы къымылдатыргъа болмай, оборонада аны ючюн турабыз, — деди Мёлек.

Сазоненко, бир гардошланы чыгъарыб, отдан къызырыб тургъан пешчикни юсюне ата:

— Шо, былайдан, джаханимге да кетге эдик да, бир кетге эдик, аягъынгы салыргъа къаты джер табмайса, сора техника къалай къымылдарыкъды! — деди.

— Былайдан а белгилиди барыб джерибиз, — Пруссиягъа барлыкъбыз, Пруссиягъа, — деди Нечитайло.

— Хо, Павло келе кирге эди бизге къонакъгъа, деб, тебси джарашдырыб, бютеу Пруссия сени сакълаб турады, — деди Сазоненко, къабырчакъланган гардошну къабугъун къобарыб къаба.

— Да не, сакъламайдыла дебми турса? Сакълагъан а этедиле совет солдатны, къалтыраб сакълайдыла, къалтыраб, — деб Нечитайло белин буудура айтды.

Сазоненко, гардошлада эм абаданын алыб, джер юйню бёлюб тургъан маскхалатны къыйырын кёлтюрюб, анда олтуруб не эсе да эте тургъан Мёлекге узатды, дагъыда бирин Нечитайлогъа бере:

— Кёрчю, Павло, ансы асыры субай болуб къалгъанса. Эсингдемиди, къаллай гыбытчыгъынг бла келген эдинг юйден? — деди.

— Эсимде игитда болады, мени юй бийчемча аламат хант эте билген хазна тиширыу болмаз, суйсем-суйсем да къабмай чыдаялмаучан эдим, — деб эсине тюшюре, сарыуун кесди. — Эй анасыны уз, къаллай кюнубюзден айырылыб айланабыз, — деб ахсынды.

Эшикден чакъырыучу келиб, Мёлекни полкнуну командирин излегенин айтды. Мёлек, асыры суу синг-

нгенден ауур болуб турган шинелин кийиб, планшеттин такъды. Чурукъларына да кез джетдирди: тазадыла. Джер юйню алаша эшигинден ийилиб чыкъса да, башына чыкъгъанында, биягъы сууукъ джангурну тамчылары бетине-бетине тийдиле.

Танг сызлагъанлай, тахсачыла буйрукъну голтурургъа чыгъаргъа керекдиле. Ол буйрукъну полковник Мёлекге кеси бергенди. Мёлек, автоматын энтда тинтиб, ёрге такъды; къол гранаталарын, пистолетчигин да хазырлаб, вещьмешогуну ичин наргъа тёгюб, артыкъ зат къалмазлай айыра башлады. Кёлек хурджунунда документлерин да чыгъарыб, мында кёюб кетерлей, бир джыджымчыкъ бла беллерин буудурду да ызына тешди — къуру да документлери бла туруучу письмоларын байларны аллы бла энтда окъуру келиб, бирин ачды. Бюкленген джеринден джылтырыб кетерге аздан къалыб турган письмону ачыб, азбар билиб бошагъан сёзлерин окъуб башлады:

«Багъалы Мёлек!

Бу письмом бла сеннге ючюнчю кере джазама, джууаб а алалмайма. Бу да джууабсыз къалса, сора сени излетген этерикме. Сени къууандырыр хапар джарар ючюн ашыкъгъанлыгъым тюлдю. Огъай, сенден да бошаб тура болурбузму деб къоркъама.

Бизге тюшген къыйынлыкъны уа сорма да къой, бизге тюл, бизнича кёблеге: Зулийчикни анасы партизанда ёлгенди, анам (сени ананг) ол хапарны эшитгенлей... ол да ауушханды. Юч кюеуню экисине да къагъыт келгенди... Мени къарнашым Дадаш да алай...

Шахар, эл да тозурагъанды, сюерге кюрешибиз. Бизни школну ол итле ат орун этиб тургъандыла. Сабийле бла мени Зулийни анасы Тау артына ашыргъан эди, биз андан къайтдыкъ, кеси уа джарлы болду да кетди. Юч сабий да биргеме, кесибизни алгъыннгы юйюбюзде турабыз. Шахидат урушдан билексиз къайтхан бир джашха барыб, экиси да анамы оджагъындан тютюн чыгъарыб джашайдыла. Джаш элде Советни тамадасыды, Шахидат да, ишлеучюсюча, колхозгъа джарашханды, алай а ол къан ичгенле колхозланы джукъларын да къоймай, чачхандыла. Ала сал-

магъан кыйынлыкъ къалмагъанды. Бизни шахарны бир кыйырында уллу илипин къаздырыб, алайда кёб адамны кыйрыб, басдырыб кетгендиде. О-о, кый, ала салгъан кыйынлыкъны барын письмода къайдан джазалайым. Къуру бизни юйге тышген ачыу ёмюрюбюзге боллукъду. Энди сени сау-эсен бир кёрге эдик ансык...»

Бу письмону Абат алгъаракъда джазгъан эди. Андан сора письмосунда уа Мухамматны уллу эгечи, Абатха элден барыб, Мухамматдан хапар излегенин джазгъанды. Абатны уа не хапары боллукъ эди.

Мёлек анасы бла Анисатны хапарын письмодан билген кюнюнде да джылаялмады,—асыры кёб кыйынлыкъ кёргенден, тыйюмчек болуб, джыламугъу тамагъын буууб тургъан болмаса, тешилирге унамады. Бюгече да джангыдан алай бола, «мен къазауатдан сау къайтсам, ма былай къаты адам болубму джашарыкъма экен?» — деб къоркъду, алай а «къоркъма, танг сызлагъанлай, штурмгъа бараса, андан сау къайтхан билесе кёб болмаучусун», — деди кеси кесине.

Письмоларыны арасында ол эртде тюртюлген газет къагъытчыкъ да турады. Энди аны нек сакълагъанын кеси да билмейди, ол кюнледе бу къагъыт кесек джюрегине ышаныу келтирген эди. Бу озгъан кюз а Мухамматдан ма бу письмо келиб къалыб, Мёлекни джанын ичине салды. Мёлек къагъыт джартыкчыкъны чыгъарыб ачды: «Мёлегим, джаным! Бу джол да письмомо сенден джууаб келмесе, дунияда къалай джашарымы билмейме. Джазама, джазама, джууаб а алмайма. Мени башыма келмеген сагъыш а джокъду. Немец Къарачайдан къысталгъандан сора, юйюбюзден тёрт-беш письмо алгъан эдим. Энди уа письмо алмайма.

Полкда уа чотубуз игиди, джауну шахарларыны башларында кёб учабыз, фашистлени уяларына джыйыб барабыз, алай а, сени табмасам, мен сау къалсам да, джашау меннге не...»

Мёлек, Мухамматны бу письмосуна джангыдан къууана, письмолагъа салыб, джыджымчыкъ бла байлады.

Мухамматха бюгече письмо джазыб, старшинагъа бере кетсем, деб кёлюне келди, кесине ырыслагъанчамы этди да, ол акъылына сокъураныб, ёрге къобду.

Джер кйню бирси джанында тахсачыланы акъырын сѣлеше тургъанларын этишнб, къулакъ салды:

— Вещмешокларыгъызда бир артыкъ зат къой-магъыз, документлеригизни мында къояргъа да унутмагъыз, — деб Сазоненко акъырын айтды. Тахсачыланы джолгъа ол хазырларгъа керекди.

— Бу джолгъа дери тахсагъа бармагъанча айта-са, — деди Нечитайло.

— Бу джол а чабыуул этериксе, аны унутма, Павло, — деди Сазоненко.

— Унутхан огъай, юй бийчеме осиятымы да джазгъанма.

— Не зат осият?

— Да ма былай да былай, биз къыйын джерге тебрегенбиз, мен къайтмай къалгъаным болса, башынга иш эт деб, эркинлик береме.

— Сен эркинлик бермесенг да, кетер, бир да къоркъма, тиширыула алайдыла, — деди бир тахсачы, не эсе да тиширыулагъа бир дерти болгъанча.

Сазоненкону эсине уа къуру да тюшюучюсюа Мариясы шаркъ деб тюшдю: солуу кюн, 1941-чи джыл июнну джыйырма экисинде юлениб, джыйырма тѳртюсюнде урушха кетгенди. Мария, къайын анасы бла бирге джашай, ыйыкъдан бир письмо джазгъанлай турады. «Огъай, менден насыблы болмаз, — деб кѣлюне келди Сазоненкону, — бюгюннге дери да бир уллу джаралы болмагъанма, Мариям да сакълайды».

Лунгу, джукъ да айтмай, печь аллында олтурады. Аны эсине анасы тюшген бла бирге Тамара да тюшдю. Тюшсе тюшсюн, Жорж, аны бла окъуб туруб, ауу зундан сѳймекликни юсюнден бир сѳз чыгъармагъанлай кетди. Фронтдан джазыб тургъан письмоларына Тамара джууаб этиб турады, Жорж алада да джазалмайды, «мен сени сюеме» деб.

Не этди эсе да Лунгу штурмгъа барлыкъ къауумгъа кесин къошдуртду, Мѣлекге джашау бермей тилеб тургъанында, ол да хо деди.

Хар кимни кесини сагъышы. Къазауат бу джылны ичинде тохтары белгилиди. Аны артына сау-эсен джетген адамдан насыблы болурму...

Ол насыбха талпымагъан бири болмаса да, эртден-бла штурмгъа барыргъа тахсачыла кеслерини разылыкълары бла тебрегендиле. Мѣлек, взводун саудан

тизиб, болумну ангылатыб, барыргъа деген—аллынга эки атлам эт, дегенинде, взвод бары да этди. Аланы ичинден онбеш адамны уа кеси айырды.

Мёлек, къалкъыу этерге кюреше, таянды, алай а не кюрешиб да кирпич къагъалмады. «Къоркъгъанмы этеме экен?» — деб сорду кеси кесине. Джаны болгъан джанына игитда къоркъады, Мёлекни джюрегинде да къоркъуу кесин билдиреди, алай а энди ким ючюн джашарыкъды Мёлек. Джанындан суйген адамлары бошалдыла. Абатдан, Шахидатдан да энди письмо келмейди, джаза-джаза да безди. «Мухаммат а? Суймеклиги уа?» — деди Мёлек кесине. Бусагъатда кесини юсюнден сагъыш этгени ючюн кеси кесине айыб этди: Мёлекни юсюнде борчу барды, не да этиб, борчун толтурургъа керекди. Андан уллу, андан магъаналы бусагъатда Мёлекни джашауунда джукъ джокъду. 1944-чю джылны джай кечелерини бири тауусулуб барады...

...Джелымча батмакъгъа батыла да чыгъа, тахсачыла бир-бири ызындан барадыла. Былтыргъы къамиш къауралагъа джангур сингнгени себебли, шыпылдамайдыла. Мёлек алларында бара, бир аягъы орунлу болса, экинчи аягъына орун излей, аны джетдирмеген джери къалмагъанча, джолну алай салады.

«Ой» деген тауушну эшитиб, сабыр этди. Чынгартда келген Сазоненко хапар берди: Нечитайло, къалай эсе да бир джанына терсейиб атлаб, батмакъгъа батылгъанды. Кесини да къол пулемету барды. Артдагъыла аны, къаллайла этдиле эселе да, чыгъарыб, энтда атландыла. Мёлекни автоматы асыры ауур кёрюнгенден, тартыб батмакъны теренине алыб баргъанча, алайды. Бир-бир джерледе къамиш джокъду, алайлары асыры теренден, заман-заманы бла кёмюлюб кетерге джетиб, алай чыгъадыла.

Ызындан келген Лунгу артха созулгъанын сезиб, туракълады Мёлек.

— Чуругъум... Чуругъум... командир джолдаш, — деб шыбырдаб айтды Лунгу. — Чуругъум анда къалгъанды да кетгенди.

— Къой да кел, къайда табарыкъса энди!

Заманлары азды, немец траншеягъа танг джарыгъынчы джетерге керекдиле, алай а хар атламгъа къаллай бир кюч, къарыу кетеди. Мёлекни чурукъларыны башларындан къуюлгъан батмакъда аякълары таядыла, отдача кюедиле. Не да этиб джетер джерлерине заманында, сагъатны ичине джетмеселе, бютеу операцияны оюб къоюб, дивизия кереклисича чабаргъа онг табмай къаллыкъды. Не да этиб алгъа...

— Дженгил къымылдагъыз, — деб нёгерлерине айтыб, кеси къамишден тутт, аякъ орун изледи. Сууда чириб тургъан къамиш, аякъ тюбюнде къуш джастыкъча, тереннге батылыб, Мёлекни эки аягъы да бирча ташайдыла, не болсун, къолу бла къадалыб тургъан къамыш юзюлюб кетмегени себебли, бир аягъын кючден-бутдан чыгъарыб, салыр джерни къармай:

— Сол джаны табагъа джанлагъыз, — деб ызындан келгенлеге буюрду. «Не болсун, бары да келдиле. — деб къууанды Мёлек. — Артха къалгъан болса, Сазоненко билдирлик эди.»

Джаз башыны сууукъ эртдени санларына ётюб баргъан Лунгу, командиринден артха къалмаз ючюн, къарыуун салады, алай а юсю саудан кълды, бир аягъы джалан болгъаны себебли, аманны кеминде къымылдайды. «Бу батмакъда ёлген бла Сталинградны джакълай ёлгенни башхалыгъы барды», — деб кёлюне алай келиб, дагъыда айланыб кесин терследи: «Къалайда ёлсенг да, джаугъа къаршчы къобуб ёлесе, тахсачыны ёлюму уа кёбюсюне ма быллай ташамаша джерледе болуучанды,» — деб кесине джууаб этер-этмез, Ивановра Надяны ёлюгю кёрюндю: тюз джюрек ауузунуа бычакъ чанчылыб, дотну къатында ёлюб тургъанлай табхан эдиле. аны тахсагъа алгъа ийиб, взвод ызындан баргъан кюн...

«Эсиме ачы затла тюшюб нек турадыла! — деб Лунгу, кеси кесине гёджебсине, аягъын дженгилалыргъа кюрешди, алайа, не къан джаугъан эсе да, башына ёлюмню юсюнден сагъыш келгенлей барады. Тамараны эсине тюшюрюб да кюрешди, къаллай сермешнуле болуб ётдюле! Джау бла бетден бетге! Эркишича. Биз а — артдан-алдан!» — деб кёлюне келди да дагъыда кесин терследи: «Унутханса тахсачы болургъа асыры талпыгъандан къачханынгы юйден да. Ёллюк а тюлсе, Жорж, биринчи кере сермешнуде сау къал-

гъанса, энди сениге аджал джетеллик тюлдю», — деб кеси кесине джууаб этиб, бу сагъыбла башына, къалай-алай десе да, ёлурге къоркъгъандан келе тургъанларын сезиб, кесине айыб салды...

...Мёлек аяк тюбюнде джерни къатыракъ бола башлагъанын сизди. Джауну алдагъы траншеясы джууукъду. Былайда къамиш тебленибмиди, орулубмуду? Къалай эсе да къымылдагъанны эслер ючюн аудургъандыла къамишни... Мёлек танг джарыкъда сагъатыны кегейин иги ачыкъ кёрдю. Энтда он минут барды, андан сора бизникиле тобладан къуяргъа керекидиле, ала къуюб бошагъынчы ау, тахсачыланы былайда, батмакъ юсюнде, тутаргъа», — дей Мёлек буйрукъ берди:

— Артподготовка бошалгъанлай—траншейге!

Башланды. Джер да, кёк да къатышыб къалгъанча, джау траншеялада болгъан башы тюбюне айланды. Тахсачыла, кеслерини аскерлени тобларындан къоркъа, батмакъгъа батмакъгъа бауурлана, ышыкъ изледиле, алай а ышыкъ джокъду, не болсун, насыбха, тоб окъла, батмакъгъа тюшюб къалмай, траншеягъа-траншеягъа ётедиле.

Тобланы «ушакълары» тохтар-тохтамаз, тахсачыла траншеягъа мыллык атдыла. Хар ким этерин эртдеден билгени себебли, бирер джерде орунларын алыб, ата тебрегенлей джауну траншеяда сау къалгъан къауутебрегенлей, джауну траншеяда сау къагъан джанына бурду. Тахсачыла излеген ол эди — отну кеслерине буруб, полк аз къоранчы бла джауну юсюне къысха джол бла чыгъыб, аны былайда ууатыб, кюнню шахаргъа бурурча.

Нечитайло, пулеметну бла бир чунгургъа джарашыб, аны оюлгъан траншеяны ичинде къоба айланган солдатлагъа бурду; Сазоненкону юч нёгери бла дотну джанында фрицле тёгерегин ала айланганларын эслеб, Мёлек эки тахсачыны алагъа болушлукъгъа ийди, кеси уа бункерден чыгъыб келген немецлени кёрюб, алагъа гранатаны быргъаб, ызы бла траншеяны ичине автоматын къурду. Тюз къатында бир зыба бла Лунгуну башлы-тюблю бола айланганларын кёрюб, Мёлек зыбаны башын мараргъа тебрегенлей, ол ауду. Бети отча къызарыб, Лунгу, бычагъын аны джюрек ауузунда къоюб, секириб траншеягъа тюшюб, Сазоненко табагъа мыллык атды, Мёлек а,

бир пулеметуну тауушун эшитмей, анга чабханында, пулеметчик ёлюб тура эди. Кеси пулеметха джарашды. Аны да къуруб тургъанлай, бютеу саны-джаны бла болумну сезеди: арты сюремде сермешу къызыугъа кириб бсшэб, энди шаш болгъаны Мёлекни сескекли этди — не тахсачыла аладан бошагъандыла, неда ала тахсачыладан. Ала, тахсачылары асламын бошаб, юсюне келе тургъанларын кёрюб, Мёлек, гранатасын атыб, ол атылгъандан сора пулеметун ызына буруб къурду. Бу кёзюуде, бети адам танымазлай түрлениб, Лунгу, Мёлекни къатында тобукъланыб, автоматдан къуя:

— Сазоненко... сержант Сазоненко ючюн, дядя Павло ючюн! — деб джыларын кючден тыя айтханында, Мёлек:

— Неле, неле дейсе сен? — деб къычырыб, ата тургъанлай сорду.

— Экиси да... экиси да ёлгендиле, — дей, аллында немец кёрмей, Лунгу солууун алды. Мёлек а пулеметдан айырылды. Окъ, тоб таууш да эшитилмей тохтагъан заманда Мёлек кеслерини полкну уруб кириб келгенин эследи. Энди чекден ётюб, шахарда джау аскерлеге чабаргъа дивизиягъа джол бошатылды. «Чекден ётюу» деген сёзден къалай эсе да джюреги кёлтюрюлюб, башына чабханча болду. Экиси да, тургъан джерлеринден кьобуб, нёгерлерин джэкълай, төрт джанларына айландыла: Сазоненко юч нёгери бла ёлюб, төгереклеринде да бир талай немец солдатны ёлюгю. Айтыргъа, онбеш тахсачыдан къуп-къуру төрт адам сау къалгъанды, аланы да экиси — ауур джаралы.

«Аз къоранч бла хорламгъа джетиу», — деди Мёлек кеси кесине, батмакъдан джүгъу танылмагъан маск-костюмун энди кёре.

Къазауат ачы затды, ким болса да ёлюрге керек болады. Урушну аллындан берн отда айланыб туруб, ма сен да ёлдюнг, сен бюгюн былайгъа келмесенг, сени орнунга, ким биледи, ненча адам ёлюрге керек болдукъ эди», — дей, Мёлек төрт бюклениб ёлюб тургъан Сазоненкону юсюне сюелди. Лунгуну башын бир джанына буруб джылай тургъанын кёрюб, аны имбашына кьолун салыб:

— Кел, — деб акъырын айтыб, траншейден тышына чыгъыб, кесибизни аскерле кёрюннген джанына теб-

регенлей, окъ келиб Мёлекни сыртындан тийди. Лунгу, окъ атылгъан джанына автоматындан къуюб, командирине бурулгъанында, ол, къоллары зыгъыргъа бояла, траншеягъа сылджыраб бара тура эди. Лунгу секириб тюшюб Мёлекни джерге ариу салгъанлай, ёшюнунден къан кёрюндю. Лунгу, кесин тыялмай, джылаб тебреди...

Мёлекге къазауат бошалды...

ПРОЛОГ

Олтуруб, тамблагъы лекциясын хазырлай тургъанлай, Керамчыкъ, бирси юйде оюнчакъ шкокчугъундан атыб, Мёлекни илгендирди. Санлары титиреб, сора кесин эслей, Мёлек энтда аллында китабха ийилди. Студентлеге Ата джурт къазауатны юсюнден тамбла лекция окъурукъду. Китабны тизгинлерини аралары бла, кеси айланган уруш тюзле кёрюне, къулагъына сермешнулени тауушлары келе, унутулмазлыкъ юч джылы аллында сурат бола барады. Къайсы бир сермешнуден, къайсы бир аскерчи тенгинден хапар айт сын Мёлек?! Барыны юсюнден да айтыры уа келеди. Бир джангыз сермешну, бир джангыз солдат унутулмай, ёсюб келген тёлуге айтылыргъа керекди. Мёлек бу затны кесине борчха санайды. Бир джаны бла уа къуру Мёлек кеси чекген, кеси кёрген затны къайсы китабха сыйындырлыкъса? Къайсы бирин айтыб къолунгдан келликди?! Берлинге уа джетелмеди, ол кюн ол худжу окъ келиб ёпкесинден, джюрек этинден да ётуб, чотдан чыгъарыб къойду..

Аллында тетрадха нелени эсе да джазыб, Мёлек ёрге къобду. Санларын тюзете, стол джанындан чыгъыб, рамасы ачылыб тургъан терезени джанына сюелди. Андан ургъан джайгъы джелчик. Мёлекни акъ тамгъалы кёксюл халатыны кенг дженгинден кириб, этине джайылды. Мёлек, аны да онгсуна, терезеге къабланыб тургъанлай, къызыл къатапа чарыкълы аякъларыны джалан инчиклерине джумушакъ, джылы зат келиб кесин ышыгъанында, ийилиб ышара:

— Трезор, экибиз саламлашхан шой эдик да,— дей, итни башын-башын сылады. Аны башында, юсконде да ненча джара табы барды! Огъай, не унутама десенг да, ол худжу къазауат кесин унутдурлукъ тюлдю.— Бар, Трезорка, бар да тынчай, тынчайыргъа толун эркинлигинг барды,—деб ариу айтыб ашыргъанында, ол барыб къатапа кюйюзчюкге джатды. Мёлек, ариу аязчыкъдан кетерге суймей, сегизинчи этаждан орамгъа къарай, мычыды. Москваны орамы уа чайкъалады. «Ол къыйын къыш а...» — деб биягъы къазауат эсине тюше тебреб, кесин алайдан, терезеден, айырыб, бирси юйге кирди.

Зулий Керамчыкъгъа таурух окъуй тургъанын кёрюб, Мёлек:

— Зулийка, аны кьой да сессиягъа хазырлан, джетиб келеди,— деди.

— Университетде эки-юч кьыз болуб конспектле-рибизни хар кюн сайын бирге окъуйбуз, сессияда «аман» алмазгъа сёз береме, тётя Мёлек,— деб Зулий, узун къара эшмелерин («Анисат джарлыныкъылача!») сыртына ата, дугъумлача, къара кёзлерин («Анисатныкъылача!») Мёлекке кёлтюрдю. Абатны юйден джазгъан арт писъмосун столда эслеб, Мёлекни джюреги Абатха энтда халал болдү. Бютеу джашауун Абат ол юч сабийге бериб, аланы кечеси-кюню болмай аякъ юслерине салды. Муратына да джетди: Хасан быйыл, 1958 джыл, Фрунзеде институтну бошаб келликди, Зулий былтыр Москвада Университетге киргенди. Света да бир джылдан орта школну бошайды.

Мёлек сагъатха кёз джетдирди — кюнортагъа джууукълашады. Москвада кюнню не заманын да, джылны кьайсы чагъын да, хауаны не тюрлюскон да Мёлек бир суйюу этеди! «Москваны джакълагъанланы араларында болургъа сие эдим» деб Иванны айтханын эсине тисшюрдю, Мёлек кеси да айта эди алай, ёзге, къазауат къалайда барса да,— Москва ючюн баргъанын. Ата джурт ючюн баргъанын ала бек ариу биле эдиле.

Мёлек, барыб диваннга таяныб, бираздан чырымгъа кетди, бир заманда уа, Мухамматны мыйыкълары дыгъы этиб уяна, кёзлерин да ачмагъанлай, къатына олтуруб, анга ийилиб тургъан Мухамматны бойнун бир кьолу бла къаты къысыды...

— Джаным, насыбым, дуниям! Ала бары да менге сенсе, Мөлешкам.— дей, Мухаммат, Мөлекни алгъынча токъ эринлерин, уллу къара кёзлерин уппа эте, башын сылайды.

— Мен а экибизни суймеклигибизге келишген сөз табмайма, Мухаммат, суймекликни юсюнден айтылгъан сөзле бары да аз, къарыусуз кёрюнедиле, не айталгъаным да—джанымса, насыбымса, дуниямса деб сени сөзлеринги къайтаралгъанымды.— дей, Мухамматны эки джаягъын эки кёлу бла сылай, ол сейир ала кёзлерин кёзюу-кёзюу уппа этеди.

Мөлешка, къалай насыблыбыз, сен аны сагъышын этемисе? — деди Мухаммат.

— Этмейме, джаным, сени суйгенден озуб, башха зат эсиме да кирмейди.

Эшикни кыйыры ачылыб, андан Керамчыкъны кьолчугъу кёрюннгенлей, Мухаммат, секириб кьобуб, джашчыкъны аллына барыб, кьойнуна алыб, кекге-кёкге ата, ойнаб тебреди. «Къалай аз, къалай кёб керекди адамгъа, насыблы болур ючюн»,— деб кёлюне келе, Мөлек, аш юйге чыгъыб, хант эте башлады.

Госпитальда кёб джатхандан сора, комиссия аскер чотдан чыгъаргъанында, Мөлек Москвада Ленин атлы пединститутха окъургъа история факультетини ючюнчю курсуна кирди. Адам улу джаратылгъанлы бу джолгъа дери болмагъан ачы къазауатны хорлам бла бошалгъан кьууанчын Мөлек студент нёгерлери бла Москвада эте, ол кюн кесин тыялмай тегюлдю. Огъай, джыламугъу кьурумагъан кёреме. Кесин кьатдырыргъа керек болгъан заманлада джыламукъ тас болуб къалыб, кьууанч кюн Кьобанча кьобханында, Мөлек аны тыйыб кюрешмеди...

Мөлек институтну арт жылында окъугъан заманында общежитиеге илячинча бир лётчик келиб. Мөлекни соргъанында, къызла, андан кёзлерин алалмай къалгъанларын айта, Мөлекни библиотекада табыб, лётчикге алыб келиб, айыб болса да кетиб къалалмай, кенгирекде сюелдиле. Мөлек джетиб арам-къарам этмей алакёз лётчикни бойнундан къаты кысханында уа, къызла анга сукълана чачылышдыла — аланы

көбүсюню быллай насыбларын кѳазауат юзгенди... Мѳлек башын алгѳанында, Мухамматны шинелини сшюнюнде орденлери бла медаллары джаягѳына тюшюрген ызланы кѳолу бла сылагѳандан озуб Мухаммат, ауузундан сѳз чыгѳаралмай туруб:

— Меннге сенден ариу сау дунияда джокѳ эди, энтда алайлай тураса,— деб, кѳсюне кѳарады.

— Сен да, Мухаммат.

Мѳлекни кѳуюлуб баргѳан джыламукѳларын Мухаммат кѳолджаулугѳу бла сюрте тургѳан заманда ма былай, бюгюнча, Мухамматны сшюнюне башын салыб джылары келген урушда кюню эсине тюшдю... Кѳб турмай авиацияны подполковниги Ёзденланы Мухаммат бла алгѳыннги гвардиячы лейтенант, энди ги студентка Гебенланы Мѳлекни тоюн адамлары Кѳарачайда юч кюнню этдиле, ала, андан сора Москвагѳа кѳайтыб, фатаргѳа чыкѳдыла.

...**К**юнлени бир кюнюнде уа... 1946-чы джылда кюнлени бир кюнюнде уа эшикни кѳонгурауу зынгырдаб, Мѳлек барыб ачханында, босагѳада сюелиб тургѳан эркишини кѳатында Трезор, кѳюр-кѳрмез Мѳлекни таныб, ичине джутуб кѳоярлай тансыкѳлай, ол адамгѳа да эс бѳлюрге кѳоймай джунчутса да:

— Ваня! — деб Мѳлек, итни кесинден кючден айыра, Иванны бойнундан кѳаты кѳысды, бир билеги бла алай кѳучакѳлагѳанлай, Трезор да биргелерине, Мухамматха алыб киргенинде:

— Иван? Трезор?! — деб Мухаммат, эртдеден шагѳрейлерине тюбегенча, бети джарый, саламлашды.

— Ваня, ахырсы, кѳайдан чыгѳыб кѳалдын? Трезорну да кѳалай сакѳлагѳанса? Юра бла Солтан а саумудула? — деб тул-тубанча сорууланы Мѳлек бир бири ызларындан басындырды. Стол джанында аскер кийимлери бла олтургѳан эркиши уа Мѳлек ол биринчи кѳрген юч Иваннга аз ушайды: башы чал, бетинде сызла, кирпичлери биягѳынлай акѳла, джашауунда уа отдан-суудан да ѳтгени танылыб турады.

— Кѳайсы соруугѳа джууаб этейим, Мѳлешка,— деб, Мѳлекни атын алгѳын юреннигенича айтханына

Мухамматдан тартынаракъ болуб, анга кѳз джетир-
генинде:

— Къайгъырмъз, фронтда тенгден багъалы адамынг
болмайды, — деб Мухаммат ачыкълады.

Мѳлек, быланы аш юйге чакъырыб:

— Анда олтуругъуз, мен, шхууур да эте, сизни
бла сѳлеширге сюеме, — деб алларында баргъан заман-
да, Ваня «биягъы сейир ышарыуу биягъынлай тура-
ды, скоймеклиги Мѳлешканы алгъындан да ариу этген-
ди. Бу джигер сыфатлы алакѳз подполковник кесин
игитда сюйдюреди», — дей былагъа къууанган да
эте, сукъланган да этди. Мѳлек Трезорну аллына сют
да, эт да салгъанында, ишленмеклиги болгъан Трезор,
аз-буз бурнун джетдириб, арлакъда джатыб, Мѳлек-
ден кѳз алмай тохтады.

— Да, Ваня, бизни хапарыбызны айтмагъанлай
да кѳресе, — деб, Мѳлек столда эт туурай башлады.

— Вилемисе..

«Ма, Иванны неден да аслам айтычу «вилемисе»
деген сѳзю! Къуру бу сѳз огъуна Мѳлекни алыб барыб
траншейге, къазауатны джѳлларына салды..

— Вилемисе, айтыр зят асыры кѳбден, нени ай-
тыргъа билмейме, — деди Иван, чачын сылай. «Кѳсе
тукъумбуз деб Ваня бош айтхан эди, майна, акъсыл
къалын мыйыкълары», — деб кѳз джетдирди Мѳлек.

— Мухаммат бла мен сени излеб кѳб джерге джаз-
гъан эдик, Ваня, алай а тюз джууаб алалмадыкъ, —
деди Мѳлек.

— Да ма, къуллукъ этерге ѳмюрюме Аскерде къа-
лыб, бусагъатда тыш къралдама, ол къан тѳгюб сакъ-
лагъан джашауубузну бюгюн да сакъларгъа керек
болабыз.

— Кѳреме, майор джолдаш, — деди Мѳлек.

— Сени уа, Мѳлешка, излей кетиб, кѳб болмай
институтха барсам..

Иван андан арысын айталмады. Мѳлек, институтну
бошаб, аспирантурада окъуй, кеси бошагъан институт
да окъутханын, баш неси академияда окъугъанын
вахтер тиширыуу къараб-къарагъынчы Иваннга тизиб
атды. Иваннга алайда дуняа къарангы болду: къа-
зауат бошалгъынчы да, андан ѳери да Иванны дуняа-
сы Мѳлек болуб, анга термиле, аны табсам, джашау
этерикме деб, изледи. Ол затха ышанырча джугъу

болмагъанлай, кеси кесин алдаб нек турду? Алай а суймеклик джетдирмезлик зат джокъду...

— Юраны Берлинде, Солтанны Сталинградда басдыргъан эдим.— деди Иван мыдах,— сен арт джолда госпитальгъа тюшгенингден хапарым болмай, сеннге письмо джазыб туруб, бир джолда уа конвертде Жоржну хатын таныб, сеннге къоркъгъандан джюрегим дженгил-дженгил уруб, ачханымда, госпитальгъа тюшгенинги билдим. Анга джууаб джазгъынчын а мен да госпитальгъа тюшюб, джолларыбыз къатышдыла,— деди Иван, узун хапарын къысхасы бла бошай.

— Жорж сауду, Ваня. Кишиневде университетде окъуйду, бизге келе-кете турады.

Ваня анга уллу къууанды.

— Мен да. Мёлешкача, къуру атынгы айтыб къояйым Ваня деб, болсунму, Ваня? Татлы адамына адам алай айтады. Да ма, неме, Мёлешка, къонакъны столуна салычунг бармыды юйде, огъесе тюкеннге чабайыммы? — деди Мухаммат.

— Барды, джаным.

— Ма бюгюн кюнню, Ваня, сен бизге келген кюнню, хар джылда бир кере бир-бирибизге тюбеучю кюн этерге керекбиз деб акъылым алайды,— деди Мухаммат.— Биз сизге, сиз да бизге келе турурлай. «Сиз» деген сёзню Иван «юйдегинг бла» деген магъанасын ангылаб, билдир-билмез ышармыш этди.

— Бек разыма, мындан ары меннге ол затдан багъалы джукъ боллукъ тюлдю,— деди Иван.

— Мени кечигиз, төртге Академиягъа барыргъа керекме,— дей, Мухаммат, сагъатына кёз джетдире, ёрге къобду.— Сен а, Ваня, бизде бираз къонакъда бол деб тилерикбиз,— деб, залда хант тебсиден къобуб, шинелин кийиб кетди.

Мёлек, адетича, ашыра чыкъгъанында, Мухаммат да, адетича, аны башын кёкюрегине къысыб, сора ол арну ышарыучу эринлерине эрнин джетдириб чыкъды.

— Ваня, Трезор а къалай сау къалгъанды? — деб Мёлек ызына къайтыб сорду.

Залда, стол джанында джатыб тургъан Трезор, атын эшитгенинде, салпы къулакъларын къымылдата, Мёлекге башын кёлтюрдю.

— Сауутуму къалай сакълагъан эсем, Трезорну да алай сакъларгъа кюрешгенме, Мёлешка, ол а, кесин чыртда сакълай билмей, отха кириб турду, ненча

кере джаралы болуб бакъгъанма. Мен Сталинградда джаралы болуб джатханымда, Солтан бла айланыб туруб. частыма къайтханымда уа, биягъынлай кесиме алдым. Андан сора экибиз бир-бирибизден айырылмай Берлинге джетиб къайтдыкъ. Мен джазыгучу болсам, муну юсюнден китаб джазмай къоймаз эдим. Сени табханымда уа, муну да келтириб къууандырайым деб алыб келгенлигим эди... Мынга билет берирге унамай, кючден-бутдан...

Мӱлек Иванны кӱзюне таукел къарады

— Ваня, сени да юйдегинг болур, ол себебден энди ачыкъ сӱлеширге боллукъбуз. Урушда заманыбызда сен джюрегингде меннге таза сӱймеклигинги айландыргъанынги биле эдим, алай а ол ачы кӱзюледе сени тюнгюлтюб, ышаныуунгу къурутууну къатылыкъгъа санаб, билмегенча этиб айланган эдим. Мени уа, мени уа къазауат башлангынчы огъуна да Мухаммат бла сӱзюм бар эди, — деди.

— Сени баш иенг тамам да сенича тиширыгъа тыйыншлы адам болгъаны белгилиди, Мӱлешка. Сени не къадар насыблы болурунгу излейме. Мен а... мен юйленмегенме. Джашауунда къуп-къуру бир кере сӱйген адамладан болурма, не сеннге дери, не сенден башха кишини сӱймегенме, сӱймезлигими да билеме...

— Ваня...

— Билеме, Мӱлешка, айтырынги, юйлен дериксе, алай а бу затда джюрекге буюругъа амал джокъду, мени сӱмюрюм джангызлай къаллыкъды, джюрегимде сени бла... Кеч бу зат ючюн, — деб сӱрге къобуб, залда ары-бери джюрюй башлады. — Мухаммат айтханча тюбеше туруу меннге байрам боллукъду. Алай келе, бара уа турурбуз, сӱзге, сени баш иенге мен халымы, ма былай сеннге айтханча, джашырмай айтыб, аппачыкъ этерге керекме. Бюгюнден ары сени насыбынг меники, сени къууанчынг меники болгъанлай джашарыкъма мен. Сиз экигизге уа Трезорну саугъагъа береме, тюзю, менича, сени да Трезоргъа эркинлигинг барды, — деди.

— Ваня, сени сӱзлеринг джюрегиме татыдыла. Мындан ары да биз татлы тенглей къалабыз, къолунгу бер, — деб аны къолун къолуна салды. — Сен меннге айтхан ичинги Мухамматха, сӱйсенг, айт, сӱйсенг, къой, мен кесим анга эртде огъуна айтхан эдим, ахырысы, айтыб да нени айтырыкъ эдим, да былай, былай

да былай, Иванны кюнюн мыдах этмез ючюн, суй-меклигин билмегенча этибайлана эдим, дегенден озуб! Бу юч-тёрт кюнде уа биз Къарачайгъа тебреб турабыз, Ваня, бизни бла ары барыб, мени Ата джуртуму да кёрсенг сую эдим, айтыуунгдан, алкъын отпусканг бошалмайды сора...

...Мёлек, Мухаммат, Иван, Трезор бла бирге поезден тюшюб, Къарачай шахардан алларына келген «Победагъа» олтуруб, джолгъа атландыла. Абат машинасы бла къарнашын ийгенди. Хар не тукъум джолучулукъгъа бирча юреннген Трезор шоферну къатында Мёлек бла бирге олтуруб, бу джангы джерлеге сейирсиннгенча, тёрт джанын сынай барады. Эртден он сагъатдан кёб болмаз. Мёлек, тёрт джанында орулгъан сабанлагъа, чалыннган биченликлеге къарай, джашау орнуна къайтыб, халкъгъа токълукъ келгенине къууана барады. Кём-кём Къобан сууну кёпюрюнден ётюб, машина сол джанына бурулгъанлай, Мёлекни кёксне ёмюрюнде унутмазлай бир сейир зат ачылды: элде талай оджакъдан эртденги тютюн бир рахат, бир сабыр чыгъа, хауада тас болуб кетмей, мамукъ билезиклеча, бурула, кёкге тиреу-тиреу болуб турадыла. Бу ариу эртден, бу рахат тютюн, бачхалада, арбазлада ишлерин эте тургъан адамла Мёлекни джжрегин кёлтюргенден кёлтюре:

— Ары къарагъыз, — деб, машина озуб кетгинчи кёргюзюрге ашыгъа, нёгерлерини эслерин элге бёлдю. Ала, ийилиб-ийилиб къарай, Мёлекни халын ангыладыла дейме, Мухаммат аллына ийилиб аны имбашына къолун салды...

♦Оджакълада тютюн къурумагъанды, рахат тютюн чыгъады, Мёлешка, бошунакъгъа къан тёммеген-биз», — деб аны магъанасы, эшта, алай болур эди.

ИБ 852

Байрамукова Халимат Башичиевна

МЕЛЕК

Роман

На карачаевском языке

Редактор А. И. Кубанов

Художник В. И. Бекетов

Художеств. редактор М. П. Бертник

Технич. редактор М. Ф. Перепадя

Корректор К. А.-К. Салпагарова

Сдано в набор 16.03.81.
Подписано к печати 25.09.81. ВУ 12233
Формат 84×108^{1/32}
Гарнитура школьная. Печать высокая,
Усл. п. л.15,12. Уч.-изд. л. 14,97,
Заказ №1473. Тираж 2700 экз. Цена 1 р. 20 коп.

Карачаево-Черкесское отделение
Ставропольского книжного издательства
357100, Черкесск, пл. Кирова, Дом печати.

Карачаево-Черкесская областная
укрупненная типография,
357100, Черкесск, Первомайская, 47.

Б 18

Байрамукова Х. Б. Мёлек. Ставропольское кн. изд-во (Карачаево-Черкесское отд.).

288 с.

В романе рассказано о ратном подвиге горянки-карачаевки, командира разведки Мёлек Гебеновой, прошедшей всю Великую Отечественную войну, от начала до конца, с оружием в руках. Автором показан сложный путь горянки от социального бесправия до высоких идеалов социалистической морали.

С (кар.) 2

В 4702260000—46 69—81
М 159 (03)—81